

Донецький національний університетт
імені Василя Стуса

Історичний факультет

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Рік заснування – 1999

№ 1 (60) 2017

Випуск – 2017

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р. іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р. іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р. іст. наук, проф., ас. професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р. іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри світової історії Нового і Новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р. іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р. іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р. іст. наук, проф., ст. наук співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Рекомендовано до друку Вченою радою Донецького національного університету імені Василя Стуса, протокол № 7 від 25.05.2017 р.

Включено до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук з історичних наук, затвердженого наказом МОН України № 515 від 16.05.2016 р.

Зареєстровано Міністерством юстиції України. Свідчення про реєстрацію друкованого засобу масової інформації: Серія КВ № 16418 – 4890 ПР від 01.12.2009 р.

Адреса редакції:

Історичний факультет,
Донецький національний університет
імені Василя Стуса,
вул. Грушевського, 2,
Вінниця, 21021

© Донецький національний університет
імені Василя Стуса

Тел. +380506776494

E-mail: istordoslidzhennya@gmail.com

Електронна версія – [ipd.jimdo.com](http://pd.jimdo.com)

ЗМІСТ

Історичні студії

<i>Год Б., Лобода Дм.</i> «ТИРАНІЧНІ ЗБОЧЕННЯ» І ПОШУК СПОСОБІВ УТІЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «ГРАДУ БОЖОГО» В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ІСПАНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.....	7
<i>Задунайський В.</i> ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРОЖЦІВ ЧАСІВ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р. ТА ЙОГО АНАЛОГИ В «МИСТЕЦТВІ ВІЙНИ» СУНЬ-ДЗИ: УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ І САМОБУТНІСТЬ.....	17
<i>Пятницькова І.</i> ЗЕМЛЕРОБСЬКІ АРТІЛІ М. В. ЛЕВИТСЬКОГО: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР	29
<i>Кузіна К.</i> РАДЯНСЬКА ТОПОНІМІКА МІСТ ЯК СПОСІБ ПЕРЕПИСУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ (НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ 1920–30-Х РР.).....	40
<i>Малярчук Н.</i> РОСІЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПISУ НАСЕЛЕННЯ 1926 РОКУ)	51
<i>Полуденко С.</i> ЗАЛОМЛЕННЯ ЕПОХИ В ІСТОРІЇ РОДУ ГОНЧАРЕНКІВ	61
<i>Лаврут О.</i> ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ І ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН У ШКОЛАХ УРСР У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РР. XX СТ.	69
<i>Яковлев А.</i> РАДЯНСЬКИЙ ВАРІАНТ САТИРИ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З ВНУТРІШНІМИ ТА ЗОВНІШНІМИ ВОРОГАМИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ СЕРЕДИНИ XX СТ.	80
<i>Сацький П.</i> ДІЯЛЬНІСТЬ ПОСТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА РАДИ МІНІСТРІВ УРСР У МОСКВІ У 1950–1954 РР. І ПРОЦЕС ІНТЕГРАЦІЇ КРИМУ ІЗ УКРАЇНОЮ.....	89
<i>Докашенко В.</i> ПРОФСПІЛКИ ТА ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СРСР (СЕРЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х РР.).....	105

Останчук О. **ВИРОБНИЧА КУЛЬТУРА
ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ РОБІТНИКІВ:
МАШИНОБУДІВНИКИ ДОНБАСУ У 1960–1970-Х РР.** 129

Історіографічні та джерелознавчі студії

Салазуб Л. **ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ.
В МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛАХ РОСІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ** 141

Петрова І., Петров О. **ОПИСИ КИЇВСЬКОГО (1869 р.), ОДЕСЬКОГО
(1871 р.) ТА ХАРКІВСЬКОГО (1871 р.) ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ: ІСТОРІЯ
СТВОРЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОКУМЕНТІВ** 153

Коваль О. **ВНЕСОК ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
XIX – ПОЧАТКУ XX СТ. У ВИВЧЕННЯ ПОДІЛЛЯ** 185

Ломако Л. **ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА
ПРО ПРОБЛЕМУ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ
В УНІВЕРСИТЕТАХ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ** 196

Бараненко С. **ДВОРЯНСТВО В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.** 208

Стоберська Н. **ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ
УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ ДАНІЕЛЯ БОВУА** 219

Прилипко Р. **ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ
НАСЕЛЕННЯ УСРР У 1920-Х РР.** 232

Гудзь В. **ПЕРШЕ ДВАДЦЯТИРІЧЧЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ГОЛОДОМОРУ
В УКРАЇНІ: ОСОБЛИВОСТІ ДЖЕРЕЛ ТА ІСТОРІОГРАФІЇ** 244

Політологічні студії

Зуб С. **МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ
СУЧАСНИХ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ І В4** 262

Мелькесцев К. **ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКІ ВІДНОСИНИ ТА ПРОБЛЕМА
ІСТОРИЧНИХ ПРЕТЕНЗІЙ У СУСПІЛЬСТВАХ ДВОХ КРАЇН** 270

Мачітідзе І. **УКРАЇНСЬКІ ІМІГРАНТИ В ІСПАНІЇ:
ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ВИКЛИКИ НА ШЛЯХУ
ДО ІНТЕГРАЦІЇ У ПРИЙМАЮЧЕ СУСПІЛЬСТВО** 283

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 294

CONTENTS

Historical studies

<i>God B., Loboda D.</i> «TYRANNICAL PERVERSION» AND FIND WAYS TO REALIZATION «CITY OF GOD» CONCEPT IN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT OF THE SPANISH RENAISSANCE, THE SECOND HALF OF XVI – EARLY XVII TH CENTURY.....	7
<i>Zadunayskiy V.</i> MILITARY ART OF COSSACKS IN KHOTYN WAR (1621) AND ITS ANALOGUES IN THE «ART OF WAR» SUN TZU: UNIVERSALITY AND ORIGINALITY.....	17
<i>Pyatnitskova I.</i> AGRICULTURAL ARTELS OF N. V. LEVITSKY: ANTHROPOLOGICAL ANALYSIS	29
<i>Kuzina K.</i> SOVIET TOPONYMY AS THE METHOD OF REWRITE HISTORICAL MEMORY: THE EXAMPLE OF VINNYTSYA 1920–30'S	40
<i>Malyarchuk N.</i> THE RUSSIAN POPULATION OF EASTERN UKRAINE (BASED ON THE ALL-UNION CENSUS OF 1926).....	51
<i>Poludenko S.</i> REFRACTION OF ERA IN THE HISTORY OF GONCHARENKO'S FAMILY	61
<i>Lavrut O.</i> STUDY HUMANITARIAN AND NATURAL DISCIPLINES IN SCHOOLS IN THE USSR IN THE SECOND HALF OF THE 40'S – EARLY 60 th XX CENTURY.....	69
<i>Yakovliev A.</i> THE SOVIET VERSION OF SATIRE AS AN INSTRUMENT OF PROPAGANDA AGAINST THE TOTALITARIAN REGIME'S ENEMIES WITHIN THE COUNTRY AND ABROAD IN THE MID-TWENTIETH CENTURY	80
<i>Satskiy P.</i> ACTIVITIES PERMANENT DELEGATION OF THE COUNCIL OF MINISTERS OF THE UKRAINIAN SSR IN MOSCOW IN 1950–1954 AND THE INTEGRATION OF CRIMEA TO UKRAINE.....	89
<i>Dokashenko V.</i> TRADE UNIONS AND PENSIONS IN USSR (MID 50'S – MID 60'S).....	105
<i>Ostapchuk O.</i> PRODUCTION CULTURE ENGINEERS: MACHINE BUILDERS OF DONBASS IN THE 1960–1970S.....	129

Historiography and sources studies

Salahub L. **THE POLITICAL POSITION OF THE HETMANATE OF THE 18th CENTURY IN MEMOIR SOURCES OF RUSSIAN ORIGIN** 141

Petrova I., Petrov O. **DESCRIPTIONS OF KIEV (1869), ODESSA (1871) AND KHARKOV (1871) MILITARY DISTRICTS: HISTORY AND SOURCE BASE OF DOCUMENTS** 153

Koval O. **THE CONTRIBUTION OF POLISH RESEARCHERS OF THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY IN THE STUDY OF PODILLYA** 185

Lomako L. **PREREVOLUTIONAL LITERATURE PROBLEMS OF TRAINING TEACHERS IN UKRAINIAN UNIVERSITIES**.....196

Baranenko S. **THE NOBILITY IN SOVIET HISTORIOGRAPHY OF LATE 1960S – EARLY 1980S**.....208

Stoberska N. **THE POLISH RIGHT BANK UKRAINE TENURE IN THE WRITINGS OF DANIEL BEAUVOIS**.....219

Prilipko R. **SOURCES IN THE STUDY OF SOCIAL PROTECTION OF POPULATION OF THE UKRAINIAN SSR IN THE 1920S AND 1930S** ...232

Gudz V. **THE FIRST TWO DECADES OF RESEARCH FAMINE IN UKRAINE: PECULIARITIES OF SOURCES AND HISTORIOGRAPHY** 244

Politological studies

Zub S. **INTERNATIONAL AND LEGAL REGULATION MECHANISM OF MODERN RELATIONS BETWEEN UKRAINE AND V4** 262

Mieliekiestsev K. **POLISH-UKRAINIAN RELATIONS AND THE ISSUE OF HISTORICAL GRIEVANCES IN THE SOCIETIES OF TWO COUNTRIES** 270

Machitidze I. **UKRAINIAN IMIGRANTS IN SPAIN: CORE CHARACTERISTICS AND CHALLENGES TOWARDS INTEGRATION INTO THE HOST SOCIETY**.....283

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS 294

Історичні студії

УДК 321(02)(460) «715»

«ТИРАНІЧНІ ЗБОЧЕННЯ» І ПОШУК СПОСОБІВ УТІЛЕННЯ КОНЦЕПЦІЇ «ГРАДУ БОЖОГО» В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ ІСПАНСЬКОГО РЕНЕСАНСУ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТ.

Год Борис, Лобода Дмитро

Статтю присвячено відтворенню образу «ідеального правителя» Іспанії та висвітленню проблеми «тиранічних збочень» у творчості мислителів другої половини XVI – початку XVII ст. – періоду соціально-політичних та економічних викликів у країні. Багато з гуманістів мали доступ до урядових кіл, обіймаючи державні посади або працюючи при дворі правителя вчителем спадкоємців. Здебільшого ними були мислителі Франції, Англії та Італії. Винятком була Іспанія, де ренесансна думка залишалася опозиційною до владних кіл. Через цю особливість багато прогресивних мислителів Іспанії XVI–XVII ст. довго залишалися непоміченими для наукових розвідок. Завдяки спеціальним методам історичного дослідження (описовий, історичного аналізу, систематизації, аналізу джерел і продуктів життєдіяльності особистості) з'ясовано, що іспанська гуманістична думка була відлунням загальноєвропейського ренесансного мрійництва про «ідеальну державу», «ідеальну людину» та «ідеального правителя». Мислителі були переконані, що люди можуть будувати щастя тільки тоді, коли на престолі «християнський государ» – істинний мудрець. Така людина не могла народитися, необхідно було «виплекати її з пелюшок». На жаль, іспанські гуманісти не мали доступу до освіти майбутніх царів, а їхня робота була обмежена в основному пропагуванням народу віри в необхідність ідеального правителя і засудженням «тиранічних збочень». Встановлено, що окреслена мислителем особистість була альтернативою монархам Іспанії, вихована християнськими ідеалами, вона повинна побудувати в країні «Град Божий».

Ключові слова: Відродження, «Град Божий», гуманізм, інквізиція, монархомахи, ортодоксія, панегірик, тиранія.

Епоха європейського Відродження – доба, коли народи Європи відчували ті ж проблеми, з якими доводиться мати справу майже кожному українцю сьо-

годні: складна внутрішньо- і зовнішньополітична ситуація, інтелектуальна та моральна криза суспільства тощо. Шукаючи шляхи їхнього вирішення, європейські мислителі XIV–XVI ст. розробили власне вчення, у центрі якого стояла ідеалізована особистість людини, у тому числі й правителя. Багато хто з гуманістів мав доступ до владних кіл – або сам обіймав державні посади, або ж, нерідко, працював вихователем спадкоємців при дворі правителів. Здебільшого такими були мислителі Франції, Англії та Італії. Винятком стала Іспанія, де гуманізм мав опозиційний характер щодо королівського двору. Через це творчість багатьох прогресивних мислителів Іспанії XVI–XVII ст. залишилася або надовго прихованою, або непоміченою в наукових колах. Зауважимо, що опозиційність іспанського гуманізму полягала у засудженні тиранічних проявів правління іспанських монархів, чим пронизана творчість його представників. Ще однією особливістю іспанського гуманізму була його релігійність і відданість вченню Августина Блаженного. Саме зв'язок цих двох характеристик і потребує детального вивчення для відтворення концепції виховання «ідеального правителя».

Різноманітні аспекти гуманістичної суспільно-політичної думки досліджуваного періоду вивчали Л. Брагіна та Н. Рев'якіна, до аналізу політичних аспектів учень мислителів Відродження вдавалися науковці В. Рутенбург та Е. Гарен. Автори запропонованої статті досліджували концепти «ідеального правителя» в Італії та Франції XIV–XVI ст. Однак, «білою плямою» залишаються політичні та педагогічні ідеї іспанських мислителів окресленого періоду. Сьогодні відсутні або нам невідомі фахові переклади історичних джерел, наукові розвідки з досліджуваної проблематики тощо.

Мета статті полягає у реконструкції образу «ідеального правителя» другої половини XVI – початку XVII ст. на основі аналізу історичних джерел і літератури з історії епохи іспанського Відродження, розкритті проблеми тиранії та методів її усунення.

Дослідження здійснене на основі системи методів, серед яких загальнонаукові – описовий, аналізу, узагальнення, – що забезпечили можливість виокремлення провідних напрямів дослідження, формування вихідних положень і висновків, конкретно наукові: історико-генетичний – для висвітлення причинно-наслідкових зв'язків розвитку іспанської ренесансної думки, порівняльно-діахронного аналізу – для виявлення загального і відмінного у вченнях мислителів досліджуваної доби.

Питання влади завжди перебувало в центрі уваги суспільно-політичної думки європейського Відродження XIV–XVI ст. Не винятком була й Іспанія. У XVI ст. в цій ортодоксальній католицькій державі переживав бурхливий

розквіт абсолютизм. З об'єднанням Кастилії, Арагону та Гренади в єдину державу майже одразу стали помітними відмінності іспанського абсолютизму від тогочасних феодально-абсолютистських монархій у Франції та Англії.

Так, в Іспанії монархія ніколи не переймалася проблемами торгівлі, протекціонізму, створення власної промисловості. Завчасна політика фрітредерства звела нанівець вітчизняні економічні здобутки та знищила власне виробництво, а правителі, натомість, задовольняли свої економічні потреби золотом і пограбуванням Америки. У тогочасній суспільній думці продовжувало панувати вчення Августина Аврелія. Його парадигма «Град Божий» довгий час мала відчутний і прихований вплив на творчість багатьох тогочасних мислителів. Але становище в Іспанії з кожним роком погіршувалося: бідність і голод населення, вогнища інквізиції, свавілля влади – усе це в очах сучасників презентувало монархію як східну реакційну тиранію, нездатну вести країну в майбутнє [4, 300, 301].

На такому фоні початок XVII ст. став для правлячих кіл країни часом глибокої кризи влади. Утім, це стало сприятливим ґрунтом для піднесення культурно-просвітницького життя іспанського суспільства. Так, ще в 1554 р. побачив світ роман невідомого іспанського автора «Життя Ласарільо з Тормеса: його біди і поневіряння», сюжетом якого стала боротьба маленького хлопчика проти пануючих у державі голоду, насилля ортодоксії і злиднів. Видана анонімно іспанською мовою у розпал Інквізиції, ця яскрава пам'ятка літератури доби європейського Відродження розпочала «Золоту добу» літератури в Іспанії, адже в ній уперше піддано критиці пануючий суспільно-політичний лад і возвеличено силу людської особистості [8, 5–7].

Саме тоді з'явилося багато «трактатів про владу», «великих державців», «зерцал суверена» тощо. Частина з них не знайшла визнання. Це були праці придворних мислителів, де діючий монархічний режим лише оспівувався. Масовим явищем у ті часи було служіння при іспанському дворі італійців. Саме під їхнім впливом в Іспанії виникла панегірична література, покликана всіляко захищати репутацію та престиж престолу. Наприклад, у трактаті «Християнський государ» Педро Ріваденейри (1526–1611) вихвалялися «католицькі королі» Іспанії, такі як Фердинанд та Ізабелла, які заявляли про своє «боже-ственне походження» і тому вимагали необмеженого контролю над життям і розумом підданих. Героїчно оспівувалася й Реконкіста, а встановлення християнської держави на Піренейському півострові яскраво прикрашалося й ідеалізувалося автором до рівня «Граду Божого» [2, 422, 531, 532].

Існували й інші точки зору. Так, противниками абсолютизму в Іспанії тоді виступали дві суспільно-політичні сили – монархомахи та гуманісти. Яск-

равим представником монархомахів був Франциско Суарес (1548–1617). Його справедливо називають «останнім зі схоластів». У праці «Сила в таїнстві покаяння» Суарес доводив божественність верховної влади словами апостола Павла «Будь-яка влада – від Бога». Цими словами він стверджував, що верховна влада над християнським світом повинна належати винятково Понтифіку, а місцеві правителі повинні опікуватися лише господарськими питаннями країни [3, 138–140].

Радикальні ідеї «суверенітету народу», «відповідальності монарха» за свої діяння, як і самі монархомахи, знайшли собі надійний прихисток в Ордені Ісуса. Його представники говорили про необхідність облаштування середньовічного ідеалу Августина Блаженного – «Граду Божого». Монархомахи пропонували зосередити всю необмежену світську й духовну владу в руках папства. Ті правителі, які відмовлялися від верховенства понтифікату, проголошувалися тиранами. Рух монархомахів пішов на спад, коли іспанські королі оголосили війну протестантизму. Як бачимо, представники цього опозиційного руху ще не чітко розуміли сутність тиранії, зводячи її лише до меж теократичних амбіцій госуларів [11, 48–49].

Активно критикували абсолютизм й іспанські мислителі Відродження. У своїх працях вони робили акцент на свавіллі монархів і «тиранічних збоченнях» правителів.

Відомою пам'яткою іспанського гуманізму стала «Золота книга» Антоніо де Гевари (1480–1545), де представлений образ «справжнього» монарха. Автор належав до літературної течії «вихователів», які прагнули впливати на думки й поведінку читачів, суспільства і влади. Так, у творі звучала ідея рівності всіх людей, у повчальних листах зображувалися «славні особистості», мова йшла про праведність сільського життя на противагу життя при дворі. Спасіння для Іспанії гуманіст вбачав у класичному образі ренесансного «ідеального правителя»: такого, який піклується про добробут народу, спирається на поради «добрих людей», володіє низкою чеснот тощо [7, 184].

З часом мислитель Хуан Маріана (1537–1624) у трактаті «Про короля і про інститути королівської влади» доповнив образ, запропонований Геварою. Він писав, що правитель власноруч повинен облаштувати в своїй країні «Град Божий» за умов, коли його особистість є виплеканою ідеалами Відродження [1, 124–125].

Уявлення гуманіста Хуана Маріана про державу і владу викликали неоднозначні судження сучасників. Одні називали його реакціонером, адже він повертався до ідей, запропонованих придворними політичними філософами, інші – радикалом. Такий антагонізм став наслідком тривалого спотворення

концепції Маріана католицьким кліром, а пізніше – франкістською історіографією ХХ ст. Приховування багатьох його прогресивних ідей і гіперболізація позитивних рис монархізму слугувало фальсифікаторам надійним щитом для правління абсолютизму в Іспанії [10, 298].

У цьому ж трактаті Маріана навів схему Арістотеля, де було представлено три «істинні» та три «грішні» форми державного устрою. «Істинними» гуманіст уважав монархію, аристократію («влада кращих синів») і республіку, натомість «грішними» – олігархію, демократію («гідність і державні обов'язки даються всім, без урахування заслуг перед Батьківщиною») і тиранію. Останню форму Маріана вважав найнебезпечнішою, а про монархію говорив навпаки. Саме в монархії він вбачав дещо схоже на «Царство Небесне», де є один мудрий правитель – Господь, а всі інші – вірогіддані йому і його вченню. Для того, щоб в «ідеального короля» не виникло спокуси до тиранії, Маріана одним із перших запропонував відродити середньовічні кортеси [1, 206–207].

Гуманіст писав, що королівська влада стає тиранічною тоді, коли порушуються закони, встановлені народом і звичаєм. Якщо ж у країні порушуються ці закони, правитель мріє лише про встановлення необмеженої одноосібної влади, то і народ цієї країни, слідуючи за ним як за своїм «батьком», удається до зухвальства і невігластва. Щодо такої влади Маріана, відходячи від християнсько-гуманістичної аскези, схвалював будь-які дії, навіть вбивство, аби звільнити Вітчизну від «дикого і жорстокого диявола», завадити гріхопадінню народу. На відміну від монархомахів, Маріана бачив добробут держави в роз'єднанні світської та духовної влади, але за умови їхнього тісного співробітництва [1, 54, 55].

Про тогочасні «Тиранічні збочення» мова йшла і в творах іспанських ренесансних драматургів, зокрема в Лопе де Вега та Аларкона. Так, Лопе де Вега (1562–1635) у п'єсі «Зірка Севільї» писав, що «тиранічні збочення» не лише ображають підданих, а й порушують християнські життєві принципи. Герої його п'єси надавали монарху поради, яким той повинен бути, як має правити, чим керуватися, ніби виховуючи його. Вони переконують читача в тому, що керманіч, ставши іграшкою своїх примх, не має права ним залишатися. Натомість, Лопе де Вега у власній драмі дозволив королю покаятися і виправити власні помилки [6, 64]. Як бачимо, автор висловлював разом із тим утопічну мрію про ідеального государя, який діє від імені народу і в ім'я народного блага. Такими зображені герої п'єс «Граф Фернан Гонсалес, або Звільнення Кастилії» та «Король Вамба».

«Не повинен царювати той, хто царює погано, не може царювати той, хто продемонстрував, що спокуси і влада можуть змусити його завтра повторити

сьогоднішню помилку» – основна ідея п'єси Аларкона «Покарана дружба». У творі мова йде про те, що государ рідко коли виправлявся. За всі гріхи короля має бути розплата у вигляді смертної кари, інакше смерть буде завжди переслідувати його власний народ. Учень Лопе де Вега, Хуан Руїз де Аларкон (1581–1639), закликав правителів діяти в ім'я суспільного блага, керуватися народними законами та християнськими Заповідями [5, 203–204].

Підкреслимо, що іспанські ренесансні письменники не мали доступу до владних кіл держави. Отож, всі виклики і кризи того часу – політичні, економічні, духовні, і, насамперед, моральні – вони намагалися подолати шляхом подібної «повчальної» літератури, найпоширенішим жанром якої в Іспанії XVI–XVII ст. була драма. Втілена в театральних виставах, вона давала змогу представляти ідеологеми Відродження широкому колу глядачів. Наприклад, Педро Кальдерон де ла Барка (1600–1681) був останнім представником «Золотої доби» літератури в Іспанії. Його перу належить драма «Стійкий принц». Образ головного героя – Фернандо, інфанта Португалії – став уособленням концепції ідеального правителя. Сюжет п'єси – війна португальців проти маврів, де в одному з боїв було захоплено в полон принца Фернандо. Правитель маврів Феца, будучи «людиною безбожною і аморальною», граючи на почуттях португальської правлячої родини, бажав обміняти інфанта на місто Сеуту. Однак принц Фернандо відмовився від такої пропозиції і сказав, що «небачено, щоб государ християнський маврам здав без бою місто». Фернандо не допускав здачі міста на поталу «невірним», бо вони «перетворюють каплиці в стійла, у вітарях влаштують ясла, у храмах зроблять мечеті». «Життя однієї людини, навіть принца, – писав Кальдерон, – не варте таких жертв». Отже, принц був готовий залишитися в рабстві, щоб не приносити в жертву стільки невинних людей. Окрім того, образ інфанта наділений багатьма гуманістичними рисами: доброта, щедрість, честь, гідність, милосердя, терплячість, смиренність тощо [9, 12–13, 38].

У драмі Кальдерон створив два антиподи: грішний правитель маврів Феца і праведний, звеличений до рівня янгола, «християнський государ» Фернандо. Таким чином автор, з одного боку, представив власний образ «ідеального правителя», використовуючи реальну персоналію історії Португалії, тим самим запобігши гонінням правлячих кіл проти власної особи, а з іншого – описав життя персонажу, який загинув до того моменту, як зміг зайняти престол, убезпечивши себе від закидів однодумців в упередженості поглядів.

Як бачимо, питання одноосібного володарювання гостро стояло в іспанському пізньосередньовічному суспільстві. Шляхи його розв'язання були різними. З одного боку, існувала офіційна панегірична література, де тиранія

представлялася як надійний засіб ведення боротьби проти «невірних», з іншого боку – рух монархомахів і гуманістів.

Насамкінець підкреслимо, що ідеї іспанських гуманістів XVI–XVII ст. мали прогресивний характер, ставши відлунням загальноєвропейського ренесансного мрійництва про «ідеальну державу» та «ідеального правителя». Солідарними з ними залишалися й автори, які переконували, що щастя народу можна збудувати лише за умови перебування на троні «християнського государя» – справжнього мудреця. Звичайно, такий керманіч не міг народитися, таку особистість необхідно було «вишпекати з пелюшок». Однак, іспанські гуманісти не мали доступу до виховання майбутніх королів, тому їхні ідеї мали просвітницький характер. Вони були переконаними в тому, що лише всебічно і гармонійно розвинута особистість монарха зробить усе, щоб власними силами, чесністю і талантами встановити в державі такий омріяний іспанцями «Град Божий».

Загалом прогресивні ідеї іспанських мислителів щодо формування нового правителя країни для Нового часу пізніше почали проникати до королівських резиденцій. До них стали прислуховуватися. Руйнувалася й стара схоластична освітня традиція. Усе це може стати предметом наукових пошуків у перспективі.

Abstract

The article is devoted to reproducing the image of «ideal ruler» of Spain, as well as highlighting the problem of «tyrannical perversion» in the works of thinkers of the second half XVI – beginning of XVII century – the period of socio-political and economic challenges of the country. Many humanists have access to government circles – or yourself occupied public office or teachers often worked at the court of the successors of the rulers. For the most part, these were the thinkers of France, England and Italy. The exception was Spain, where the opposition was humanism character in relation to the royal court. Because of this feature the work of many progressive thinkers of Spain XVI–XVII centuries or remained long hidden, unnoticed or for scientific research. Through research methods used (including descriptive, historical analysis, organizing, analyzing sources and excreta of the person) revealed that the issue of sole dominion acute was the Spanish society. Ways to solve it were different. On the one hand, there was the official panegyric literature, acted tyranny where reliable means of struggle against the «infidels» on the other hand – movement monarchomachs and humanists. We emphasize that the idea of Spanish humanism XVI–XVII centuries were the most progressive content, as the echo colored view of pan-European Renaissance «ideal state» and «ideal ruler».

From their solidarity were authors who argued that people can build happiness only while on the throne «Christian Emperor» – a true sage. Of course, this could not be born helmsman such person had to «cultivate from the cradle». However, the Spanish humanists had no access to education of future kings because their work was limited mostly to the education of the people and his belief in the necessity of such a ruler. For the purposes of Renaissance political thought harmoniously developed personality monarch will do anything to own, establish virtue and talents in the country a favored Spaniards «City of God».

Key words: *Renaissance, «City of God», humanism, Inquisition, monarchomachs, orthodoxy, panegyric, tyranny.*

Аннотация

Статья посвящена воссозданию образа «идеального правителя» Испании, а также освещению проблемы «тиранических извращений» в творчестве мыслителей второй половины XVI – начала XVII в. – периода социально-политических и экономических вызовов для страны. Многие из гуманистов имели доступ к правительственным кругам – или сами занимали государственные должности, или работали при дворе правителя учителем наследников. В основном ими были мыслители Франции, Англии и Италии. Исключением выступала Испания, где ренессансная мысль оставалась оппозиционной к властным кругам. Из-за этой особенности большое количество прогрессивных мыслителей Испании XVI–XVII вв. долго оставались незамеченными для научных исследований. Благодаря специальным методам исторического исследования (описательный, исторического анализа, систематизации, анализа источников и продуктов жизнедеятельности личности), установлено, что испанская гуманистическая мысль была отголоском общеевропейских ренессансных мечтаний об «идеальном государстве», «идеальном человеке» и «идеальном правителе». Мыслители были убеждены, что люди могут строить счастье только тогда, когда на престоле «христианский государь» – истинный мудрец. Такой человек не мог родиться, необходимо было «вырастить его с пеленок». К сожалению, испанские гуманисты не имели доступа к образованию будущих царей, а их работа была ограничена в основном пропагандой народу веры в необходимость идеального правителя и осуждением «тиранических извращений». Установлено, что очерченная мыслителями личность была альтернативой монархам Испании, воспитанная христианскими идеалами, она должна построить в стране «Град Божий».

Ключевые слова: *Возрождение, «Град Божий», гуманизм, инквизиция, монархомахи, ортодоксия, панегирик, тирания.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Mariana Juan de. De rege et regis institutione libri / Juan de Mariana / Mariana Juan de. – URL: <https://books.google.com.ua/books?id=Whk8AAAACAAJ&hl=ru&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
2. Ribadeneyra Pedro de. Tratado de la religion y virtudes que debe tener el principe christiano, para gobernar y conservar sus estados – contra lo que Nicolas Maquiavelo, y los politicos en este tiempo enseñan / Pedro de Ribadeneyra. – URL: https://books.google.com.ua/books?id=B4EUqL_w6zEC&dq=Ribadeneyra%20Pedro%20d%D0%B5.%20Tratado%20de%20la%20religion&hl=ru&pg=PP5#v=onepage&q&f=false
3. Suárez Francisco. Virtute et sacramento poenitentiae / Francisco Suárez. – URL: https://books.google.com.ua/books?id=H3sr_B6IY2AC&hl=ru&pg=RA1-PR4#v=onepage&q&f=false
4. Альтамира-и-Кревеа Р. История Испании: в 2-х Т. / Р. Альтамира-и-Кревеа. – Т. 2: пер. Е. Л. Глушицкой. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1951. – 359 с.
5. Бердников Г. П. Драматурги круга Лопе де Веги / Г. П. Бердников // История всемирной литературы: в 8-ми Т. / Г. П. Бердников. – Т. 3. – М.: Наука, 1985. – С. 202–204.
6. Вега Лопе де. Звезда Севильи / Лопе де Вега: пер. Т. Щепкиной-Куперник. – М.: Агентство ФТМ, 2015. – 167 с.
7. Гевара Антонио де. Золотые часы государей: «По образу жития Марка Аврелия Севера, славнейшаго императора и премудрейшаго философа»: [пер. А. Львова] / Антонио де Гевара. – М.: Университетская типография, 1782. – 248 с.
8. Жизнь Ласарильо с Тормеса: его невзгоды и злоключения: пер. К. Н. Державина. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1955. – 95 с.
9. Кальдерон Педро. Стойкий принц: пер. Б. Пастернак / Педро Кальдерон. – М.: Проспект, 2014. – 60 с.
10. Конастантинов Ф. В. Философская энциклопедия: в 5-ти Т. – Т. 3 / Ф. В. Константинов, А. Г. Спиркин. – М.: Советская энциклопедия, 1964. – С. 297–298.
11. Чернядьева Н. А. Международный терроризм: происхождение, эволюция, актуальные вопросы правового противодействия / Н. А. Чернядьева. – М.: Проспект, 2016. – С. 48–49.

References

1. Mariana Juan de. De rege et regis institutione libri. Retrieved from: <https://books.google.com.ua/books?id=Whk8AAAAcAAJ&hl=ru&pg=PP1#v=onepage&q&f=false>
2. Ribadeneyra Pedro de. Tratado de la religion y virtudes que debe tener el principe christiano, para gobernar y conservar sus estados – contra lo que Nicolas Maquiavelo, y los politicos en este tiempo enseñan. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=B4EUqL_w6zEC&dq=Ribadeneyra%20Pedro%20d%D0%B5.%20Tratado%20de%20la%20religion&hl=ru&pg=PP5#v=onepage&q&f=false
3. Suárez Francisco. Virtute et sacramento poenitentiae. Retrieved from: https://books.google.com.ua/books?id=H3sr_B6IY2AC&hl=ru&pg=RA1-PR4#v=onepage&q&f=false
4. Altamira y Crevea, R. (1951). Istorია Ispanii. T. 2 [*History of Spain, Vol. 2*]. Moscow. (Russ. Ed.: E. L. Gluschchitskaya).
5. Berdnikov, G. P. (1985) Istorია vsemirnoy literatury. T. 3: Dramaturgi kruga Lope de Vegi [*History of World Literature. Vol. 3: Playwrights Circle of Lope de Vega*]. Moscow.
6. Vega Lope de (2015). Zvezda Sevil'i [*Seville Star*]. Moscow (Russ. Ed.: T. Shchepkina-Kupernik).
7. Gevara Antonio de (1782). Zoloty chasy gosudarej: «Po obrazu zhitiya Marka Avreliya Severa, slavnejshago imperatora i premudrejshago filosofa»: [*Gold watch princes: «In the image of the life of Marcus Aurelius Severs, glorious emperor and the wisdom of the philosopher»*]. Moscow (Russ. Ed.: A. L'vova).
8. Zhizn' Lasaril'o s Tormesa: ego nevgody i zloklyucheniya [*The life of Lazarillo de Tormes: his misfortunes and misadventures*] (1955). Moscow (Russ. Ed.: K. N. Derzhavin).
9. Kal'deron, Pedro (2014). Stojkij princ. [*Resistant prince*]. Moscow (Russ. Ed.: B. Pasternak).
10. Konstantinov, F. V., Spirkin, A. G. (1964) Filosofskaya enciklopediya. T. 3 [*Philosophical encyclopedia. Vol. 3*]. Moscow, 297–298.
11. Chernyad'eva, N. A. (2016) Mezhdunarodnyj terrorizm: proishozhdenie, evolyuciya, aktual'nye voprosy pravovogo protivodejstviya [*International terrorism: origins, evolution, current issues of legal counteraction*]. Moscow.

УДК 94(477):355.4 «1621»

**ВІЙСЬКОВЕ МИСТЕЦТВО ЗАПОРОЖЦІВ
ЧАСІВ ХОТИНСЬКОЇ ВІЙНИ 1621 Р.
ТА ЙОГО АНАЛОГИ В «МИСТЕЦТВІ ВІЙНИ» СУНЬ-ДЗИ:
УНІВЕРСАЛЬНІСТЬ І САМОБУТНІСТЬ**

Задунайський Вадим

У статті проведено порівняння основних принципів військового мистецтва запорожців (виявлені в роботах П. Саса, присвячених дослідженню польсько-турецької війни 1621 р.) та китайських аналогів стародавніх часів (наведені у трактаті «Мистецтво війни» Сунь-Дзи). Головну увагу спрямовано на базисні принципи військової стратегії та тактики з метою вияву як принципової подібності, так і самобутності військового мистецтва впродовж віків. Ключову роль у цьому дослідженні відіграв порівняльний метод. Серед 25 козацьких принципів ведення війни повну й часткову подібність з китайськими аналогами мають 17, а 8 засвідчують самобутність козацького військового мистецтва. Результати дослідження мають оригінальний характер і можуть посприяти розумінню як універсальності, так і унікальності розвитку військового мистецтва у різних епохах і на різних континентах. Все це має стимулювати дослідження у суміжних напрямках військової історії.

Ключові слова: Запорозька Січ, козаки, військове мистецтво, стратегія, тактика, Давній Китай, Сунь-Дзи.

У військовому мистецтві різних народів світу виявлялись як подібні, так і відмінні підходи й принципи здобуття перемоги під час бойових зіткнень. Саме базисні принципи підготовки й ведення війни та специфічні підходи й засоби проведення бойових операцій і стали основою для виникнення військової стратегії [1; 2; 3, 4261]. Це поняття традиційно використовується у військовому середовищі в його найширшому розумінні. Поряд із цим, значного поширення набуло й поняття стратегема, яке здебільшого стосується воєнної хитрості та винахідливості під час конкретного бойового зіткнення [1; 2]. Вочевидь, стратегія і стратегема становлять основу військового мистецтва, але під час військових дій важливу роль відіграють й інші аспекти військової справи, які у своєму гармонійному поєднанні забезпечують відповідний рівень розвитку цього мистецтва.

Треба зазначити, що впродовж тисячоліть зазнали змін озброєння, методи і зміст бойової діяльності та профільної підготовки воїнів. За таких обставин

змінювалась тактика, трансформувались принципи проведення й керування конкретними бойовими операціями та засади планування й реалізації військово-стратегічних намірів. Додатковий вплив на формування відмінностей військового мистецтва мали особливості соціально-економічного розвитку, географічного розташування, самобутні національні військові традиції тощо. Інакше кажучи, військове мистецтво постійно зазнавало закономірних змін.

Поряд із цим, тривалий час у різних збройних формуваннях лишались подібними як певні засади й принципи військової стратегії, так і набір конкретних стратегем. При цьому, вони мали місце у військових утвореннях, що були досить віддалені одне від одного як у хронологічному, так і географічному вимірах, а часто ще й різнилися базисними засадами свого функціонування у відповідному соціумі. Такі факти засвідчують універсальність певних підвалин військового мистецтва, що є доволі цікавим виявом військової історії людства.

Саме тому видається доволі цікавим віднайти схожі прояви військового мистецтва (як у широкому, так і вузькому вимірах цього поняття) Запорозького козацтва за часів його військового піднесення (мається на увазі початок 20-х рр. XVII ст.) та китайських армій давніх часів.

Треба наголосити, що в історіографії відповідна проблема досі не отримала належної уваги. Так, мають місце окремі огляди історії Українського Війська та українських козацьких формувань, в яких аналізується й військове мистецтво запорозьких козаків зазначеного періоду [4; 5; 6; 7; 8; 9]. Поряд із цим, частина вітчизняних науковців висвітлювала військові дії запорозьких козаків під проводом П. Конашевича-Сагайдачного під час Хотинської війни 1621 р. та аналізувала військово-організаційні здібності цього видатного козацького стратега [10; 11; 12]. Окремо відзначимо потужний доробок П. М. Саса, в якому детально проаналізовано обставини та зміст знаменної Хотинської війни [13; 14; 15; 16; 17; 18]. До речі, згаданий науковець виявив і важливі складові тогочасного козацького військового мистецтва (їх перелік буде вказано окремо).

Серед зарубіжних дослідників варто виділити праці польських науковців, в яких значну увагу присвячено огляду спільних військових походів козацьких і польсько-литовських військ, у тому числі й під час Хотинської війни 1621 р. [19; 20; 21; 22]. Зустрічаються й огляди устрою та військової діяльності Війська Запорозького відповідного періоду [23]. Варто згадати й праці російських і литовських науковців, в яких розглянуто як події згаданої війни, так і дії її провідників [24; 25].

Отже, в історіографії досі відсутні дослідження, в яких було б виявлено та проаналізовано схожі й відмінні прояви військового мистецтва Запорозь-

кого козацтва та китайських армій давніх часів, що й обумовило актуальність звернення до зазначеної проблеми у представленій статті й визначило її мету.

Враховуючи специфіку проблеми цього дослідження як джерела, що містить перелік рекомендацій щодо застосування основних складових військового мистецтва давнього Китаю, взято трактат «Мистецтво Війни» легендарного китайського полководця Сунь-Дзи [26]. Поряд із цим, вияв головних принципів і методів ведення війни Військом Запорозьким буде здійснено на основі як вже визначених у підсумковій монографії авторитетного вітчизняного дослідника П. М. Саса «Хотинська війна 1621 року» аналогів, так і аналізу прикладів ведення війни козаками, почерпнутих у тій же праці [18].

З огляду на те, що у праці Сунь-Дзи чітко визначено та вдало описано основні рекомендації з військового мистецтва китайських військ давньої доби, варто спочатку приділити увагу вияву козацьких аналогів. Підкреслимо, що тут йдеться про відповідні дії Війська Запорозького під проводом найуспішнішого стратега козацької доби Петра Конашевича-Сагайдачного впродовж Хотинської війни 1621 р. До речі, у цій війні на суходолі та на морі взяло участь найбільше військ за всю історію козацько-польсько-литовського протистояння з Туреччиною (Річ Посполита виставила до 96 тис. осіб, у тому числі до 53,6 тис. козаків; Турецька імперія мала до 200 тис. осіб), а битва під Хотином стала наймасовішою серед тогочасних аналогів в Європі (в ній взяло участь до 250 тис. осіб) [18, 229, 485–486].

Відразу наголосимо на базисних прикметах Війська Запорозького: гнучкості, дієвості та природності. Під гнучкістю розуміється здатність пристосуватися до мінливих обставин будь-якого бойового зіткнення. Дієвість – постійне утримання ініціативи в бою, що виявляється у відповідних діях. Щодо природності, то під нею варто розуміти самодостатність бойової діяльності Війська Запорозького, всупереч кон'юнктурі та іншим чинникам. Все це стало передумовою успішності військових дій козацьких формувань завдяки здатності як застосовувати універсальні елементи військового мистецтва, так і створювати самобутні принципи й методи ведення війни.

Далі пропонується перелік основних елементів військового мистецтва, зокрема, й стратегій і стратегем Війська Запорозького, задіяних ним під час Хотинської війни 1621 р.:

1. Передбачливе заповнення стратегічного резерву.
2. Швидка й максимальна мобілізація.
3. Використання вразливості зверхника для покращення свого положення.
4. Стратегічна широта діяльності на суходолі та на морі.
5. Ведення війни на ворожій території.

6. Захоплення та руйнування ресурсів противника.
7. Деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення.
8. Випередження противника у прибутті до місця збору.
9. Прагнення до рішучих і швидких дій.
10. Співпраця з союзниками.
11. Застосування практики військових нарад.
12. Вибір зручного місця для таборування.
13. Швидка побудова функціонального табору з возів.
14. Постійне вдосконалення фортифікаційних споруд.
15. Приховування реального стану війська.
16. Здійснення різнорівневої розвідки.
17. Несподівані контратаки у найслабші місця ворога.
18. Навальність і рішучість у бою.
19. Організація «нічної війни».
20. Комбінування «нічної війни» та форсування річки.
21. Використання річки як комунікації (для проникнення у запілля ворога й отримання продовольства й резервів).
22. Дезорганізація комунікацій противника.
23. Дотримання бойової дисципліни.
24. Протидія пошестям.
25. Підкреслення спільного несення військових тягот керманичем, старшиною та козацьким загалом.

Варто підкреслити, що наведені формулювання запропоновані автором статті з урахуванням потреб логічного та лаконічного визначення сутності відповідних складових військового мистецтва та супутніх аспектів боєздатності козацьких формувань. Наголосимо, що П. М. Сас у підсумковій частині своєї монографії подає загальний огляд військового мистецтва запорожців, в якому присутні формулювання, подібні до 14 аналогів з наведеного вище переліку (1; 2; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 14; 16; 17; 19; 22; 23) [18, 484–491]. Поряд із цим, у самому тексті монографії міститься важлива інформація про низку військових умінь козаків, які відповідають 8 аналогам з наведеного вище переліку (7; 11; 12; 13; 18; 20; 21; 24) [18, 195, 293, 307, 320, 340, 374, 386–391].

До речі, ще 3 стратегії чи стратегіями було застосовано козаками по факту їхньої бойової діяльності впродовж згаданої війни. Маю на увазі № 8 «Випередження противника у прибутті до місця збору» (під час просування до Хотина козацьке угруповання змогло випередити основні турецькі війська й вчасно зайняти відповідну позицію на полі бою), № 15 «Приховування реального стану козацького війська» (козаки вводили противника в оману відносно

реального стану війська, що призводило до здійснення ним помилкових атак сильних позицій зі значними втратами для себе) та № 25 «Підкреслення спільного несення військових тягот керманичем, старшиною та козацьким загалом» (під час бойових дій П. Конашевич-Сагайдачний і козацька старшина за козацьким звичаєм знаходилися серед козаків, засвідчивши спільність несення бойових тягот усіма членами козацького військового товариства).

Наведена інформація, окрім уявлення про зміст козацького військового мистецтва, досить чітко підтверджує логічність і глибинну сутність базисних прикмет Війська Запорозького, що були охарактеризовані як гнучкість–дієвість–природність. Саме ці прикмети дозволили не лише створити чи запозичити відповідні принципи й методи воєнного мистецтва, але й вдало їх використувати.

Отже, Військо Запорозьке під проводом талановитого гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного, завдяки своїй «гнучкості–дієвості–природності», виявило високу боєздатність та мистецтво застосування військових стратегій і стратегем, що й обумовило його вирішальну роль у здобутті об'єднаними військами Речі Посполитої стратегічної перемоги над військами Турецької імперії під час Хотинської війни 1621 р. Яскравим свідченням цього є не тільки козацькі перемоги над ворогом на суходолі й морі, але й різке співвідношення бойових втрат за їхнім підсумком (втрати козаків сягали 3,6 тис. осіб, а втрати турецьких військ та їхніх сателітів – 17,4 тис. осіб) [18, 489]. Саме тому Туреччина, попри значну перевагу в силах, не змогла реалізувати свою мету – розгромити війська Речі Посполитої і взяти під контроль значну частину її земель (нав'язавши вигідні умови мирної угоди за підсумком війни).

Завершивши огляд козацьких принципів і методів ведення війни, доречно перейти до їхнього порівняння з китайськими аналогами. Наголосимо, що перелік базисних принципів військового мистецтва давнього Китаю взято з трактату «Мистецтво Війни» Сунь-Дзи [26, 16–55]. Для зручності сприйняття відповідної інформації одразу після козацьких аналогів будуть наведені китайські принципи-рекомендації щодо ведення війни із коротким визначенням суті цього повчання, номеру і назви розділу зі згаданого трактату (у разі часткової подібності буде великими літерами зазначено «ЧАСТКОВО»). У випадку відсутності китайських аналогів козацькі принципи та методи ведення війни будуть виділені жирним шрифтом. Далі й пропонується відповідний перелік:

- 1) передбачливе запевнення стратегічного резерву;
- 2) швидка й максимальна мобілізація // Генерал дістає наказ від правителя, а тоді мобілізує військо для війни і стає табором проти ворога (VII. Воєнні змагання);

3) використання вразливості зверхника для покращення свого положення // «ЧАСТКОВО» Ти повинен залякати своїх сусідів, аби змусити служити тобі (VIII. Мінливості і пристосування);

4) стратегічна широта діяльності на суходолі та на морі;

5) ведення війни на ворожій території // Тому в домашньому місці не бийся (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

6) захоплення та руйнування ресурсів противника // Командир зробить усе, аби прогудувати свою армію з чужої землі. Одна міра чужого харчу дорівнює двадцятьом своїм (II. Провадження бою). В глибині ворожої території грабуй і руйнуй його запаси. Захопи врожай з його полів (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

7) деморалізація частини ворожих військ напередодні основного зіткнення // «ЧАСТКОВО» Вони вміли організувати все так, щоб ... старшина і прості вояки неспроможні були одне одного рятувати. Тоді в протиборчому війську наказів не виконуватимуть, і там пануватиме роз'єднаність (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

8) випередження противника у прибутті до місця збору // Загалом, той хто першим стане на полі бою, щоб чекати на ворога, – відпочине; той, хто прийде з поспіхом пізніше, – втомиться (VI. Слабкі і сильні сторони);

9) прагнення до рішучих і швидких дій // Розпочинаючи бій, шукай швидкої перемоги (II. Провадження бою), швидкість – найважливіша річ у використанні армії (XI. Дев'ять видів місцевості для бою);

10) співпраця з союзниками;

11) застосування практики військових нарад;

12) вибір зручного місця для таборування // Стають табором у місцях, багатих на провіант, з достатніми запасами води (IX. Просування армії);

13) швидка побудова функціонального табору з возів;

14) постійне вдосконалення фортифікаційних споруд;

15) приховування реального стану війська // Прикидайся слабким, коли тебе сповнюють сили (V. Сила);

16) здійснення різнорівневої розвідки // Той, хто знає ворога і себе, ніколи не програє (III. Планування атаки); магія і витонченість шпигунства (XIII. Використання шпигунів);

17) несподівані контратаки у найслабші місця ворога // Бити в «пустоту». Звитязні війська ухиляються від сили й нападають на слабкість (VI. Слабкі і сильні сторони);

18) навальність і рішучість у бою // Розпочинаючи бій, шукай швидкої перемоги (II. Провадження бою);

19) організація «нічної війни» // «ЧАСТКОВО» У нічних боях використувуй більше смолоскипів і барабанів (VII. Воєнні змагання). Звитяжні війська ухилиються від сили й нападають на слабкість (VI. Слабкі і сильні сторони);

20) комбінування «нічної війни» та форсування річки;

21) використання річки як комунікації (для проникнення у запілля ворога й отримання продовольства і резервів);

22) дезорганізація комунікацій противника // Оповити полум'ям систему постачання (XII. Вогняний напад);

23) дотримання бойової дисципліни // Об'єднуй військо дисципліною (IX. Просування армії);

24) протидія пошестям // Тому мовлено, що військо, яке не піддається хворобам, обов'язково виграє (IX. Просування армії);

25) підкреслення спільного несення військових тягот керманичем, старшиною та козацьким загалом // Старшини й підлеглі об'єднані однією метою (III. Планування атаки).

Проведене порівняння засвідчує, що серед 25 козацьких методів і принципів ведення війни (включно з відповідними стратегіями і стратегемами), задіяних під час Хотинської війни 1621 р., повну суголосність з китайськими аналогами мають 14. У них йдеться про загальні аспекти військової діяльності:

– базисні підвалини існування армії в умовах війни (дотримання дисципліни і гігієни; спільність долі рядового і командного складу);

– просування та таборування (випередження противника у прибутті на місце битви; вибір зручного місця для облаштування табору);

– здійснення розвідки (стратегічної й безпосередньо в ході бойових дій);

– забезпечення (використання) співпраці з боку сусідів / союзників;

– пріоритет рішучості, навальності й швидкості у веденні бойових дій.

Належної уваги заслуговує націленість на ведення бойових дій на ворожій території та за рахунок захоплення ворожих ресурсів (збереження своєї території від тягот війни та ускладнення становища противника), що співпадає з потребою деморалізувати частину ворожих військ ще напередодні основної битви.

Важливим блоком виступає й низка методів та прийомів ведення бойових дій, побудованих на певних військових хитростях – стратегемах (введення ворога в оману щодо реального стану своїх військ; атака найслабших місць противника; проведення нічних боїв тощо).

Окремо зверну увагу на те, що часткову подібність віднайдено лише у 3 випадках: № 3 стосувався тиску козаків на зверхників, а не страхання й підкорення сусідів; у № 7 йшлося про цілеспрямовані дії козаків (на морі й на

суходолі) щодо деморалізації ворога напередодні основного зіткнення, а в китайському аналозі – лише про супутній наслідок розділення ворожого формування на частини; № 19 стосувався самодостатньої козацької стратегією «нічної війни», а не другорядної китайської форми бою, яка, на відміну від козацького аналогу, мала здійснюватися за допомогою смолоскипів і барабанів.

Поряд із цим маємо 8 козацьких методів і прийомів військового мистецтва, яким не було знайдено китайських аналогів. Для зручності їх поділено на 3 групи:

А) загально-стратегічна (запевнення стратегічного резерву; одночасна діяльність на суходолі й морі);

Б) військово-оперативна (співпраця з союзниками під час всієї військової кампанії; проведення командних нарад);

В) тактично-прикладна (блискавичне спорудження табору з возів та його постійне вдосконалення впродовж тривалих боїв; поєднання «нічної війни» з форсуванням річки; використання річки в якості головної комунікації у ворожому оточенні).

Хочу підкреслити, що значний вплив на формування зазначених відмінностей мали не тільки наслідки науково-технічного прогресу (виготовлення й поширення якісної вогнепальної зброї, розробка й постійне вдосконалення фортифікаційних земляних споруд тощо), але й нові реалії функціонування козацьких військових формувань та специфічні природно-географічні риси театру бойових дій.

Підбиваючи підсумки, варто наголосити, що було виявлено наявність подібних елементів військового мистецтва у загальних пріоритетах функціонування збройних формувань під час війни, стратегічному намаганні вести війну на ворожій території та у застосуванні військових хитростей тактичного рівня під час конкретних зіткнень. Поряд із цим, мали місце й відмінності у тих самих царинах, обумовлені як іншим театром бойових дій, так і новими параметрами військово-технічного обладнання сторін та підвалинами існування збройного формування.

Такі реалії засвідчили універсальність основних засад військового мистецтва у збройних формуваннях різних народів попри територіальну й хронологічну віддаленість та якісно відмінні підвалини існування відповідних цивілізацій. Поряд із цим, виявлено й закономірні відмінності, які хоча й поступаються за чисельністю, але є досить показовим виявом розвитку військового мистецтва, ще й засвідчують певну унікальність окремих принципів і методів ведення війни відповідних військових утворень. Багато в чому вони стали наслідком відмінностей епохи, національно-культурної специфіки, природно-

географічних особливостей регіону тощо. Інакше кажучи, українські козаки й китайські воїни сповідували багато спільних принципів воєнного мистецтва, але й мали свої специфічні військові навички та підходи. Все це засвідчує гармонію спільності й розмаїття світу, який є як єдиним, так і водночас багатим і вимірним і в чомусь неповторним.

Наприкінці статті наголосимо, що є всі підстави не лише захоплюватись військовими досягненнями близьких і віддалених народів, але й з належною повагою ставитися до надбань свого народу. Саме такого ставлення заслуговують військові досягнення Запорозького козацтва під проводом славетного Петра Конашевича-Сагайдачного. Поряд із цим, видається слушним деякі козацькі військові стратегії після належної трансформації застосувати в сучасному житті (у тому числі й у бізнесі та політиці).

У представленій статті розглянуто лише один із цікавих аспектів універсальності й самобутності військового мистецтва українських козацьких формувань початку XVII ст. у порівнянні з китайськими аналогами часів Сунь-Дзи. Цей приклад має посприяти активізації подібних досліджень в історіографії.

Abstract

The article discusses the basic principles of military art Cossacks (discovered in P. Sasa monographs devoted to the study of the Polish-Turkish war of 1621) and Chinese analogs of the ancient times (presented in the book Sun-Tzy "The Art of War"). The main attention is directed to the basic principles of military strategy and tactics, to expression as a fundamental similarities and differences martial arts for centuries. The key role played in this research comparative method. Among the 25 Cossack principles and methods of warfare full and partial resemblance to the Chinese analogs have 17. 8 Cossack methods are excellent and demonstrate the uniqueness of the Cossack military art. Results of the research have original character and can contribute to the understanding of how versatility and uniqueness of military art at different times and on different continents. All this should stimulate research in related areas of military history.

Keywords: Zaporizhian Sich, Cossacks, art of war, strategy, tactics, Ancient China, Sun-Tzy.

Аннотация

В статье проведено сравнение основных принципов военного искусства запорожцев (выявлены в работах П. Саса, посвященных исследованию польско-

турецкой войны 1621 г.) и китайских аналогов древних времен (почерпнуты в трактате «Искусство войны» Сунь-Дзи). Главное внимание направлено на базисные принципы военной стратегии и тактики с целью выявления как принципиального сходства, так и самобытности военного искусства на протяжении веков. Ключевую роль в этом исследовании сыграл сравнительный метод. Среди 25 казачьих принципов и методов ведения войны полное и частичное сходство с китайскими аналогами имеют 17, а 8 свидетельствуют о самобытности казацкого военного искусства. Результаты исследования имеют оригинальный характер и могут помочь понять как универсальность, так и уникальность развития военного искусства в разных эпохах и на разных континентах. Все это должно стимулировать исследования в смежных направлениях военной истории.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, казаки, военное искусство, стратегия, тактика, Древней Китай, Сунь-Дзи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Фронтин С.-Ю. Военные хитрости (Стратегемы) / С.-Ю. Фронтин. – Санкт-Петербург: Алтея, 1996. – URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html> (дата звернення: 11.02.2017)
2. Клаузевиц К. О войне / К. Клаузевиц. – М.: Госвоениздат, 1934. – URL: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/index.html> (дата звернення: 11.02.2017)
3. Дельбрюк Г. История военного искусства в рамках политической истории / Г. Дельбрюк. – СПб: Наука, 2001. – 4 396 с. – URL: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/delbruck_h01.pdf (дата звернення: 11.02.2017)
4. Голобуцкий В. А. Запорожское казачество / В. А. Голобуцкий. – К.: Госполитиздат, 1957. – 462 с.
5. Крип'якевич І. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / І. Крип'якевич та ін. – Львів: Світ, 1992. – 713 с.
6. Сергійчук В. Морські походи запорожців / В. Сергійчук. – К.: Фото-відеосервіс, 1992. – 60 с.
7. Черкас Б. В. Козацьке військо до середини XVII ст. / Б. В. Черкас // Історія Українського Козацтва. Нариси: у 2-х Т.; редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. – Т. І. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 472–485.
8. Чухліб Т. Козаки та Яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. / Т. Чухліб. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська Академія», 2010. – 446 с.
9. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: у 3-х Т. / Д. І. Яворницький. – Львів: Світ, 1991.

10. Гуржій О. І. Воєнне мистецтво гетьмана Петра Сагайдачного / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Інститут історії України НАН України, Український інститут воєнної історії, 2002. – 83 с.
11. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний / О. І. Гуржій, В. В. Корнієнко. – К.: Вид-во «Україна», 2004. – 189 с.
12. Брехуненко В. «Дивна то і несказанна мужність...». Козаки у Хотинській війні 1621 року / В. Брехуненко. – К.: Темпора, 2013. – 119 с.
13. Сас П. Хотинська війна – битва за Центральну Європу / П. Сас, Г. Кіркене, А. Бумблаускас. – К.: Балтія-Друк, 2011. – 216 с.
14. Сас П. М. Чесний рицар Петро Конашевич-Сагайдачний / П. М. Сас. – К.: Інститут історії України НАН України, 2012. – 350 с.
15. Сас П. М. Чисельність запорозького війська у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Укр. іст. журн. – 2010. – № 2. – С. 17–37.
16. Сас П. М. Артилерія у Хотинській битві 1621 р. / П. М. Сас // Укр. іст. журн. – 2011. – № 6. – С. 16–35.
17. Сас П. М. Політико-правові засади воєнної служби запорожців та грошова винагорода їм за участь у Хотинській війні 1621 р. / П. М. Сас // Укр. іст. журн. – 2005. – № 6. – С. 4–33.
18. Сас П. М. Хотинська війна 1621 року / П. М. Сас. – Біла Церка: Видавець Пшонківський О. В., 2012. – 526 с.
19. Nagielski M. Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku / M. Nagielski // Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne. – 143. – Z. 2 (2016). – S. 277–285.
20. Chojnecki S. Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego / S. Chojnecki, T. Krząstek. – Warszawa: Vipart, 2001. – 242 s.
21. Podhorodecki L. Chocim 1621 / L. Podhorodecki. – Warszawa: Bellona, 2008. – 177 s.
22. Tretiak J. Historia wojny chocimskiej (1621) / J. Tretiak. – Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza, 1921. – 214 s.
23. Franz M. Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku / M. Franz. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2002. – 255 s.
24. Алекберли М. А. Хотинская война (1621 г.) / М. А. Алекберли. – Черновцы: Черновицкий государственный университет, 1957. – 130 с.
25. Кіркене Г. Ян-Кароль Ходкевич – Головнокомандувач польсько-литовського війська / Г. Кіркене // Хотинська війна – битва за Центральну Європу. – К.: Балтія-Друк, 2011. – С. 177–208.
26. Сунь-Дзи. Мистецтво війни / Сунь-Дзи: пер. С. Лесняк. – Львів: Видавництво Старого Лева, 2016. – 109 с.

References

1. Frontin, S.-Y. (1996). Voennye khitrosti (Strategemy) [*Military Tricks (Strategemy)*]. Saint-Petersburg: Alteia. URL: <http://militera.lib.ru/science/frontinus/index.html>
2. Klauzevits, K. (1934). O voyne [*About war*]. Moskva: Gosvoenizdat. URL: <http://militera.lib.ru/science/clausewitz/index.html>
3. Delbryuk, G. (2001). Istoria voennogo uskusstva v ramkakh politicheskoi istorii [*History of military art in the framework of political history*]. Saint-Petersburg: Nauka. URL: http://militera.lib.ru/science/0/pdf/delbruck_h01.pdf
4. Golobutskii, V. A. (1957). Zaporozhskoe kazachestvo [*Zaporozhye Cossacks*]. Kiev: Gospolitizdat.
5. Krypiakevych, I. (1992). Istoriia Ukrainского Viiska (vid kniazhykh thasiv do 20-h rokiv XX st.) [*History of Ukrainian troops (from princely times to the 20-th years of 20-th century.)*]. Lviv: Svit.
6. Sergiichuk, V. (1992). Morski pokhody zaporozhtsiv [*Marine campaigns of Zaporozhians*]. Kyiv: Fotovideoservis
7. Cherkas, B. V. (2007). Kozacke viisko do seredyny XVII st. (Vol. 1) [*Cossack army by mid XVII. (Vol. 1)*]. Istoriya Ukrainского Kozatstva. Narysy. Redkol.: V. A. Smolii (vidp. Red.) (Eds.). Kyiv: Vyd. Dim “Kyevo-Mogylanska academia”, 472–485.
8. Chukhlib, T. (2010). Kozaky ta Yanychary. Ukraina u khrystyiansko-musulmanskykh viinakh 1500–1700 rr. [*Cossacks and Janissaries. Ukraine in Christian-Muslim wars 1500–1700*]. Kyiv: Vyd. Dim “Kyevo-Mogylanska academia”.
9. Yavornycky, D. I. (1991). Istoriia zaporozkykh kozakiv (Vol. 1) [*History of the Zaporozhye Cossacks (Vol. 1)*]. Lviv: Svit.
10. Gurzhii, O. I., Kornienko, V. V. (2002). Voenne mystetstvo getmana Petra Sagajdachnogo [*Art of war by Hetman Petro Sahaidachny*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Ukrainskii instytut voennoi istorii.
11. Gurzhii, O. I., Kornienko, V. V. (2004). Getman Petro Konashevych-Sagajdachnyi [*Hetman Petro-Konashevych Sahaidachny*]. Kyiv: Vyd-vo “Ukraina”.
12. Brekhunenko, V. (2013) “Dyvna to I neskazanna muzhnist...”. Kozaky u Khotynskii viini 1621 roku [*Strange and unutterable courage ...*]. *Cossacks in Khotyn war 1621*. – Kyiv: Tempora.
13. Sas, P., Kirkene, G., Bumblauskas, A. (2011). Khotynska viina – bytva za Centralnu Evropu [*The Khotyn war – Battle for Central Europe*]. Kyiv: Baltiia-Druk.
14. Sas, P. M. (2012). Chesnyi rytsar Petro Konashevych-Sagajdachnyi [*Honest knight Petro Konashevych-Sahaidachny*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

15. Sas, P. M. (2010). Chyselnist zaporozkogo viiska u Khotynskii bytvi 1621 r. [*The number of troops Zaporizhzhya in Khotyn battle 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 2, 17–37.
16. Sas, P. M. (2011). Artyleria u Khotynskii bytvi 1621 r. [*The artillery in Khotyn battle 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 6, 16–35.
17. Sas, P. M. (2005). Polityko-pravovi zasady voennoi sluzhby zaporozhciv ta groshova vynagoroda im za uczast u Khotynskii viini 1621 r. [*Political and legal basis of military service Zaporozhians and their remuneration for participation in Khotyn war in 1621*]. Ukr. Ist. Zhurn, 6, 4–33.
18. Sas, P. M. (2012). Khotynska viina 1621 roku [*The Khotyn war 1621*]. Bila Tserkva: Vydavets Pshonkivskii O.V.
19. Nagielski, M. (2016). Kozaczyzna Zaporoska w dobie kampanii chocimskiej 1621 roku. Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne, 143, Z. 2, 277–285.
20. Chojnecki, S., Krząstek, T. (2001). Szlakiem hetmana Chodkiewicza i króla Sobieskiego. Warszawa: Vipart.
21. Podhorodecki, L. (2008). Chocim 1621. Warszawa: Bellona.
22. Tretiak, J. (1921). Historia wojny chocimskiej. Kraków: Krakowska Spółka Wydawnicza.
23. Franz, M. (2002). Wojskowość Kozaczyzny Zaporoskiej w XVI–XVII wieku. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek.
24. Alekberli, M. A. (1957). Khotinskaia voina (1621 g.) [*The Khotyn war (1621)*]. Chernovtsy: Chernovitskii gosudarstvennyi universitet.
25. Kirkiene, G. (2011). Yan-Karol Khodkevich – Golovnokomanduvach polsko-lytovskogo viiska [*Jan Karol Chodkiewicz – Chief of the Polish-Lithuanian army*]. Khotynska viina – bytva za Centralnu Evropu, 177–208.
26. Sun-Tzy (2016). Mystetstvo viiny [*The Art of War*] Pereklad S. Lesniak. Lviv: Vydavnytstvo Starogo Leva.

УДК 94(477.7):334.734:631.115.8«18/19»

**ЗЕМЛЕРОБСЬКІ АРТІЛІ М. В. ЛЕВИТСЬКОГО:
АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ВИМІР**

Пятницькова Ірина

У статті висвітлено діяльність землеробських артилій, заснованих М. В. Левитським у другій половині 90-х рр. XIX ст. на Півдні України. Методо-

логічною основою праці стали антропологічні підходи, згідно з якими діяльність артілей розглядається з позиції значимості та користі для їхніх членів. У роботі дотримано принципу історизму, використані як загальнонаукові, так і історичні методи наукового дослідження, а саме: проблемно-хронологічний, статистичний, компаративний. Висвітлено історію створення землеробських артілей. Розглянуто їхню внутрішню структуру, принципи та умови співпраці, які базувались на засадах рівності всіх членів. Визначено, що діяльність землеробських артілей сприяла розвитку господарств селян, які входили до їхнього складу. Актуалізовано питання їхньої морально-виховної функції. Проаналізовано причини розпаду землеробських артілей на початку ХХ ст. Описано сприйняття селянами артільної діяльності, низький рівень усвідомлення ними кооперативних ідеалів. Практичне значення цього дослідження полягає у тому, що його фактичний матеріал, результати та висновки можуть слугувати для подальшої розробки проблем кооперативного руху, підготовки лекційних курсів та спецкурсів з соціально-економічної історії України кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Ключові слова: землеробська артіль, кооперація, кооперативний рух, селяни, сільське господарство.

Сучасна історична наука в Україні переживає час свого істотного оновлення. Перспективними стають дослідження історії повсякденності, ментальності, що значно розширюють і поглиблюють знання про минуле. Серед всього розмаїття тем сучасних досліджень вітчизняні історики значну увагу присвятили вивченню кооперативного руху, його значенню та впливу на життя українського суспільства кінця ХІХ – початку ХХ ст. Одним із його напрямів були землеробські артілі, засновані М. В. Левитським у 90-ті рр. ХІХ ст. на Півдні України. Їхня унікальність полягає в тому, що це були перші подібні організації на території України. Не зважаючи на відносно короткий час свого існування, вони вплинули на зміну повсякденного життя та світогляду селян, які брали в них участь.

Вивчення південноукраїнських землеробських артілей почалося ще за часів їхнього активного функціонування, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Історія, принципи функціонування землеробських артілей розглядалися у працях І. Фаресова, С. Л. Маслова [14, 10]. На основі статистичного матеріалу дослідники аргументовано доводили, що участь у них сприяла збагаченню та покращенню господарства артільників. У радянську добу вчені не приділяли окремої уваги дослідженню цієї проблеми. За часів незалежності вона знову стала актуальною і розглядалась як перспективний досвід організації співпраці

в перехідну добу. Діяльність землеробських артілей була проаналізована у загальних роботах з історії кооперативного руху України В. І. Марочка, А. І. Фаренія [9, 12, 13]. Життєвому шляху, діяльності та творчому доробку М. В. Левитського присвячено дослідження В. Б. Вовченко [2].

Не зважаючи на те, що тема землеробських артілей не є новою для вітчизняної історіографії, недослідженими залишаються питання внутрішньої організації співпраці та співжиття членів артілей, впливу кооперативних ідей на зміну ментальності їхніх учасників. З огляду на це метою цієї статті є дослідження землеробських артілей В. М. Левитського з позиції антропологічного підходу. На цьому шляху необхідно реалізувати завдання: висвітлити умови співпраці артільників, проаналізувати вплив артільної діяльності на життя її членів, визначити значення землеробських артілей та їхньої діяльності.

Джерельну базу цього дослідження складають матеріали ф. 327 «Левитський М. В.» Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, до якого ввійшли спогади М. В. Левитського, статuti землеробських артілей, результати їх перевірок, анкети та заяви членів.

Микола Васильович Левитський народився 25 березня 1858 р. у с. Хмільна Канівського повіту Київської губернії в сім'ї священика. Пізніше родина переїхала до Чигирина, а з 1861 – до с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії. Навчався «артільний батько» у Більській гімназії на Холмщині. Як і більшість його однолітків, захоплювався працями М. Чернишевського, М. Добролюбова, Ф. Лассаля, ідеями кооперативного руху. «...Під впливом прочитаних книг та власних роздумів я поступово приходив до думки, що основою народного благополуччя є народна самодіяльність, самопоміч», – писав М. В. Левитський [7, 1–23].

Ще у студентські роки він організував кооперативну їдальню та кооперативну оренду квартири для учнів. У більш дорослому віці він не відмовився від свого юнацького захоплення кооперативним рухом. Після закінчення Харківського університету Микола Васильович працював секретарем Олександрійського повітового земства на Херсонщині.

Саме тоді він ініціював перед земством розгляд питання про необхідність поширення кооперації у повіті. У 1887 р. Олександрійське повітове земство прийняло рішення про необхідність організації у повіті сільськогосподарських артілей. Селяни позитивно поставилися до ідеї започаткування колективного землеробства. Вже за перший рік діяльності у повіті артілі обробили понад дві тисячі десятин землі. Проте ініціатива М. В. Левитського наштовхнулася на супротив з боку місцевої влади, яка вбачала в артілях потенційну загрозу існуючому політичному ладу. У результаті М. В. Левитський був усунутий від

обійманої посади, а артіль, втративши свого координатора, занепала та розпалася [12, 196].

Після цього Микола Васильович займався літературно-публіцистичною роботою й адвокатською практикою в Єлисаветграді. Проте, бажання займатися кооперативною діяльністю його не полишало. До активізації діяльності в цьому напрямі М. В. Левитського підштовхнули тяжкі наслідки голоду 1891–1892 рр. та об'єктивна потреба в допомозі селянам.

За його сприяння у вересні 1894 р. у с. Федвар Олександрійського повіту Херсонської губернії було створено першу артіль зі спільної обробки землі, яка стала класичним прикладом для інших [4, 3]. До 1899 р. М. В. Левитським у Херсонській губернії було відкрито 125 землеробських артілей [1, 20]. Артільний рух почав швидко поширюватися з Херсонщини на інші регіони України.

Артілі складались з незначної кількості членів. У середньому до однієї такої організації входило 20–28 осіб. На рівні з чоловіками членами артілей були й жінки. Переважна більшість артільників були українцями, значно менше росіян та молдаван. Вони створювали спільне господарство. Об'єднували для загального користування всю землю, власну і орендовану. Увесь робочий інвентар зносили у господарське подвір'я. Кожен член вносив у артіль майна порівну. Якщо хтось вносив більше, тому артіль виплачувала різницю або за нею зберігався борг у розмірі різниці. За даними джерел у середньому одна артіль мала від 4 до 10 коней і один плуг, а кожна артільна родина обробляла близько 5 дес. землі [4, 3]. Під спільну відповідальність артільники отримували позики від кредитних установ різної форми власності для оренди землі, придбання насіння, добрив, реманенту.

Артільники спільно обробляли землю, у вільний від артільної роботи час вони могли працювати на себе. Зібраний врожай ділили між собою порівну, при цьому враховувались вікові особливості працівників. Так, підлітки отримували 1/2 паю, діти 12–14 років – 1/3 [6, 5–10].

Спільне господарювання сприяло позитивним зрушенням у господарстві артільників. На початку вересня 1896 р. Херсонським губернським управлінням було створено спеціальну комісію для перевірки діяльності землеробських артілей. Після обстеження вона дійшла наступного висновку: «Порівняння майнового стану членів до вступу в артіль з тим, що вони мають зараз, вражає своєю різницею економічного благополуччя» [3, 3].

Подальші перевірки 1896 р., 1897 р., 1898 р. показали, що після вступу селян до артілей спостерігався помітний прогресивний розвиток їхніх господарств. Так, у 1896 р. було обстежено 70 артілей, до яких входило 287 господарств. Порівняно з часом до вступу в артіль, кількість коней і волів у них

збільшилася на 77 %, плугів – на 69 %, посівних площ – на 34 % [8, 5]. Наступного року було обстежено 116 артільей, до яких входило 496 господарств або 2 761 особа. Посівні площі, кількість худоби та реманенту у них збільшились удвічі. Результати перевірки показали, що селянам вдалося не лише налагодити своє господарство, а й вчасно виконати кредитні зобов'язання. За короткий час вони сплатили половину боргу. Тенденцію нарощення сільського господарства демонструє дослідження наступного 1898 р. Ним було охоплено 125 артільей, які діяли в 25 селах Херсонщини. До них були залучені 550 родин з 3 040 особами. Після вступу в артілю у селян поголів'я робочої худоби збільшилося на 60 %, кількість сільськогосподарського реманенту – на 75 %, землі – на 92 %.

Показовим є те, що артільники намагались використати провідну на той час сільськогосподарську техніку та реманент. Так наприклад, дві артілі с. Сентова Херсонщини придбали молотильну машину на кінському приводі [11, 50–51]. Розширення посівних площ, використання покращеного реманенту, добрив сприяли збільшенню врожайності артільних господарств. Остання перевірка виявила, що врожайність зернових культур в артільних господарствах за короткий час їхнього існування збільшилась на 44 % [8, 6]. За свідченнями селян, поля артільників були в значно кращому стані за приватновласницькі володіння [11, 50–51].

Велику увагу в артілях приділяли духовній стороні співпраці артільників, їхньому моральному вихованню. Сам М. В. Левитський вважав, що кооперація мала велике виховне значення і була здатна підготувати особу як до життя в реальних соціально-економічних умовах, так і сформувати душу, закласти в неї необхідні для нового часу моральні та психологічні риси [7, 27]. М. В. Левитський не обмежувався теоретичним осмисленням виховних функцій кооперативів, а й намагався реалізувати свої задуми на практиці. Члени землеробських артільей повинні були дотримуватися певних правил співпраці: сумлінно виконувати свою роботу, підтримувати дисципліну, спокій та порядок. В угодах землеробських артільей йшлося про те, що артільники повинні жити у згоді та любові, не живати горілку, не лаятися, вирішувати усі питання разом шляхом обговорення. За порушення цих правил виносились догани, існувала система штрафів, яка передбачала, що за перше зауваження стягнення складало – 3 крб., за друге – 6 крб., за третє – порушника виключали зі складу артілі [6, 5–10]. Ці правила виявилися дієвими і сприяли покращенню відносин між членами артільей. Так, В. Ф. Левитський після відвідин херсонських артільей повідомляв: «Справа велася дружно, весело, з жартами і була схожою на свято, проте артільники мусили виконувати роботу, яку за складністю можна порів-

няти з працею на цегляному заводі. При цьому повна відсутність пригощання горілкою, жодного лайливого слова» [11, 49–50].

Селяни на початковому етапі зі значним ентузіазмом та захопленням ставилися до кооперативної співпраці. Згаданий раніше В. Ф. Левитський писав: «У деяких артільях можна було побачити дітей, які, наслідуючи роботу старших, грали в артіль, обирали собі артільного старосту і одного з дітей називали Левитським» [11, 49–50].

Не зважаючи на позитивні зрушення у господарствах артільників, на початку ХХ ст. більшість об'єднань припинили своє існування. У 1902 р. залишалося лише 16 таких організацій [14, 8]. До цього призвів цілий ряд причин. Головною з них було те, що артільники не були настільки захоплені ідеями кооперації, самопомочі, самодопомоги, як М. В. Левитський. Індивідуалістичні, приватновласницькі риси домінували над колективними. Більшість селян розглядали свою участь в артілі як тимчасову, як можливість, передусім, вирішити свої фінансові проблеми та покращити стан свого господарства. Так, одна з комісій Херсонського губернського земства після обстеження артілей прийшла до висновку, що єдиною причиною їхнього виникнення була потреба бідних селян у грошах, адже кожному з них окремо, з огляду на низьку кредитоспроможність, позики не видавалися. Спільне господарство слугувало лише зовнішньою ознакою існування артільного господарства та засобом вигідної і зручної виплати боргу за позиками [10, 192].

До того ж, позики видавалися не артілям, а окремо кожній особі і в різних розмірах. З огляду на це придбану худобу чи реманент селяни вважали особистою власністю, а не артільною, визнавали лише свої зобов'язання з виплати кредитів, а не з виконання спільної роботи. Як правило, після того, як господарство того чи іншого артільника після отриманого кредиту починало давати позитивні результати, він виходив з артілі і продовжував самостійне господарювання. Ця обставина руйнувала цілісність артілей, перетворювала їх на засіб отримання кредитів, а не на ефективний спосіб організації праці. Серед херсонських селян кінця ХІХ – початку ХХ ст. був поширений вислів «за гроші – спасибі, за артіль – ні» [10, 192]. Сам М. В. Левитський зазначав: «Я і сам дивлюся на артіль як на милиці під час хвороби. Як тільки видужують, так і кидають милиці геть... Доки селяни не в змозі придбати власний реманент та худобу, хай беруть позики та об'єднуються в артілі. Як тільки виплатять позик, хто їм заважає розділити майно артілі між собою, і вести своє господарство окремо? Хай ділять! Артіль зробила свою справу і милиці стали не потрібними» [15, 13–14].

Негативно на діяльності артілей позначилось і недостатнє фінансування. Кредитні установи з пересторогою ставилися до землеробських артілей, видачі ними позики були незначного розміру. Самі артільники зазначали, що позичених Державним банком коштів вистачало лише на те, щоб засіяти поля. Цей фактор не сприяв зацікавленості селян у продовженні артільної співпраці.

Однією з причин розпаду артілей була відсутність на місцях освіченого, зацікавленого в продовженні артільної справи керівництва. Фактично М. В. Левитський був єдиним їхнім керівником і координатором. Йому складно було одному слідкувати за діяльністю артілей, які знаходилися на значній відстані одна від одної. З часом зв'язок з одними втрачався, з іншими – послаблювався. У результаті, за відсутності єдиного координуючого центру, артілі розпадались.

Значною перепоною артільної діяльності було вороже ставлення до неї органів влади [8, 8–9]. У своїй доповіді Вільному економічному товариству М. В. Левитський зазначав: «місцева влада отруювала моє життя, взагалі гальмувала мою роботу, не давала ні мені, ні артільникам, ні хвилини спокою» [8, 1]. Вбачаючи у артілях потенційну загрозу існуючому політичному ладу, міністр внутрішніх справ Д. С. Сіпягін по всіх губерніях розіслав циркуляр, згідно з яким, у разі появи в якомусь місті чи селі М. В. Левитського, поліції необхідно було слідкувати за ним, не допускати бесід з селянами [8, 2].

Відсутність чіткої законодавчої бази також ускладнювала діяльність артілей. На території Російської імперії до 1902 р. не існувало законодавчих і нормативних актів, які б визначали порядок створення, напрями діяльності артілей. Всі вони створювалися та діяли за статутами, артільними угодами, які розробляли самостійно на основі західноєвропейських аналогів. Лише після затвердження цих документів міністерством фінансів артілі мали право розпочати діяльність [5, 138–142].

Таким чином, землеробські артілі сприяли розвитку господарств своїх членів. Завдяки отриманим позикам у селян з'явилася можливість розширити посівні площі, придбати необхідну худобу, реманент, добрива, що в подальшому сприяло більш широкому та інтенсивному залученню їх до капіталістичних умов господарювання. Важливим є й те, що артілі не обмежувались виключно виробничою сферою, а значну увагу приділяли моральній стороні співпраці. Базувались на принципах взаємоповаги, пропагували здоровий спосіб життя. Значна увага приділялась просвітництву, запровадженню нових технологій у сільськогосподарське виробництво. Водночас артільна співпраця сприймалася селянами як тимчасовий захід. Залучення їх до артільної діяльності було обумовлене суто практичними цілями: можливістю отримання кредиту на прийнятних умовах, розширенням посівних площ за рахунок колективної

оренди землі. Принципи, правила діяльності артілей для селян уособлювали правила гри, дотримання яких було запорукою виграшу у вигляді розширення власного господарства та нарощення його виробничого потенціалу. Коли виграш був у руках, гра втрачала сенс, а разом з тим і необхідність у роботі артілі.

Проблема історії землеробських артілей В. М. Левитського не є вичерпною. Подальшого вивчення вимагає питання ставлення місцевого населення, як членів, так і сторонніх осіб до артілей. Не дослідженими залишаються питання рівня самоуправління артілей, культурно-просвітницької діяльності серед їхніх членів, не відомими до цього часу залишаються артільні старости та ступінь їхньої участі в організації та діяльності організацій.

Abstract

The article reflects the activity of agricultural artels founded by M. V. Levitskiy in the second half of the 90s of the XIX century. on the south of Ukraine. Methodological basis of the work was anthropological approaches, according to which the activities of artels are viewed from the standpoint of significance and benefit for their members. The principle of historicism is observed in the work, both general scientific and historical methods of scientific research are used, namely problem-chronological, statistical, comparative. The history of the creation of agricultural artels is reflected. They consider their internal structure, principles and conditions of cooperation, which were based on the principles of equality of all members. It is determined that the activities of agricultural artels contributed to the development of farms of peasants. The question of their moral-educational function is actualized. The causes of the decay of agricultural artels in the early twentieth century are analyzed. Describes the perception of peasant art activities, a low level of awareness of cooperative ideals. The practical significance of this study is that its factual material, results and conclusions can serve to further develop the problems of the cooperative movement, the preparation of lecture courses and special courses on the socio-economic history of Ukraine at the end of the XIX – early XX

Key words: *agricultural artel, cooperation, cooperative movement, farmers, agriculture.*

Аннотация

В статье рассмотрена деятельность земледельческих артелей, основанных М. В. Левитским во второй половине 90-х гг. XIX в. на Юге Украины. Методологической основой исследования являются антропологические подходы, согласно которым деятельность артелей рассматривается с позиции

значимости и пользы для их членов. В работе соблюден принцип историзма, использованы как общенаучные, так и исторические методы научного исследования, а именно: проблемно-хронологический, статистический, компаративный. Отражена история создания земледельческих артелей. Рассмотрена их внутренняя структура, принципы и условия сотрудничества, которые базировались на принципах равенства всех членов. Определено, что деятельность земледельческих артелей способствовала развитию хозяйств крестьян, входивших в их состав. Актуализирован вопрос их нравственно-воспитательной функции. Проанализированы причины распада земледельческих артелей в начале XX в. Описаны восприятия крестьянами артельной деятельности, низкий уровень осознания ими кооперативных идеалов. Практическое значение данного исследования заключается в том, что его фактический материал, результаты и выводы могут служить для дальнейшей разработки проблем кооперативного движения, подготовки лекционных курсов и спецкурсов по социально-экономической истории Украины конца XIX – начала XX вв.

Ключевые слова: земледельческая артель, кооперация, кооперативное движение, крестьяне, сельское хозяйство.

ДЖЕРЕЛАТА ЛІТЕРАТУРА

1. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – Х.: Червоний шлях, 1925. – 20 с.
2. Вовченко В. Б. Архівна спадщина кооператора, державного і громадського діяча М. В. Левитського (1859–1936): історія, реконструкція, зміст: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.10 «Документознавство, архівознавство» / В. Б. Вовченко. – К., 2007. – 16 с.
3. Выписки из доклада Херсонской земской управы земскому собранию 1896 г. о земледельческих артелях на основании исследования их особой комиссии губернского земства, 1896 г. // ІР НБУ. – Ф. 290. – Спр. 3542. – 4 арк.
4. О сельскохозяйственных агронимических артелях в Херсонской губернии, конец XIX в. // ІР НБУ. – Ф. 290. – Спр. 3577. – 3 арк.
5. Баллин Н. П. Пятьдесят лет моей жизни. Развитие моих социальных стремлений / Н. П. Баллин // ІР НБУВ. – Ф. 326. – Спр. 3. – 230 арк.
6. Левитский Н. В. Земледельческие артели Херсонской губернии, 1895–1896 гг. / Н. В. Левитский // ІР НБУВ. – Ф. 327. – Спр. 36. – 56 арк.
7. Левитський М. В. Спогади з минулого. Автобіографічний начерк, 1919 р. / М. В. Левитський // ІР НБУВ. – Ф. 327. – Спр. 540. – 31 арк.

8. Левитский Николай Васильевич в Императорское Вольное экономическое общество. Заявление о состоянии артельного и кооперативного дела в России, о погашениях ссуд, выданных Экономическим обществом артелям и др., 1898 г. // ИР НБУВ. – Ф. 327. – Спр. 832. – 37 арк.

9. Марочко В. І. Українська селянська кооперація. Історико-теоритичний аспект (1861–1929 рр.) / В. І. Марочко. – К.: М. Р. Kots Publishing, 1995. – 224 с.

10. Маслов С. Трудовые земледельческие артели. Их значение, история их организации и устав / С. Маслов. – Ярославль: Ярослав. кредит. союз кооперативов, 1918. – 354 с.

11. Левитський В. Ф. Земледельческие артели Херсонской губернии / В. Ф. Левитський // Русская мысль. – 1896. – № 9. – С. 50–51.

12. Фареній І. А. З історії діяльності «артільного батька» Миколи Левитського у період становлення кооперативного руху (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Фареній // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – 2005. – Вип. 9. – С. 193–201.

13. Фареній І. А. З історії становлення кооперативного руху в Надніпрянській Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / І. А. Фареній. – Черкаси: Національний університет ім. Богдана Хмельницького, 2003. – 144 с.

14. Фаресов И. Земледельческая и ремесленная кооперация в России / И. Фаресов. – СПб.: Типография М. Меркувшева, 1902. – 32 с.

15. Фаресов И. Народники и марксисты / И. Фаресов. – СПб.: Типография М. Меркувшева, 1899. – 27 с.

References

1. Vysochanskiy, P. (1925) *Korotka Istoriya kooperativnogo ruhu na Ukrayini [Brief History of the cooperative movement in Ukraine]*. Kharkiv: Red path.

2. Vovchenko, V. B. (2007) *Arhivna spadschyna kooperatora, derzhavnogo i gromadskogo diyacha M. V. Levitskogo (1859–1936): istoriya, rekonstruktsiya, zmist [Archival heritage cooperator, state and public figure M. Levites (1859–1936): history, reconstruction, meaning]* (Abstract of PhD thesis), Kiev.

3. Vyipiski iz doklada Hersonskoy zemskoy upravly zemskomu sobraniyu 1896 g. o zemledelchiskih artelyah na osnovanii issledovaniya ih osoboy komissii gubernskogo zemstva [*Extracts from the report of the Kherson Zemstvo Board to the Zemstvo Assembly in 1896 on farmer's artels on the basis of a study of their special commission of the provincial zemstvo*], 1896. Institute of Manuscripts of National library of Ukraine (IM NLU), Fund 290, File. 3542.

4. *selskohozyaystvennyih agronimicheskikh artelyah v Hersonskoy gubernii [On agricultural agronomic artels in Kherson province, the end of the XIX century]*, konets XIX v. IM NLU, Fund 290, File 3577.

5. Ballin N. P. Pyatdesyat let moey zhizni. Razvitie moih sotsialnyih stremleniy [*Ballin N. P. Fifty years of my life. The development of my social aspirations*]. IM NBU, Fund 326, File 3.

6. Levitskiy N. V. Zemledelchiskie arteli Hersonskoy gubernii [*Levitsky N. V. Farmer's artels of the Kherson province*], 1895–1896. IM NLU, Fund 327, File 36.

7. Levitskiy M. V. Spogadi z minulogo. Avtobiografichniy nacherk [Levytskyy M. V. Memories from the past. Autobiographical sketch], 1919, IM NLU, Fund 327, File 540.

8. Levitskiy Nikolay Vasilevich v Imperatorskoe Volnoe ekonomicheskoe obshchestvo. Zayavlenie o sostoyanii artelnogo i kooperativnogo dela v Rossii, o poga-sheniyah ssud, vyidannyih Ekonomicheskim obshchestvom artelyam i dr. [*Levitsky Nikolai Vasilyevich in the Imperial Free Economic Society. Statement on the state of the artel and cooperative business in Russia, on repayment of loans issued by the Economic Society to the artels, etc.*], 1898. IM NLU, Fund 327, File 832.

9. Marochko, V. I. (1995) Ukrayinska selyanska kooperatsiya. Istoriko-teorichniy aspekt (1861–1929 rr.) [*Ukrainian peasant cooperatives. Historical theoretic aspect (1861–1929 gg.)*]. Kiev: M. P. Kots Publishing.

10. Maslov, S. (1918) Trudovyye zemledelcheskie arteli. ih znachenie, istoriya ih organizatsii i ustav [*The labor agricultural cooperative. Their significance, the history of their organization and the charter*]. Yaroslavl: Yaroslavl. credit. Union kooperatyvov.

11. Levitsky, V. F. «Zemledelcheskie arteli Hersonskoy gubernii [*Zemledelcheskiye Artel Hersonskoy province*]», *Russian Thought*, no. 9, (1896): 50–51.

12. Farenii, I. A. «Z istoriyi stanovlennya kooperativnogo ruhu v Nadnipyrianskiy Ukrayini (druga polovina XIX – pochatok XX st.) [*With a history of «artisanal father» Nicholas Levites in the period of the cooperative movement (late XIX – early XX century.)*]», *Problems of history of Ukraine XIX – early XX century*, no. 9, (2005): 193–201.

13. Farenii, I. A. (2003) Z istoriyi stanovlennya kooperativnogo ruhu v Nadnipyrianskiy Ukrayini (druga polovina XIX – pochatok XX st.) [*From the history of the formation of the cooperative movement in Nadnipyrianskiy Ukraine (the second half of the XIX and beginning XX century)*]. Cherkasy: The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy.

14. Faresov, I. (1902). Zemledelchiskaya i remeslennaya kooperatsiya v Rossii [*Agricultural and craft cooperation in Russia*]. Saint-Petersburg: M. Merkushev's Typography.

15. Faresov, I. (1899). Narodniki i marksisty [*Populists and marksists*]. Saint-Petersburg: Typography Merkuvsheva.

УДК 94(477.44) «1920/1930»

**РАДЯНСЬКА ТОПОНІМІКА МІСТ
ЯК СПОСІБ ПЕРЕПИСУВАННЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ
(НА ПРИКЛАДІ ВІННИЦІ 1920–30-х рр.)**

Кузіна Ксенія

Стаття присвячена аналізу радянської топонімічної системи у містах. Розглянута зміна топоніміки у містах як один з інструментів впливу на колективну пам'ять городян. На основі історичних джерел і наукової літератури проаналізовані заходи радянської влади щодо запровадження нових назв вулиць Вінниці як важливі ідеологічні складові політики радянзації міського простору. Були використані матеріали державного архіву Вінницької області, періодичні видання. Методологічною основою стала робота Пола Коннертона «Як сучасність забуває», де дослідник виділяє способи конструювання пам'яті – меморіал (просторові асоціації) та локус («атмосфера», суб'єктивні переживання). Хронологічні межі дослідження охоплюють 1920–1930-х рр. – період докорінних змін, спрямованих на радянзацію Вінниці. Перейменування вулиць у Вінниці на початку 1920-х рр. можна розглядати як спосіб переписування історичної пам'яті. Зникли назви вулиць, пов'язаних з історичними діячами та подіями минулого, а також з релігійною топонімікою. Зі 127 вулиць і провулків у 1921 р. зберегли дореволюційні назви тільки 21. Вулиці та площі Вінниці були названі на честь героїв нової епохи – радянських державних, партійних і військових діячів, а також учасників міжнародного комуністичного руху. Більшість назв вулиць не відображала місцеву специфіку Вінниці. Принцип історизму був відкинтий.

Ключові слова: місто, міський простір, радянзація, Вінниця, топоніми, меморіал, історична пам'ять.

У 2015 р. в Україні були ухвалені «декомунізаційні» закони, в яких значена необхідність вилучення з публічного простору символів комуністичного минулого [9]. У першу чергу, зміни торкнулися топонімічної системи. Радянські топоніми та меморіальні пам'ятки продукували відповіді образи минулого. Усунення комуністичних комеморативних практик розпочалося в Україні ще наприкінці 1980-х та першій половині 1990-х рр. У західноукраїнських регіонах цей процес відбувався швидко та інтенсивно, у Центральній Україні – селективно, у східних областях продовжувала зберігатись радянська символіка. У 2015–2016 рр. в українських містах, зокрема у Вінниці, відбулась

чергова хвиля перейменування вулиць, площ, провулків. Цей процес ще триває, тому дослідження із зазначеної проблематики є актуальними. Низка наукових робіт, присвячених проблемам «декомунізації» Вінниці, вже з'явилась. Серед них – дослідження Олександри Гайдай «Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 рр.» і довідникове видання Тетяни Кароевої «Вулиці Вінниці: з історії декомунізації» [2; 11; 12]. Останнє дослідження містить узагальнення досвіду робочої групи з питань заборони використання комуністичної та націонал-соціалістичної символіки у Вінниці, що була створена у 2015 р.

Метою статті є аналіз заходів радянської влади щодо зміни топоніміки міста Вінниці як вагомих ідеологічних складових політики радянської міської простору. Джерельну базу роботи становлять матеріали з фондів Вінницького державного архіву (Вінницька міська дума; Вінницький виконавчий окружний комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; Подільський виконавчий комітет ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів), періодичні видання («Більшовицька правда», «Вісті», «Робітничая газета») [10; 13–17].

Міський простір структурує пам'ять. Серед способів, які конструюють пам'ять, Пол Коннертон у дослідженні «Як сучасність забуває» виділяє меморіал і локус [1]. Меморіал – це просторові асоціації, пов'язані з конкретними подіями. Мандрування містом подумки має слугувати процесу пригадування. Меморіал регламентує, що варто пам'ятати. Він часто пов'язаний з топонімікою, в якій відбивається, наприклад, пам'ять про завоювання або переселення. Відповідно, перейменування вулиць є способом переписування історичної пам'яті.

У 1920–1930-х рр. реалізовувались різноманітні заходи, метою яких було перетворення Вінниці на радянське місто. На початку 1920-х рр. відбувалось освоєння міського простору більшовиками, ствердження їхньої присутності у місті. Нова топонімічна система мала зафіксувати настання нової епохи, уславити ім'я нових героїв і витиснути з пам'яті городян події минулого.

Практика перейменування вулиць у Вінниці існувала і до встановлення радянської влади. Для здійснення порівнянь та окреслення відповідних висновків є потреба у зверненні до так званого «імперського» періоду в історії Вінниці (початок ХХ ст.). У 1910 р. у місті відбулась зміна назв вулиць, провулків, площ. Пропозиції підготувала спеціально створена група у складі Й. Шиповича (священника Кирило-Мефодіївської церкви), П. Адріанова (директор міської чоловічої гімназії), М. Оводова (міський голова) та А. Благовещенського (секретар міської управи) [11, 65]. Члени комісії у своїй роботі

керувались принципом історизму, події місцевої історії намагались пов'язати із загальноімперською. У протоколі засідання Вінницької міської думи зазначалось [мовою оригіналу]: *«Названия большинства улиц или ничего не говорят ни уму, сердцу и совести или совсем не имеет резона и смысла... В настоящее время вырабатывается новый городской план и Городскому управлению надо благовременно сделать пересмотр названий улиц... нужно этими названиями воскресить и поддерживать в памяти и местного аборигена, и приезжего обывателя события из истории отечества, из истории края, из истории Винницы, к отношению этой маленькой частицы к старому могучему славному целому»* [3, 128]. По завершенні обговорення міська управа затвердила 69 топонімів.

Центральні вулиці намагались називати на честь царських осіб з династії Романових. У Вінниці була вулиця «Романівська». Центральний проспект став «Миколаївським». Обґрунтовувалось це тим, що імператор Микола I 1 вересня 1847 р. відвідав Вінницю. Були вулиці Петра Великого (*«По требованию сего государя при сотворении Карловицкого мира в 1699 г. турки оставили Подолию и Винницу»*), Катериненська (*«В память Екатерины II, воссоединившей с Россией Подолию и Брацлавщину»*). Назви ряду вулиць були пов'язані з княжим давньоруським періодом – «Ольгинська», «Князь-Ігоревський провулок», «Князь-Володимирський провулок», «Князь-Давидівський провулок», «Князь-Даниловський провулок» та ін. У кожному випадку обґрунтовувався зв'язок княжої особи із історією Вінниці або Поділля чи Брацлавщини [3, 128–131].

Серед цього розмаїття було обмаль назв вулиць на честь діячів, безпосередньо пов'язаних з історією Вінниці чи Поділля: з майже 70 назв лише 7 вулиць. Серед них – вул. Коріатовичів (*«Литовские князья братья Корياتовичи по изгнании татар из Подолии в XIV основали Винницу»*), вул. князя Несвицького (*«В память Федора Корибутовича Несвицкого, который владел Винницей и Брацлавом в XIV ст. и объединил подолян для борьбы с татарами»*), проїзд князя Корецького (*«В память Винницкого старосты Богуша Корецкого – русского патриота и защитника православия в Польше в XVI в. Построил новый Винницкий замок»*), вул. Михайла Кропивницького (*«Славный защитник русских на сейме 1632 г. Основатель Винницкого Благовещенского монастыря, устроивший при Вознесенском мужском монастыре школу»*), вул. полковника Івана Богуна (*«Знаменитого победой у Винницы над войском Калиновского»*), вул. Вайнштейна (*«в память местного деятеля Вайнштейна, пожертвовавшего 40 тыс. руб. на здание Реального училища»*), вул. ім. Пирогова (*«В память Н. И. Пирогова»*).

Траплялись також такі казуси як, наприклад, назви вулиць на честь завоєвників – вул. Печенізька (*«в память печенегов, от набегов которых стра-*

дала *Южная Россия и Подолье*) та вул. Половецька («в память полковцев, продолжительное время тревоживших Южную Русь и Подолье»). Була вулиця «Українська». Здавалось б, нічого дивного, але названа ця вулиця в пам'ять перебування у Вінниці Українського полку [3, 130].

Незабаром у Вінниці з'явилося ще кілька назв вулиць, пов'язаних з містом. У 1911 р. на честь цивільного подільського генерал-губернатора О. Ейлера було названо вул. Хлібну. Був відзначений благодійник П. Раллі – подільський землевласник [11, 54]. У травні 1917 р. Об'єднаний Союз лікарів-фармацевтів військових і громадських організацій звернувся до міської думи з пропозицією назвати Князь-Данилівський провулок ім'ям лікаря Л. І. Малиновського. Їхнє прохання було виконано [4, 77].

Таким чином, перейменування вулиць у Вінниці імперського періоду мало важливу ідеологічну мету – зафіксувати у пам'яті її мешканців події, пов'язані з загальноімперською історією, і у такий спосіб вписати історію подільського міста до загальноросійського контексту («маленька частинка великого цілого»).

Уже через одинадцять років вінничанам довелося звикати до нових назв вулиць рідного міста. Наказом Подільського Губвиконкому від 15 грудня 1921 р. відбулось перейменування вулиць міста Вінниці [17]. Зі 127 назв вулиць і провулків незмінними залишились лише 21. Це, наприклад, «Запорізька», «Липовецька», «Українська», «Полковника Богуна», «Чеховська», «Льва Толстого», «Пушкінська», «Гоголівська», «Шевченківська», «Пироговська» та ін.

Назви вулиць, пов'язані з історичними діячами минулого, перейменовувались. Їхнє місце посіли нові герої. Центральний Миколаївський проспект перетворився на проспект Леніна (сучасна Соборна), Богдана Хмельницького – на вул. Козицького, Петра Могили – на вул. ім. Свердлова, князя Олега – на Ворошилівську, а Ольгінська – на Клари Цеткін. Підшукали заміну генералу П. І. Багратіону – російському полководцю: відтепер вулиця на його честь була перейменована на вул. ім. Будьонного.

Перейменовувались вулиці, назви яких були пов'язані з певними подіями. Наприклад, вул. «19 лютого» (на честь скасування кріпацтва у 1861 р.) стала іменуватись «9 січня» («Кривава неділя» 1905 р.), «17 жовтня» (день ухвалення «Маніфесту про удосконалення державного порядку 1905 р.) – «7 листопада» (на честь більшовицького перевороту 1917 р.).

Звичайно, мали зникнути релігійні топоніми. Вулиця Воскресенська була названа Соціалістичною, Почаївська – Червоної Зірки, Казанська площа – Радянською, вул. Кузьми-Дем'янівська – Дем'яна Бідного, Вознесенська – Троцького. Відомості щодо змін назв інших вулиць частково наведені в Табл. 1.

Зміни назв вулиць Вінниці у 1921 р. [17]

Назва до 1921 р.	Назва після 1921 р.
вул. Романівська	вул. Первомайська
Графський провулок	провулок Котляревського
провулок Вайнштейна	провулок Соколова
Театральний провулок	провулок ім. Дзержинського
вул. Воеводи Кіселя	вул. Громадянська
Єврейський провулок	провулок ім. Максима Горького
вул. Князя Ростислава	вул. Інтернаціональна
вул. Владислава IV	вул. Коцюбинського
провулок князя Володимира	Міліційна
Ізяславський провулок	Карла Маркса
вул. Олександрівська	вул. Раковська
вул. Суворівська	вул. Фрунзе
вул. Польська	вул. Фелікса Кона
вул. Герцоговинська	вул. Революційна
вул. Морська	вул. Ленських подій
Царицина площа	площа Революції
вул. Антонівська	вул. Паризької Комуні
вул. Буракова	вул. Пролетарської культури

Нова радянська топоніміка мала зафіксувати настання нової епохи. Революційні події та імена радянських державних, партійних і військових діячів, учасників міжнародного комуністичного руху знайшли відображення у назвах вулиць міста – вул. Карла Маркса, Карла Лібкнехта, Леніна, Фрунзе, Дзержинського, Луначарського та ін. Але радянських топонімів, пов'язаних безпосередньо із Вінницею, знов було небагато. Наприклад, це вул. Козицького – голова Подільського губревкому в 1920 р., вул. Едельштейна – член Подільського губкому КП(б)У, голова губернського Революційного Трибуналу, вул. Максимовича – член Подільського губернського виконкому та деякі інші.

Принцип історизму був відкинтий. Спадок минулого розглядався як не потрібний баласт, якого необхідно позбутися. З історією міста Вінниці було пов'язано лише три назви – вул. Полковника Богуна, провул. Пироговський (назви залишились незмінними з 1910 р.), вул. Коцюбинського (колишня Владислава IV). Спроб прив'язати нові назви до місцевих умов фактично не було. Більшість назв вулиць були однотипними, їх можна було зустріти у будь-якому радянському місті – «Інтернаціональна», «Соціалістична», «Радянська», «Пролетарської культури», «Незможних» та ін.

Упродовж 1920–1930-х рр. одні й ті самі вулиці перейменували двічі. Особливо це проявилось на початку 1930-х рр., коли нещодавні «радянські герої» перетворювались на «ворогів народу». У Вінниці зникли назви вулиць на честь Троцького, Раковського, Чубаря тощо [12].

Перейменовували не лише вулиці, а військові дивізії та казарми. У березні 1923 р. Військове містечко у Вінниці отримало «ім'я товариша Гая». Казарми 70 і 71 полків стали називатись «імені Самарського пролетаріату» та «імені Симбірського пролетаріату»; казарми артилерії та кавескадрону – «Залізні». По-новому стали називатись військові клуби – «ім. тов. Лобоча», «ім. Комінтерну». А площа біля Артилерійських казарм перетворилась на «Площу Червоного Жовтня». Наказувалось командуванню та поліграді слідкувати, щоб «військовослужбовці навіть у простій розмові не використовували старих назв команд» [7, 323].

У свідомості мешканців міста Вінниці мала постати його нова карта. На цій символічній карті необхідно було позначити пам'ятники новим героям епохи. 5 лютого 1924 р. Подільський губвиконком ухвалив рішення про оголошення конкурсу на проект пам'ятника В. І. Леніну [5, 170–171]. Передбачалось, що статую вдасться відкрити 1 травня 1927 р. [14, 2]. Але ця подія у зазначений день не відбулась. Пам'ятник Леніну у м. Вінниці буде встановлений у 1972 р., у 1992 р. – демонтований. Новими місцями пам'яті стали братські могили загиблих за радянську владу. У вересні 1920 р. президія губерньського відділу народного господарства ухвалила рішення про встановлення пам'ятників «жертвам контрреволюції» [8, 47]. У 1921 р. ухвалено рішення про закладку надмогильного пам'ятника-склепу М. Максимовичу, загиблого члену подгубвиконкому. У міському парку Вінниці був встановлений «Меморіал жертвам революції» [6, 204.]. Нерідко саме тут біля могил та пам'ятників на початку 1920-х рр. відбувались мітинги. Але меморіал не лише увіковічує минуле, але й приховує його: так, пам'ятники героям революції замовчують про страждання та насилля, про інвалідів, що вижили. Ритуальна клятва «*Не забудем!*» розповсюджується далеко не на все.

Ще одна модель, яка структурує пам'ять, на думку П. Коннертона, є локус. Відмінність локусу від меморіалу визначається побутовою, повсякденною природою: меморіал несе спеціальне послання, тоді як локус переживається людьми несвідомо (описують це переживання як «атмосферу»). Як приклад дослідник наводить масові випадки агорафобії серед жінок на початку ХХ ст., коли вікторіанські заборони на вільне переміщення жінок поза будинком були скасовані, але травматична пам'ять про них продовжувала діяти на психіку [1].

Прикладом локусу П. Коннертон називає вулицю міста. Вулиця може мати політичне значення – джерело соціальної напруги або бунту під час революції. Також вулиця має і власне значення для пам'яті, якщо вона визначає кордони міста, структурує його. Наприклад, для Санкт-Петербургу – це Невський проспект, для Києва – Хрещатик, для Вінниці – Миколаївський пр-т /

Ленінський пр-т / вул. Соборна. При цьому мова йде не тільки про певний ґештальт, але й про безпосередній моторний досвід пішоходу: як пише Коннертон, «будь-яка хороша вулиця запрошує пройти по ній пішки». Велику роль у конструюванні пам'яті відіграє регламентований рух людини у визначених місцях, таких як площі. Це може бути звичайна прогулянка, демонстрація чи парад. До 1936 р. у Вінниці посередині центрального проспекту Леніна проходив бульвар, і городяни могли прогулюватись ним. Відтепер його знесли, а трамвайні колії перенесли на середину вулиці [10]. Для пересічного вінничанина це означало зміну маршруту. Прогулюватись можна було обабіч дороги. Прогулянки центральною частиною проспекту стали можливі лише під час важливих подій, ініційованих владою – демонстрації з нагоди нових радянських свят. Наприклад, чергова річниця Жовтневої революції, мала стати важливою подією у житті міста, про яку влада щорічно нагадувала городянам і яка обов'язково мала лишитись у їхній пам'яті.

На значення міських демонстрацій звернув увагу Мальте Рольф [18, 154]. Зокрема він відзначав, що такі ритуальні дієства, як демонстрації, необхідні для фіксації у свідомості міських мешканців нової символічної карти міста. Упродовж 1920–1930-х рр. у Вінниці проводились демонстрації з різних нагод: окрім вже згаданої Жовтневої революції, відбувалась «хода з нагоди річниці повалення самодержавства в Росії» або мітинг Першотравня та ін. До кінця 1920-х рр. місцем проведення подібних заходів найчастіше була площа біля Військового містечка [13; 15; 16]. У другій половині 1930-х рр. урочистості відбувались на головній магістралі Вінниці – проспекті Леніна, біля щойно зведеної будівлі обкому партії.

Таким чином, топоніміка є важливим інструментом впливу на історичну пам'ять. «Імперська топоніміка» Вінниці (тобто назви до 1917 р.) мала на меті зафіксувати зв'язок міст із загальноросійською історією. Нерідко постаті та події, на честь яких були названі вулиці, мали дуже опосередкований зв'язок з історією міста, а нерідко – такого зв'язку не було взагалі. Радянська топоніміка міста Вінниці, так само як і нова архітектура та символіка у містобудуванні, мала свідчити про перемогу радянської влади і настання нової епохи. Назви вулиць прославляли нових, ще живих, «героїв». Історичне минуле подільського міста для більшовиків не мало значення. Була сформована нова символічна карта міста з радянськими меморіалами та локусами.

У подальшому дослідникам слід продовжити вивчати особливості радянської топоніміки інших українських міст шляхом виявлення та введення до наукового обігу історичних джерел.

Abstract

The article is devoted to Soviet toponomy as one of the instruments to influence the collective memory of the citizens. Based on historical sources and scientific literature the actions of Soviet power to change toponomy in Vinnytsia were analyzed as important components of ideological policies Sovietization urban space. The author used materials from the State archives of Vinnytsya region, periodicals. The methodological basis was the scientific research of Paul Connerton "How Modernity Forgets" where researcher identified ways to constructing memory – memorial (spatial association) and locus ("atmosphere", subjective experiences). Author of this paper investigates period 1920–30 – the period of introducing significant changes in Vinnytsia. The purpose of these changes was sovietization urban environment. Renaming streets of Vinnitsa was in the early 1920s. It was a way to rewrite historical memory. Only 21 of the 127 streets had retained the pre-revolutionary name in 1921. Street's names associated with historical figures and events of the past disappeared, as well as religious toponymy. There were the names of streets and squares in honor of the heroes of a new era – state, party and military leaders as well as members of the international communist movement. Most of the street names did not reflect local conditions winery. The principle of historicism was rejected.

Keywords: city, urban environment, sovietization, Vinnitsa, toponymal, memorial.

Аннотация

Статья посвящена вопросам советской топонимики – одному из инструментов воздействия на коллективную память горожан. На основе исторических источников и научной литературы проанализированы мероприятия советской власти относительно изменения топонимики города Винницы как важные идеологические составляющие политики советизации городского пространства. В работе были использованы материалы Государственного архива Винницкой области, периодические издания. Методологической основой стала работа Пола Коннертона «Как современность забывает», в которой исследователь выделяет способы конструирования памяти – мемориал (пространственные ассоциации) и локус («атмосфера», субъективные переживания). Хронологические рамки исследования охватывают 1920–1930-х гг. – период внедрения значительных изменений, направленных на советизацию Винницы. Переименование улиц в Виннице в начале 1920-х гг. можно рассматривать как способ переписывания исторической памяти. Исчезли названия улиц, связанными с историческими деятелями и событиями прошлого, а также с

религиозной топонимикой. Из 127 улиц и переулков в 1921 г. сохранили дореволюционные названия только 21. Улицы и площади Винницы были названы в честь героев новой эпохи – советских государственных, партийных и военных деятелей, а также участников международного коммунистического движения. Большинство названий улиц не отражало местную специфику Винницы. Принцип историзма был отвергнут.

Ключевые слова: город, городское пространство, советизация, Винница, топонимы, мемориал, историческая память.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Connerton P. How Modernity Forgets / P. Connerton. – Cambridge University Press, 2009.

2. Гайдай О. Ю. Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. Ю. Гайдай; Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 15 с.

3. Державних архів Вінницької області. Ф.Д-262 Вінницька міська дума. – Оп. 1. – Спр. 21.

4. Державний архів Вінницької області. Ф.Д-262 Вінницька міська дума. – Оп. 1. – Спр. 22.

5. Державний архів Вінницької області. Ф.Р-925 Подільський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Оп. 1. – Спр. 124.

6. Державний архів Вінницької області. Ф.Р-925 Подільський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Оп. 2. – Спр. 499.

7. Державний архів Вінницької області. Ф.Р-925 Подільський губернський виконавчий комітет ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. – Оп. 2. – Спр. 910.

8. Державний архів Вінницької області. Ф.Р-992 Подільська губернська рада народного господарства. – Оп. 1. – Спр. 45.

9. Закон України про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки // Відомості Верховної Ради. – 2015. – № 26. – Ст. 219.

10. Зробити Вінницю добре впорядкованим містом // Більшовицька правда. – 1934. – 16 травня.

11. Кароєва Т. Вулиці Вінниці: з історії декомунізації: довідник / Т. Кароєва. – Вінниця: Віндрук, 2016. – 64 с.

12. Кароева Т. З досвіду робочої групи щодо «декомунізації» публічного міського простору Вінниці: погляд історика / Т. Кароева [Електронний ресурс] // Місто: історія, культура, суспільство. Е-журнал урбаністичних студій. – 2017. – № 2. – С. 196. – Режим доступу. URL: http://resource.history.org.ua/publ/misto_2017_2_17
13. Напередодні Жовтневих свят. План демонстрації і параду // Робітничая газета. – 1928. – 6 листопада. – С. 4.
14. Памятник Ленину // Винницкая рабочая газета. – 1926. – 19 мая. – С. 2.
15. Порядок празднования годовщины свержения самодержавия в России // Вести. – 1920. – 12 марта.
16. Порядок шествия // Вести. – 1921. – 5 ноября.
17. Приказ № 174 Подольского Губисполкома (по отделу Управления) от 15 декабря 1921 г. // Вісті. – 1921. – 31 грудня.
18. Рольф М. Советский массовый праздник / М. Рольф. – М.: РОСПЭН, 2009. – 439 с.

References

1. Connerton, P. (2009). *How Modernity Forget*, Cambridge University Press,.
2. Haidai, O. Yu. (2015). *Radianska spadshchyna v politytsi pamiaty ta svidomosti naselennia Ukrainy 1991–2014 rr. (na materialakh Vinnytskoi, Zhytomyrskoi, Cherkaskoi ta Poltavskoi oblastei) [The Soviet legacy in the politics of memory and awareness Ukraine. 1991–2014. (Based on Vinnytsia, Zhytomyr, Cherkasy and Poltava)]*: avtoref. ... kand. ist. nauk: 07.00.0; In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Kyiv.
3. Vinnytska mis'ka дума [*Vinnitsa the City Council*]. Fund D-262. Description 1. Case 21. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti. The State archives of Vinnytsya region.
4. Vinnytska mis'ka дума [*Vinnitsa the City Council*]. Fund D-262. Description 1. Case 22. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti. The State archives of Vinnytsya region.
5. Podilskyi hubernskiy vykonavchyi komitet rady robitnychykh, selianskykh ta chervonoarmiiskyykh deputativ [*Podolsky provincial the executive committee Soviet of Workers, Peasants and Red Army Deputies*]. Fund R-925. Description 1. Case 124. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti. The State archives of Vinnytsya region.
6. Podilskyi hubernskiy vykonavchyi komitet rady robitnychykh, selianskykh ta chervonoarmiiskyykh deputativ [*Podolsky provincial the executive committee Soviet of Workers, Peasants and Red Army Deputies*]. Fund R-925. Description 2.

Case 499. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti. The State archives of Vinnytsya region.

7. Podilskiyi hubernskiy vykonavchyi komitet rady robotnychykh, selianskykh ta chervonoarmiyskykh deputativ [*Podolsky provincial the executive committee Soviet of Workers, Peasants and Red Army Deputies*]. Fund R-925. Description 2. Case 910. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti. The State archives of Vinnytsya region.

8. Podilska hubernska rada narodnoho gospodarstva [*Podolsky Province Council of National Economy*]. Fund R-992. Description 1. Case 45. Derzhavnyy arkhiv Vinnyts'koyi oblasti. The State archives of Vinnytsya region.

9. Zakon Ukrainy pro zasudzhennia komunistychnoho ta natsional-sotsialistychnoho (natsystskoho) totalitarnykh rezhymiv v Ukraini ta zaboronu propahandy yikhnoi symvoliky [*Law of Ukraine. On the condemnation of the communist and national socialist (Nazi) regimes, and prohibition of propaganda of their symbols*]. Vidomosti Verkhovnoi Rady, 2015, № 26, 219.

10. Zrobyty Vinnytsiu dobre vporiadkovanyim mistom [*Make Vinnitsa well-ordered city*]. Bilshovytska Pravda, 1934, 16 travnia.

11. Karoieva, T. (2016). Vulytsi Vinnytsi: z istorii dekomunizatsii: dovidnyk [*Streets Vinnitsa, the history decommunisation: handbook*]. Vinnytsia: Vindruk.

12. Karoieva, T. Z dosvidu robochoi hrupy shchodo «dekomunizatsii» publicnoho miskoho prostoru Vinnytsi: pohliad istoryka [*The experience of the working group on "decommunisation" public urban space in Vinnitsa: the view of historian*]. Misto: istoriia, kultura, suspilstvo. E-zhurnal urbanistychnykh studii, 2017, № 2, 196. URL: http://resource.history.org.ua/publ/misto_2017_2_17.

13. Naperedodni Zhovtnevykh sviat. Plan demonstratsii i paradu [*The day before the October holidays. Street demonstrations and parades*]. Robotnycha hazeta, 1928, 6 lystopada.

14. Pamyatnik Leninu [*Monument to Lenin*]. Vinnitskaya rabochaya gazeta, 1926, 19 maya, 2.

15. Poryadok prazdnovaniya godovschinyi sverzheniya samodержaviya v Rossii [*The order of celebrating the anniversary of the overthrow of the autocracy in Russia*]. Vesti, 1920, 12 marta.

16. Poryadok shestviya [*The order of the procession*]. Vesti, 1921, 5 noyabrya.

17. Prikaz # 174 Podolskogo Gubispolkoma (po otdelu Upravleniya) ot 15 dekabrya 1921 g. [*Order No. 174 of the Podolsky Provincial Executive Committee (on the department of the Office) of December 15, 1921*]. Visti, 1921, 31 grudnya.

18. Rolf, M. (2009). Sovetskiy massovyy prazdnik [*Soviet Mass Festivals*]. Moscow: ROSPEN.

УДК 947.1/9 (477.61/62)

**РОСІЙСЬКЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ УКРАЇНИ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ
ВСЕСОЮЗНОГО ПЕРЕПИСУ НАСЕЛЕННЯ 1926 РОКУ)***Малярчук Наталя*

У статті на основі аналізу матеріалів Всесоюзного перепису населення 1926 р. встановлюється чисельність російського населення Східної України (сучасних Харківської, Донецької та Луганської областей), визначаються особливості його розселення та місце в етнічній структурі регіону. Автор зазначає, що у 1926 р. на сході України було зосереджено майже половину усього російського населення УСРСР. Проаналізувавши розподіл росіян між округами Східної України, визначає, що найбільше російського населення, як міського, так і сільського, було сконцентровано у Харківській окрузі, пояснюючи це її розташуванням на кордоні з Росією, особливостями заселення регіону та столичним статусом міста Харкова, що приваблював в округу мігрантів, у тому числі й з сусідніх російських регіонів. Аналіз етнічної структури населення Східної України дозволив зробити висновок, що росіяни не становили більшості у цьому регіоні, кількісно поступаючи українцям в усіх без винятку округах. Серед мешканців міських поселень Сталінської, Луганської та Маріупольської округ, а також у шахтарських містах Дмитрівське та Сталін росіяни становили більшість, тоді як у сільській місцевості Східної України вони не складали й чверті населення, за винятком Луганської округи, де існували райони, компактно заселені донськими козаками, і питома вага росіян серед її населення була дещо вищою.

Ключові слова: *росіяни, українці, Всесоюзний перепис населення 1926 р., Східна Україна.*

Питання щодо національного складу населення Східної України, зокрема місця в ньому російської етнічної групи, набуло останнім часом особливої актуальності, що пов'язано з військовим конфліктом у цьому регіоні та проблемою національної самоідентифікації певної частини його мешканців. Усебічне дослідження історії Східної України, у тому числі й історії російської спільноти на її теренах, дозволить зрозуміти корені проблеми та запобігти маніпуляціям з історичною свідомістю. Питання про місце росіян в етнічній структурі населення регіону необхідно дослідити на різних історичних етапах, у тому числі й у другій половині 20-х рр. ХХ ст., тобто на початку розгортання індустріалізації, яка суттєво вплинула на етнодемографічні процеси в УСРСР.

Потрібно встановити чисельність російського населення на сході України, визначити питому вагу серед людності регіону: в сільських і міських поселеннях, у найбільших містах, а також з'ясувати особливості його розміщення, визначивши округи де було сконцентровано переважну більшість росіян.

Географічними межами дослідження є територія Східної України, тобто сучасних Харківської, Луганської та Донецької областей, яка у 1926 р. поділялася на 8 округ: Харківську, Озюмську [Н. М.: так у переписі], Куп'янську, Луганську, Старобільську, Артемівську, Сталінську, Маріупольську.

Джерельною базою дослідження є Всесоюзний перепис населення 1926 р., який, на думку фахівців, посідає особливе місце серед переписів 20-х–30-х рр. XX ст., оскільки вирізняється повнотою обліку та достовірністю даних. Усі підрахунки автора статті, таблиці та діаграми, ґрунтуються на даних 12 та 13 томів зазначеного перепису, які вміщено у табл. VI «Людність за національністю, рідною мовою та письменністю», зокрема, на відомостях щодо національного складу восьми східноукраїнських округ [3, 286–287, 291–292, 309–310; 4, 16–17, 33, 340–341, 343–345, 348–349], а також їхніх міських [3, 287, 292, 310–313; 4, 17–18, 34, 341–342, 345–347, 350–353] і сільських [3, 287–288, 293, 313; 4, 18–19, 34–35, 342–343, 347–348, 353] поселень.

Слід зазначити, що проблема етнічного складу населення УСРР, а також її окремих регіонів, у 20-ті рр. XX ст. знайшла відображення у працях дослідників Б. Чирка, Г. Турченка, Д. Овчаренко, Д. Гриня [9; 8; 5]. Розвиток етнодемографічних процесів в Україні 20-х рр. XX ст. проаналізував у своїх працях О. Воронко [1]. Щодо росіян, які є найчисельнішою етнічною меншиною в Україні, їхня історія досліджена недостатньо. Так, О. Данильченко в роботі, присвяченій етнічним групам півдня України, обмежився лише тим, що окреслив території компактного проживання росіян [6, 58]. Більш розгорнуту характеристику становища російської етнічної меншини в УСРР у 1920-х рр. дала в своїй монографії Л. Якубова [10]. Але питання, пов'язані з чисельністю, питоною вагою серед населення, особливостями розміщення росіян як в Україні в цілому, так і в окремих її регіонах, повною мірою розкрито не було.

За даними Всесоюзного перепису населення 1926 р. на сході України мешкали 1 250 265 росіян, що становило 47 % від усього російського населення УСРР [2]. Росіяни були другою за чисельністю етнічною групою регіону, кількісно поступаючись лише українцям, частка яких дорівнювала 69 %, тоді як росіян – 23 %. Питома вага представників інших національностей складала 8 %.

Таблиця 1

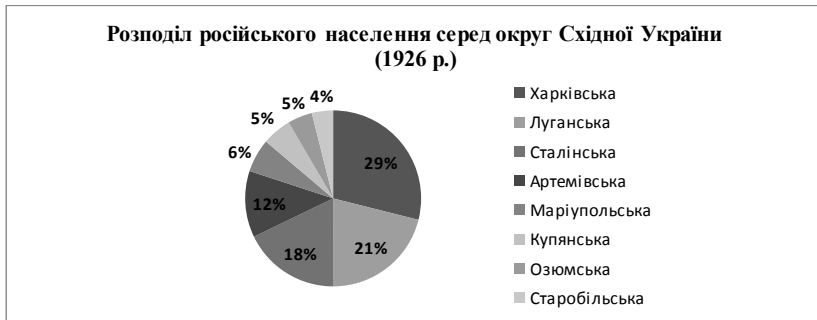
**Національний склад окремих округ Східної України
за Всесоюзним переписом населення 1926 р.**

№	Округа	Росіяни		Українці		Інші		Разом
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	
1	Луганська	262 702	43	317 474	52	33 542	5	613 718
2	Сталінська	223 825	34,3	348 518	53,4	80 960	12,3	653 303
3	Харківська	361 581	23	1 128 608	70	111 233	7	1 601 422
4	Артемівська	152 624	20	555 808	72,6	56 723	7,4	765 155
5	Маріупольська	76 753	19	227 443	55	110 462	26	414 658
6	Куп'янська	67 346	15,8	356 636	83,7	1 953	0,5	425 935
7	Озюмська	56 614	15	316 902	84	4 514	1	378 030
8	Старобільська	48 820	10	428 759	89	2 722	1	480 301
	Схід України	1 250 265	23	3 680 148	69	402 109	8	5 332 522

Як видно з даних таблиці 1, етнічна структура населення по окремих округах у цілому мала ті ж самі особливості, що й загалом по регіону. В жодній з восьми округ Східної України росіяни не становили більшості. У промислових округах їхній відсоток був вищий: 43 % у Луганській окрузі, 34,3 % у Сталінській, 23 % у Харківській, 20 % у Артемівській. Нижчим відсоток росіян був серед жителів аграрних округ: 19 % у Маріупольській, 15,8 % у Куп'янській, 15 % у Озюмській, 10 % у Старобільській. Відповідно, у всіх згаданих округах абсолютну більшість серед населення становили українці, частка яких коливалася від 52 % у Луганській до 89 % у Старобільській окрузі.

За абсолютними показниками чисельності російського населення перше місце на сході України посідала Харківська округа. В ній було зосереджено 29 % усього російського населення регіону, у Луганській – 21 %, у Сталінській – 18 %, у Артемівській – 12 %, у Маріупольській – 6 %, у Куп'янській та Озюмській округах по 5 %, у Старобільській – 4 % (Діаграма 1). Отже, у двох з восьми східноукраїнських округ – Харківській та Луганській – було сконцентровано половину усіх росіян регіону і ще більш як чверть припадала на Сталінську та Артемівську округи. Як бачимо, російське населення тяжіло до промислово розвинених округ, а також до столичної Харківської округи.

Діаграма 1

Слід зазначити, що у 1926 р. російське населення Східної України було майже рівномірно розподілене між містом і селом: у міських поселеннях проживав 51 % росіян, а у сільських – 49 %.

Проаналізувавши дані перепису щодо етнічного складу міського населення Східної України, ми з'ясували, що частка росіян серед мешканців міських поселень регіону становила 41 %, тоді як частка українців дорівнювала 45 %, отже українці становили більшість, хоча і відносно. Проте в окремих округах росіяни у міських поселеннях чисельно домінували.

Таблиця 2

Національний склад міського населення окремих округ Східної України за Всесоюзним переписом населення 1926 р.

№	Округа	Росіяни		Українці		Інші		Разом
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	
1	Сталінська	173 455	60	85 801	30	31 479	10	290 735
2	Луганська	124 453	52	94 717	39	21 689	9	240 859
3	Маріупольська	42 172	47	28 980	32	18 694	21	89 846
4	Артемівська	118 358	37	163 796	52	35 053	11	317 207
5	Харківська	178 491	31	287 741	50	106 363	19	572 595
6	Озюмська	2 126	18	9 231	77	605	5	11 962
7	Куп'янська	2 003	11	15 818	86	473	3	18 294
8	Старобільська	1 881	10	15 937	87	600	3	18 418
	Схід України	642 939	41	702 021	45	214 956	14	1 559 916

З даних Табл. 2 видно, що в міських поселеннях Сталінської та Луганської округ росіяни становили абсолютну більшість, відповідно 60 % і 52 % від загалу, а серед міського населення Маріупольської округи їхня більшість була відносною – 47 %. У решті округ росіяни поступалися чисельно українцям. Так, в Артемівській окрузі їхня частка серед міського населення дорівнювала 37 %, у Харківській – 31 %, Озюмській – 18 %, Куп'янській – 11 %, Старобільській – 10 %.

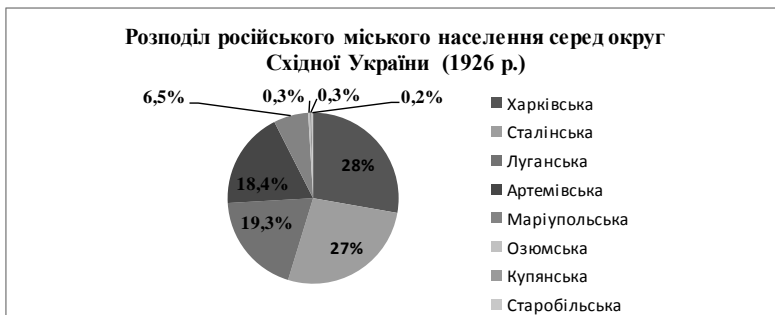
Таблиця 3

**Національний склад найбільших міст Східної України
за Всеоюзним переписом населення 1926 р.**

№	Місто	Росіяни		Українці		Інші		Разом
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	
1	Харків	154 448	37	160 138	39	100 814	24	415 400
2	Луганське	31 258	44	31 127	44	9 168	12	71 553
3	Сталін	59 518	57	27 582	26	18 142	17	105 242
4	Дмитрівське	32 922	64	14 684	29	3 601	7	51 207
5	Інші міста	364 793	40	468 490	51	83 231	9	916 514
	Загалом	642 939	41	702 021	45	214 956	14	1 559 916

Найбільшими містами на сході України у 1926 р. були Харків, Луганське, Сталін та Дмитрівське (сучасна назва – Макіївка). У Харкові, тодішній столиці УСРР, росіяни становили 37 % населення, трохи поступаючись українцям, частка яких дорівнювала 39 % від загалу. У Луганському відсоток росіян та українців був однаковим – 44 % від загалу, хоча за абсолютними показниками росіяни переважали, щоправда, несуттєво. Абсолютну більшість росіяни становили у шахтарських містах Дмитрівське – 64 % та Сталін – 57 %, тоді як відсоток українців серед їхнього населення дорівнював відповідно 29 % та 26 %. За абсолютними показниками кількості російського населення беззаперечно лідирував Харків – столиця УСРР. У 1926 р. в Харкові мешкало 154 448 росіян, що на 30 750 осіб більше, ніж у Луганську, Сталіні та Дмитрівському, взятих разом (Табл. 3).

Діаграма 2

Більшість міського російського населення Східної України – 28 % – було сконцентровано у Харківській окрузі. Трохи менше припадало на Сталінську округу – 27 %. У Луганській окрузі було зосереджено 19,3 % міського російського населення регіону, в Артемівській – 18,4 %, у Маріупольській – 6,5 %, у Озюмській і Куп’янській – по 0,3 %, у Старобільській – 0,2 % (Діаграма 2).

Аналіз етнічного складу сільського населення Східної України показав, що й у сільській місцевості росіяни чисельно поступалися українцям, причому їхня частка серед мешканців сіл була значно меншою, ніж у містах, і дорівнювала 16 %. Українці становили абсолютну більшість серед сільського населення регіону – 79 %, частка представників інших національностей складала лише 5 %. Найвищим відсоток росіян серед сільського населення Східної України був у Луганській окрузі – 37 %. У Харківській окрузі він дорівнював 18 %, у Куп'янській – 16 %, у Озюмській – 15 %, у Сталінській – 14 %, у Маріупольській – 11 %, у Старобільській – 10 %, в Артемівській – 8 % (Табл. 4).

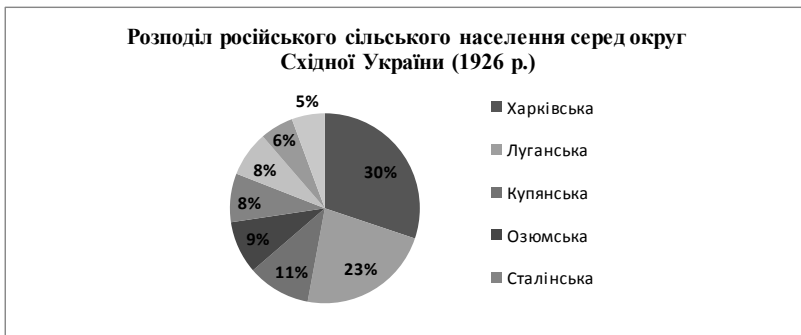
Таблиця 4

Національний склад сільського населення окремих округ Східної України за Всесоюзним переписом населення 1926 р.

№	Округа	Росіяни		Українці		Інші		Разом
		абс.	%	абс.	%	абс.	%	
1	Луганська	138 249	37	222 757	60	11 853	3	372 859
2	Харківська	183 090	18	840 867	81	4 870	1	1 028 827
3	Куп'янська	65 343	16	340 818	83	1 480	1	407 641
4	Озюмська	54 488	15	307 671	84	3 909	1	366 068
5	Сталінська	50 370	14	262 717	72	49 481	14	362 568
6	Маріупольська	34 581	11	198 463	61	91 768	28	324 812
7	Старобільська	46 939	10	412 822	89	2 122	1	461 883
8	Артемівська	34 266	8	392 012	88	21 670	4	447 948
	Схід України	607 326	16	2 978 127	79	187 153	5	3 772 606

Діаграма 3 наочно демонструє, що більш як половина сільського російського населення Східної України була сконцентрована у Харківській – 30 % та Луганській – 23 % округах.

Діаграма 3

У них були наявні цілі райони, в сільських поселеннях яких компактно проживали росіяни і становили абсолютну більшість серед їхніх мешканців. Це було обумовлено особливостями заселення регіону, оскільки росіяни просувалися з півночі та сходу, тоді як українці – із заходу та півдня. У Харківській окрузі нараховувалося три такі райони: Старовірівський, в якому частка росіян серед населення дорівнювала 52,45 %, Олексієвський – 57,77 %, Чугуївський – 69,82 %. В окремих районах Луганської округи, де мешкали донські козаки (російський субетнос), питома вага росіян серед населення була ще вищою, ніж у Харківській окрузі. Так у Петровському районі їхній відсоток дорівнював – 76 %, у Сорокинському – 77,43 %, Станично-Луганському – 89,36 %. У 1927 р. ці райони отримали статус російських національних. Таким чином, 6 з 9 створених в УСРР російських національних районів розташовувалися у Східній Україні [7, 84–89]. Решта росіян, що мешкали в селах, розподілялася між східноукраїнськими округами таким чином: Куп'янська – 11 %, Озюмська – 9 %, Сталінська та Старобільська – по 8 %, Маріупольська – 6 %, Артемівська – 5 %.

Таким чином, проаналізувавши дані Всесоюзного перепису населення 1926 р., ми з'ясували, що станом на 1926 р. у Східній Україні було зосереджено 47 % російського населення УСРР. Половина росіян регіону мешкала у двох округах – Харківській і Луганській, де існували цілі райони, компактно заселені представниками цієї етнічної групи. Більш ніж чверть російського населення сходу України припадала на Сталінську та Артемівську округи. Решта росіян майже рівномірно розподілялася між Маріупольською, Озюмською, Куп'янською та Старобільською округами, які мали переважно аграрний характер, і кількість російського населення в них була відчутно меншою, ніж в округах зі значним індустріальним потенціалом. Особливістю Харківської округи було те, що в ній мешкала більшість як міського, так і сільського російського населення регіону, що пояснюється особливостями заселення Східної України, розташуванням округи на кордоні з Росією та столичним статусом міста Харкова, який приваблював в округу мігрантів, у тому числі і з сусідніх російських регіонів. Сталінська округа була другою за кількістю міського російського населення, а Луганська – за кількістю сільського російського населення Східної України.

Аналіз національної структури населення Східної України дозволив зробити висновок, що росіяни не були найбільшою етнічною групою, кількісно поступаючись українцям у кожній з восьми округ, але значно перевищуючи чисельно всі інші етнічні спільноти. Разом з тим, серед мешканців міських поселень Сталінської, Луганської та Маріупольської округ, а також у шахтар-

ських містах Дмитрівське та Сталін росіяни становили більшість, тоді як у сільській місцевості сходу України вони не склали й чверті населення. Виняток становила Луганська округа, де за рахунок існування районів, компактно заселених представниками російського субетносу – донськими козаками, питома вага росіян серед населення була дещо вищою.

У подальшому планується дослідження місця російської етнічної спільноти в національній структурі Півдня України.

Abstract

In the article, based on the analysis of materials of All-Union census of 1926, the number of Russian population of East Ukraine (modern Kharkiv, Donetsk and Lugansk regions) has been established; the peculiarities of its place in the settlement and ethnic structure of the region have been defined. The author notes that in 1926 in the East of Ukraine almost half of the total Russian population of USSR was centered. Having analyzed the allocation of Russians among the districts in the east of Ukraine, it can be stipulated that most of the Russian population, both urban and rural, were concentrated in Kharkiv district, due to the peculiarities of the settlement of its territory, proximity to the Russian border and the capital status of the city of Kharkiv, which attracted migrants to the county, including from neighboring Russian regions. The analysis of the ethnic structure of the population of Eastern Ukraine led to the conclusion that the Russians did not constitute the majority of the population, quantitatively yielding Ukrainians in all districts. Among residents of urban settlements of Stalin, Lugansk and Mariupol regions, and in mining towns Dmitrivs'ke and Stalin, the Russians formed the majority, whereas in rural East Ukraine they constituted quarter of the population, with the exception of Luhansk province where there were areas of the densely populated Don Cossacks.

Keywords: *the Russians, the Ukrainians, All-Union census of 1926, East Ukraine.*

Аннотация

В статье на основе анализа материалов переписи населения 1926 г. устанавливается численность русского населения Восточной Украины (современных Харьковской, Донецкой и Луганской областей), определяются особенности его расселения и место в этнической структуре региона. Автор отмечает, что в 1926 г. на востоке Украины была сосредоточена почти половина всего русского населения УССР. Проанализировав распределение русских между округами Восточной Украины, определяет, что больше всего

русского населения, как городского, так и сельского, было сконцентрировано в Харьковской округе, что объясняется ее расположением на границе с Россией, особенностями заселения региона, и столичным статусом города Харькова, который обеспечивал приток мигрантов в округу, в том числе и из соседних российских регионов. Анализ этнической структуры населения Восточной Украины позволил сделать вывод, что русские не составляли большинства в регионе, количественно уступая украинцам во всех без исключения округах. Среди жителей городских поселений Сталинской, Луганской и Мариупольской округ, а также в шахтерских городах Дмитровское и Сталин русские составляли большинство, тогда как в сельской местности они не составляли и четверти населения, за исключением Луганской округи, где существовали районы, компактно заселенные донскими казаками, и удельный вес русских среди ее населения был несколько выше.

Ключевые слова: русские, украинцы, Всесоюзная перепись населения 1926 г., Восточная Украина.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Воронко О. Г. Розвиток етнодемографічних процесів і формування соціальної структури суспільства в Україні 20-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.05. / О. Г. Воронко. – К., 1998. – 230 с.
2. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Национальный состав населения по республикам СССР. – URL: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4
3. Всесоюзная перепись населения 1926 года. – М.: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. – Т. 12, отд. 1: Украинская Социалистическая Советская Республика. Правобережный подрайон. Левобережный подрайон. Народность. Родной язык. Возраст. Грамотность. – 482 с.
4. Всесоюзный перепис людності 1926 р. – М.: Видання ЦСУ Союзу РСР, 1929. – Т. XIII, від. 1: Українська соціалістична радянська республіка. Степ. Дніпрянський промисловий підрайон. Гірничий підрайон. Національність, рідна мова, вік, письменність. – 465 с.
5. Гринь Д. Зміни в національному складі міського населення України у 20–30-х рр. XX ст. / Д. Гринь // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії: Збірник наукових праць. – К.: Стило, 1999. – С. 196–202.
6. Данильченко О. П. Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. XX ст. / О. П. Данильченко. – К.: Інститут історії України НАН України, 1993. – 58 с.

7. Єфіменко В. Створення російських національних районів УСРР / В. Єфіменко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – 2012. – № 21. – С. 72–99.

8. Турченко Г. Ф. Етнічний склад міського населення Півдня України (за матеріалами Всесоюзного перепису населення 1926 р.) / Г. Ф. Турченко, Д. В. Овчаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. Вип. XXVII. – С. 185–192.

9. Чирко Б. В. Національні меншини в Україні (20–30 рр. XX століття) / Б. В. Чирко. – К.: Асоціація «Україна», 1995. – 215 с.

10. Якубова Л. Д. Етнічні меншості УРСР у першій половині 20-х років XX ст. / Л. Д. Якубова. – К., 2002. – 188 с.

References

1. Voronko, O. H. (1998). Rozvytok etnodemografichnykh protsesiv i formuvania sotsialnoi struktury suspilstva v Ukraini 20-kh rr. KhKh st. [*The Development of ethnic and demographic processes and forces of social structure in Ukraine of 20's. XX century*] (Dis ... Cand. Sc. (History). Kyiv.

2. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 goda. Natsionalnyi sostav naseleniya po respublikam SSSR. [*All-Soviet Union population census of 1926. The national composition of the population in the republics of the USSR*] Retrieved from: http://demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4

3. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 goda: Ukrainskaya Sotsialisticheskaya Sovetskaya Respublika. Pravoberezhnyi podrayon. Levoberezhnyi podrayon. Narodnost. Rodnoy yazyik. Vozrast. Gramotnost (Vol. 12) (1928). [*All-Union Population Census of 1926: The Ukrainian Socialist Soviet Republic. Right-bank subarea. The left-bank sub-district. The nationality. Native language. Age. Literacy (Vol. 12)*]. Moscow: Izdanie TsSU Soyuz SSR.

4. Vsesoiuznyi perepis liudnosti 1926 r.: Ukrainska sotsialistychna radianska respublika. Step. Dniprianskyi promyslovyi pidraion. Hirnychyi pidraion. Natsionalnist, ridna mova, vik, pysmennist (Vol. 13) (1929). [*All-Soviet Union population census of 1926 Ukrainian Soviet Socialist Republic. Steppe. Dniproyns'kyi industrial subregion. Mountain subregion. Nationality, mother tongue, age, literacy (Vol. 13)*]. Moscow: Vydannia TsSU Soiuzu RSR.

5. Hryn, D. (1999). Zminy v natsionalnomu skladi miskoho naselennia Ukrainy u 20-30-kh rr. KhKh st. [*Changes in the ethnic composition of the urban population of Ukraine in the 20–30's. XX century*]. Ukraina na porozi KhKhI stolittia: aktualni pytannia istorii: Zbirnyk naukovykh prats. Kyiv: Stylos, 196–202.

6. Danylchenko, O. P. (1993). Etnichni hrupy pivdnia Ukrainy: ekonomichne ta sotsialno-politychne stanovyshe na pochatku 20-kh rr. KhKh st. [*Ethnic group of South Ukraine: economic, social and political situation in the early 20's of XX century*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.

7. Yefimenko, V. (2012). Stvorennia rosiiskykh natsionalnykh raioniv USRR [*The Creation of Russian national areas of SSR*]. Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky, no. 21., 72–99.

8. Turchenko, H. F., Ovcharenko, D. V. (2009). Etnichniyi sklad miskoho naseleння Pivdnia Ukrainy (za materialamy Vsesoiuznogo perepysu naseleння 1926 r.) [*The ethnic composition of the urban population of South Ukraine (based on the All-Union census in 1926)*]. Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnogo universytetu, XXVII, 185–192.

9. Chyrko, B. V. (1995). Natsionalni menshyny v Ukraini (20–30 rr. KhKh stolittia) [*National minorities in Ukraine (20–30's. XX century)*]. Kyiv: Asociaçiya «Ukrayina».

10. Yakubova, L. D. (2002). Etnichni menshosti USRR u pershii polovyni 20-kh rokiv KhKh st. [*Ethnic minority of the USSR in the first half of 20-th century*]. Kyiv.

УДК 929:140

ПРЕЛОМЛЕНИЕ ЭПОХИ В ИСТОРИИ РОДА ГОНЧАРЕНКО

Полуденко Сергей

В современных условиях особое звучание приобретает изучение прошлого через призму жизни обычных людей. Данное исследование направлено на то, чтобы через историю отдельно взятого рода Гончаренко проследить историю Юго-Восточной Украины, начиная от освоения этой территории и до мятежного XX в. Показано, что уже второе его поколение имело не только украинскую фамилию, но и полностью считало себя украинцами. В ходе повествования показаны различные судьбы отдельных представителей семьи. Семён Яковлевич Гончаренко оказался в центре событий в селе Хорошее Славяносербского уезда Екатеринославской губернии сразу же после революции. Его дядя Илья Ильич Гончаренко имел совершенно другую судьбу, хотя они оба далеки были от политики. Таким образом, через историческую судьбу одного рода ярко прослеживается многогранная и драматичная история Украины.

Ключевые слова: род, семья, Юго-Восточная Украина, Славяносербия, революция, война.

Архивный материал для публикации данной статьи любезно предоставлен Надеждой Рожанской, которая его обработала в государственном архиве Луганской области в 2012–2013 гг. Она проживает в Днепре, кандидат наук, активно занимается волонтерством. Важным источником являются воспоминания членов семьи Гончаренко, проживающих преимущественно в Донецкой и Луганской областях.

По семейному преданию, предка нынешних представителей семьи Гончаренко выкупило из турецкого плена правительство российской империи [1]. Он поселился в Славяносербии, в одном из 15 шанцев (военных поселений) под названием Хороший Яр, основанном в 1756 г. пришедшими с территории Австрии славяносербскими ротами на месте старинных запорожских зимовий. По военно-демографическим причинам (счастье восточных и западных славян Российская империя видела только на развалинах Османской), с 50-х гг. XVIII в. Россия принимала православных беженцев из Османской империи – сербов, хорватов, черногорцев, болгар, молдаван, поляков [2; 3; 4].

Российская империя имела многоаспектную государственную программу выкупа пленных. Гуманитарный аспект состоял в спасении близких по вере. Военный аспект предусматривал возврат пленных солдат в родное государство, а во многих случаях – и в армию. Идеологический аспект проявился в демонстрации патернализма власти и четкого противопоставления Российской империи другим государствам-противникам, которые такой программы выкупа пленных не имели. Демографический аспект предусматривал любой ценой развиваться на юг, отвоевывать плодородные степные земли и поймы рек, заселять их своими хлеборобами, строить новые крепости и города. Все эти шаги требовали прироста населения, причем населения, непримиримого к врагам России, но лояльного к ее власти. Во времена Екатерины II затраты из казны на выкуп пленных поднялись с 540 тыс. руб. в 1781 г. до 1 340 тыс. руб. в 1796 г. При выкупе попавших в плен воинов предварительно старались узнать, не был ли он трусом или перебежчиком. Важную роль также играл вопрос веры: выкупу подлежали только православные, которые не изменили своей вере в плену или рабстве. Зачастую переход в ислам способствовал не только облегчению участи раба, но и реальному освобождению хозяевами-турками.

Православные беженцы в 1784 г. в с. Хорошем выстроили деревянную церковь святого Игнатия Богоносца, в 1910 г. на её месте возвели каменную. Являясь первым председателем Хорошанского сельсовета, Гончаренко Семён Яковлевич принимал участие во взрыве купола данной церкви и её закрытии в советское время. Через 100 лет на основании каменного каркаса, разрушенного в революцию храма, построили Свято-Воскресенский мужской монастырь.

С самого начала и до сегодня село Хорошее состоит из частей: правый берег реки Лугань, где украинцы занимали самые лучшие пахотные земли; на левом берегу селились военные переселенцы (черногорцы, хорваты, словенцы, сербы и т. д.), которых нередко в документах именовали запорожскими казаками; вдоль Донецкого кряжа селились волохи, которые сразу начали выращивать довольно приличный для этих мест виноград; за ними позже появились улицы с одинаковым названием – слободы, где селились все вперемешку, но всё равно преобладали славяно-сербы, что позволило именовать данный регион Славяно-Сербией.

Вблизи нового места жительства находился глиняный карьер, где добывали комовую глину. По роду занятий черногорцы получили фамилию Гончар, а их сыновья – Гончаренко. Смена черногорской фамилии на украинскую объяснялась тем, что черногорцы – народ очень гордый, турецкий плен был позорной страницей в их жизни.

Сохранилась память о страстной любви одного из Гончаренко к крепостной девушке, жившей в с. Муратово (ныне – Новоайдарский р-н) в имении соседа-помещика. Пришлось родителям выкупить её для сына за три дорогих охотничьих собаки. Родоначальник из Черногории был непростым человеком, возможно, удельным князьком или княжеским охранником. Черногорское потомство очень хорошо владело оружием, мужчины были замечательными охотниками, метко стреляли с детства. Эти способности передавались из поколения в поколение.

Гончаренко Анатолий Семёнович был снайпером во Второй мировой войне, под Сталинградом трижды был ранен, но всегда раньше срока излечения убегал из госпиталя в действующую армию. Имел огромное количество наград, но больше всего гордился медалью «За отвагу», полученной за Сталинградскую битву. Анатолий Семёнович был человеком бесстрашным, но очень непростым по характеру, о чём свидетельствуют факты его биографии. Только официально он был семь раз женат. Сюда надо добавить гражданские браки, которые не успевал зарегистрировать. Только в зарегистрированных браках имел 7 детей – своеобразный ответ войне. До конца жизни оставался человеком волевым с крутым нравом. В последнем браке у него с женой Верой было двое детей: дочь Люба (фронтовик до самозабвения любил жизнь) и сын Виктор (назван так в память о родном брате). Дочь и сын Анатолия Семёновича живы и сегодня.

Родной брат – Гончаренко Виктор Семёнович – был сначала рядовым, затем старшиной погранзаставы под г. Новоград-Волинским. Служил в пограничной заставе на советском берегу реки Западный Буг. В конце войны, 6 мая

1945 г., погіб в Венгрії в чині підполковника. За время войны его родители дважды получали похоронки, в то время как Виктор Семёнович оставался жив, но находился в госпиталях с тяжелыми ранениями. Имея достаточную военную подготовку и горячую черногорско-хорватскую кровь, сумел самостоятельно выйти к действующим войскам, ни разу не будучи в плену.

Виктор Семёнович с детства был необычно красивым человеком: высокий, стройный, подтянутый, имел правильные черты лица, густые, чёрные, слегка вьющиеся волосы, у него были тёмно-карие глаза, густые, сросшиеся на переносице брови, которые подчёркивали необыкновенную красоту его глаз. Он был спортивно развит – любил и хорошо играл в футбол. В отличие от своего брата Анатолия, имел спокойный, уравновешенный характер. Девушки села Хорошее от красоты Виктора просто приходили в неистовство, однако он ко всем относился с большим уважением. После школы Виктор Семёнович поступил учиться в техникум в г. Яма (сейчас г. Северск Донецкой области) на агронома. После окончания техникума успешно проработал в родном колхозе в селе Хорошее.

Виктор Семёнович заложил основы сельскохозяйственной династии Гончаренко. Его двоюродный брат, Андрей Рожанский, закончил Луганский аграрный институт, защитил диссертацию, стал доктором сельскохозяйственных наук. Его сестра, Рожанская Нина Григорьевна (по матери Гончаренко), стала агрономом, а затем преподавателем английского и немецкого языков. Дочь Андрея Рожанского, Ольга – доктор сельхознаук.

Семья Гончаренко успешно занимались земледелием, плотницким и столярным делом. Семён Яковлевич Гончаренко слыл лучшим столяром в Славяно-сербском уезде. У него одних только пил для обработки дерева насчитывалось 14. Сделанные им бочки, колёса для арб, повозок, мебель были просто нарасхват. Отдельная комната в его доме называлась мастерская, где находился столярный верстак, 14 различных пил и другое оборудование. Семён Яковлевич всегда имел заранее заготовленную древесину из ореха, груши, бука и т. д. Он был великолепным охотником, его дети имели лисьи полушубки, а сыновья имели волчьи кожанки. Очень часто делал ореховые пистолетные или полупистолетные приклады для охотничьих ружей, карабинов и винтовок. В советское время получил звание заслуженного охотника Украины. Каждые 3 года получал в качестве поощрения лицензию на отстрел одного (любого) зверя в заповеднике Аскания-Нова. Семён Яковлевич Гончаренко находился на службе в армии, когда началась Первая мировая война. Он был награждён 4 солдатскими Георгиевскими крестами, один из которых получил во время Брусиловского прорыва, когда эскадрон, в котором он служил, неожиданно для авст-

рийцев, без артпідготовки ворвався в їх розположення і выбил австрійцев, першим на коні, ворвався в розположення ворога, веда за собою весь ескадрон. Во время I мировой он также был награждён то ли орденом Святого Владимира, то ли орденом Святого Станислава, вследствие чего он получил наследное дворянство. В начале 1917 г. Семён Яковлевич в чине фельдфебеля, к лету он уже младший унтер-офицер, а к октябрю получил звание подпоручика, но после ранения в действующую армию больше не вернулся.

Семён Гончаренко во время мировой войны перенёс атаку газом иприт и находился в госпитале, когда в стране началась революция. В госпитале солдата посетил генерал Брусиллов. На вопрос Семёна Яковлевича, что же делать в такой сложной политической ситуации, тот посоветовал ему отправиться в отпуск домой – долечиваться и не ввязываться в политическую борьбу до тех пор, пока не определится, чью сторону принять. Семён Яковлевич последовал совету и поехал домой, в село Хорошее. Его родители жили в самом центре села, держали трактир, имели большую, многодетную семью и большое хозяйство: огромная пасека, превышающая 50 пчелиных семей, свиньи, коровы, волы, овцы, козы, птица и т. д. Благополучие семьи Якова Гончаренко держалось исключительно на тяжёлом ежедневном труде всех, без исключения, членов семьи.

Когда Семён Яковлевич Гончаренко вернулся домой для лечения, произошла октябрьская революция, и многие друзья детства перестали с ним общаться, считая его слишком богатым. Жена Семёна Яковлевича, Евдокия Петровна Гончаренко (девичья фамилия Скиба), поддерживала такие настроения, так как происходила из большой, но бедной семьи. Всё это заставило Семёна Яковлевича публично перед всем селом во время пасхального богослужения отказаться от причитающегося наследства, что восстановило многие дружеские отношения и добавило ему авторитета среди односельчан.

Во время революции в селе Хорошее наступило полное безвластие. Ситуацией воспользовался криминальный элемент. Преступники стали напрямую угрожать физической расправой семье Семёна Яковлевича. Не имея возможности обратиться в правоохранительные органы, он решил сам защищать свою семью. Он, как опытный охотник, заманил в ловушки и уничтожил практически всех сельских злодеев, оставшиеся в живых, поспешили убежать из села. После наведения в селе относительного порядка авторитет Семёна Яковлевича среди односельчан вырос ещё больше. Поэтому неудивительно, что именно ему предложили возглавить первый в Хорошем сельский Совет. Однако на протяжении всей жизни он ни в какую политическую партию не входил. Позже Семён Яковлевич работал в Хорошанской школе преподавателем математики и труда.

В 1930-х гг. умерла младшая сестра Семёна Яковлевича, Гончаренко Мария Рожанская. Её муж занялся поиском новой спутницы жизни, а заботу о своих детях передал полностью в руки Семёна Яковлевича. Он приложил максимум усилий к образованию племянников – Андрея, Елены, Нины Рожанских – за что последние были бесконечно благодарны и вспоминали Семёна Яковлевича с особой теплотой, как самого родного для себя человека.

В самом начале войны в дом Гончаренко поселили подростков с Винницкой области, которые перегоняли крупный рогатый скот вглубь территории Советского Союза. После войны к Семёну Яковлевичу приехали трое из этих подростков и подчеркивали, что лучше всех во время их перемещения по стране их принимал именно Семён Яковлевич и его семья. В начале 1970-х гг. старший из них, по имени Яким, прислал своих сыновей, чтобы ещё раз поблагодарить семью Гончаренко за щедрое гостеприимство. Черногорско-хорватско-украинское гостеприимство семьи Гончаренко было хорошо известно в селе. Ни один человек не мог отказать от угощения сладкой, вкусной медовухой, мёдом в сотах, от баночки мёда на дорогу, от прополиса на лечение, от пчелиной пыльцы и т. д. Поэтому дом Семёна Яковлевича всегда был полон знакомыми, родственниками и совсем незнакомыми людьми, путь к сердцу каждого из них Семён Яковлевич всегда находил.

Во время оккупации (Вторая мировая война) по доносу одного из полицаяв села Хорошее Семён Яковлевич был арестован и направлен в г. Алчевск на металлургический комбинат, где в мартеновских печах сжигали деятелей советского режима. Но во время этапирования он заболел крупозным воспалением лёгких, и рачительные немцы отправили его домой. В лучшей части его дома в то время жили немцы, среди которых оказался немец-врач, который приносил Семёну Яковлевичу порошки и микстуры. Он же настоял на том, чтобы семье Гончаренко оставили корову, так как в семье её глава на смертном одре, двое малолетних детей – Григорий и Роза. Коровье молоко и мёд помогли подняться Семёну Яковлевичу, а его сын в 1943 г. всё же умер.

В послевоенные годы Семён Яковлевич достаточно критично отзывался о коммунистическом руководстве, подчёркивая, что коммунисты ведут себя хуже, чем дворяне в царское время, а люди живут ещё хуже, так как сколько и тем и другим не дай, всё равно будет мало.

После женитьбы на Евдокие Петровне Скибе, представительнице фамилии польских графов, в семье Гончаренко появился польский фактор. В результате такого невиданного смешения кровей у Семёна Яковлевича Гончаренко рождается дочь. Среди смуглых, тёмноволосых, с небольшой курчавостью волосами членов семьи вдруг родилась совершенно непохожая на осталь-

ную семью дівочка с белоснежной кожей, светлыми волосами, с огромными, красивыми, выразительными глазами. Эту девочку назвали Розой. Она вышла замуж и получила фамилию мужа Полуденко. Роза унаследовала польско-украинские черты семьи Гончаренко. Была очень красивая, натуральная блондинка с большими серыми выразительными глазами. У неё родились 2 сыновей: старший, Виктор, родился в день рождения своего деда Семёна Яковлевича Гончаренко (10 июня), его назвали в честь погибшего Виктора Семёновича Гончаренко. По жизни он – великолепный электронщик, ремонтирует телевизоры и прочую радиотехнику. Младший сын, Сергей Васильевич, стал историком, политологом, социологом, кандидатом исторических наук, доцентом. В детстве его именовали «бабушкин внук», хотя никакого разделения в воспитании внуков не существовало.

Гончаренко всегда всему хорошо обучались. Илья Ильич Гончаренко, брат моего прадеда Якова Ильича Гончаренко, овладел немецким языком во время плена в Австрии в годы Первой мировой войны и, с двумя классами образования, очень даже грамотно писал. Он в возрасте 50 лет призыву не подлежал, с женой и с тремя несовершеннолетними детьми эвакуироваться не успел и был приглашён в комендатуру переводчиком во время немецкой оккупации. В 1943 г. осуждён на 10 лет с конфискацией имущества и с поражением в правах на 3 года, отбывал срок в г. Угличе Ярославской области, реабилитирован посмертно в 1991 г. Вот как он подписывал фотографии домой:

«На згадку моїм ріднесеньким, улюбленим діточкам і дружиноньці Лесі, Галюні і Нюні в відзнаку нашого 40-місячного розлучення. Тому що я не знаю, чи буду жити в Україні, чи ні... Хто згадає мене отут в непривітнім краю в гіркій життєносності?

Бувайте здоровенькі, мої орлята. До приємної, щасливої, радісної зустрічі. Лишаюся знесилений, самотній ваш тато Ілля.

М. Угліч. 01.09.1943 р. – 01.01.1947 р.».

«Присвячую цей образ своїм улюбленим, ріднесеньким Галі, Лесі, Нюні в знак нашого 6-річного розлучення.

Першого вересня 1949 р. м. Угліч. Тато Ілля».

Во время пребывания в исправительно-трудовой колонии его настигло новое горе: весной 1945 г. умерла старшая дочь Лия: её класс отправили на работы по восстановлению разрушенного войной хозяйства, она простудилась, заболела крупозным воспалением лёгких, спасти её не удалось.

Среди потомков черногоро-хорватского рода Гончаренко – 3 кандидата и 1 доктор наук, врачи, юристы, агрономы, экономисты, учитель немецкого и английского языков, художники, музыканты. «Черногорцы» легко и каче-

ственно осваивали любое дело (гончарное, пчеловодство, ремонт сложной электронной техники и т. д.).

Таким образом, история рода Гончаренко непростая, драматичная, в чьм-то даже «рыцарская» история, подчёркивает пестроту и сложность этнопроцессов в Украине, таких же сложных и интересных, как и вся история Украины.

Анотація

У сучасних умовах особливого звучання набуває вивчення минулого через призму життя пересічних людей. Історична розвідка спрямована на те, щоб через історію окремо взятого роду Гончаренків простежити історію Південно-Східної України, починаючи від освоєння цієї території і до буремного ХХ ст. Показано, що уже друге покоління мало не тільки українське прізвище, але й повністю вважало себе вже не чорногорцями, не хорватами, не поляками, а українцями. В ході історичної розповіді показана доля окремих представників роду. Семен Якович Гончаренко опинився в центрі революційних подій в селі Хороше. Його рідний дядько Ілля Ілліч Гончаренко мав діаметрально іншу долю, хоча обидва були далекими від політики людьми. У такий спосіб через історію одного роду можна відстежити всю багатомірну та яскраву історію всієї України.

Ключові слова: рід, сім'я, Південно-Східна Україна, Слов'яносербія, революція, війна.

Abstract

In modern conditions special sounding gets studying of the past through a prism of life of ordinary people. This historical investigation is directed to the history of separately taken Goncharenko's family that to track the past of South-Eastern Ukraine, beginning from development of this territory by turbulent years of the 20th century. It is shown that already his second generation had not only the Ukrainian surname, but also completely considered themselves not Montenegrins, not Croats, not Poles, but Ukrainians any more. During the historical story the destiny of every member of the lineage is shown. Semyon Yakovlevich Goncharenko has appeared in the center of revolutionary events. His native uncle Ilya Ilyich Goncharenko had diametrically other destiny though both were far from policy people. Thus through the history of one lineage all multidimensional and bright history of the whole Ukraine is traced.

Keywords: genus, family, South-Eastern Ukraine, Slavo-Serbia, revolution, war.

ДЖЕРЕЛАТА ЛІТЕРАТУРА

1. История Балкан (до Крымской войны) / отв. ред. В. Н. Виноградов. – М.: URSS, 2012. – 492 с.
2. Анрияшевич Ж. М. История Черногории с древнейших времен до 2006 года / Ж. М. Анрияшевич, Щ. Растодер. – М.: ОЛМА-Медиа-Групп, 2010. – 310 с.
3. Фрейдзои В. И. История Хорватии. Краткий очерк с древнейших времён до образования республики (1991) / В. И. Фрейдзои. – СПб: Алетейя, 2001. – 318 с.
4. Чичкович С. М. История сербов / С. М. Чичкович. – М.: Весь мир, 2009. – 272 с.

References

1. Istoriiia Balkan (do Krymskoi voiny) (2012) [*History of the Balkans (before the Crimean War)*]. Otv. red. V. N. Vinogradov. M.: URSS.
2. Anriiashevich, Zh. M., Rastoder, Shch. (2010). Istoriiia Chernogorii s drevneishikh vremen do 2006 goda. [*The history of Montenegro from ancient times to 2006*]. M.: OLMA-Media-Grupp.
3. Freidzoi, V. I. (2001). Istoriiia Khorvatii. Kratkii ocherk s drevneishikh vremen do obrazovaniia respubliki (1991) [*History of Croatia. A short essay from the earliest times to the formation of the republic*]. SPb: Aleteia.
4. Chichkovich S. M. (2009). Istoriiia serbov [*History of Serbs*]. M.: Ves mir.

УДК 372.8: 37.013

ВИВЧЕННЯ ГУМАНІТАРНИХ І ПРИРОДНИЧИХ ДИСЦИПЛІН У ШКОЛАХ УРСР

У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х – НА ПОЧАТКУ 60-Х РР. ХХ СТ.

Лаврут Ольга

Особливу увагу в освітньому процесі приділяють вивченню дисциплін, серед яких чільне місце посідають суспільні та природничі. Метою нашого дослідження стало їхнє вивчення у першій половині 40-х – початку 60-х рр. минулого століття. Реалізувати її допоможе використання загальнонаукових, історичних, міждисциплінарних, специфічно джерелознавчих методів. Застосування результатів дослідження можливе у процесі викладання віт-

чизняної історії, джерелознавства та архівознавства, визначення основних векторів освітньої політики. Увага до гуманітарних дисциплін обумовлювалась ідеологічною ситуацією в країні та колишній УРСР, до природничих – розширенням кордонів СРСР та розвитком відповідних галузей знання. З метою з'ясування стану викладання предметів органи влади періодично проводили перевірки уроків, у ході яких вивчали стан викладання шкільних предметів, настрої педагогів та учнів, рівень успішності. Недивно, що це зумовлювало складання нових планів, програм і відповідного науково-методичного та навчального забезпечення. У подальшому можливе вивчення обраного питання в УРСР протягом другої половини минулого століття.

Ключові слова: *освіта, УРСР, навчання, учитель, учень, підручник, програма.*

Протягом 40-х – початку 60-х рр. минулого століття в Українській РСР розгорнулися процеси відновлення та відбудови втрачених людських і матеріальних ресурсів. Це було характерно для всіх сфер життя суспільства. Не стала винятком і освіта. Викладання та вивчення предметів залишалося одним із важливих завдань. Звертаємо нашу увагу на суспільні та природничі дисципліни. Це питання вивчали різні дослідники. Вони охарактеризували умови розвитку освіти зазначеного періоду, історію навчальних закладів, педагогічні аспекти питання [2, 79–86; 4; 1]. Проте деякі з них залишились осторонь. Отже, метою нашого дослідження є надолуження цих прогалин. Задля її реалізації необхідно виконати певні завдання: вивчити джерела доісторії радянської загальної освіти; з'ясувати ставлення педагогів до кроків, що здійснювали державні органи, та їхню реакцію на це; проаналізувати викладання окремих предметів та їхній вплив на подальше науково-методологічне та навчальне забезпечення.

Теоретичне застосування нашого матеріалу можливе під час викладання вітчизняної історії, джерелознавства та архівознавства, практичне – використання нині здобутків вітчизняної освіти. Джерелами виступили документи з фондів центральних державних архівів України, які надали можливість проаналізувати нормативно-правове забезпечення проблеми, ставлення державних і місцевих органів влади до викладання та вивчення навчальних дисциплін, ставлення педагогів до цього [5; 6].

Періодично у закладах освіти проводились перевірки у різних областях УРСР з метою визначення якості викладання певних дисциплін, виявлення недоліків у цьому та шляхів їхнього вирішення. Так, Наркомат освіти УРСР 23 листопада 1945 р. надіслав до Ворошиловградського, Дніпропетровського, Мико-

лаївського, Кам'янець-Подільського, Волинського обласних відділів народної освіти розпорядження про організацію у десяти школах кожної області вивчення стану викладання Конституції, навчання грамоти та роботи педагогічних рад. Тоді ж до Полтавського, Кіровоградського, Житомирського, Херсонського обласних відділів народної освіти – розпорядження про організацію у такій же кількості шкіл кожної області вивчення стану вивчення у 3-х, 6-х і 9-х класах грамотності учнів і стану викладання географії, української та російської мов. Узагальнені матеріали мали надсилатися до ЦК КП(б)У до 20 грудня 1945 р. [7, 2].

У результаті перевірки у школах Дніпропетровської області були відвідані 95 уроків у 8–10 класах. Щодо історії, то підсумковий документ містив характеристику учителів та їхньої діяльності, виразно простежується партійно-ідеологічний підхід. Наприклад, «Тов. Гусева – викладач історії у 81 школі міста Дніпропетровська, глибоко вивчає твори класиків марксизму-ленінізму, уміло використовує їх на уроках. Заняття проводить на сучасному рівні досягнення історичної науки». Тобто, ідеологічність ототожнювалась із науковістю. І, якщо на уроках учитель уміло поєднував ідеологію та навчальний матеріал, він був гарним педагогом. «Тов. Гутерман – учитель історії 33 школи міста Дніпропетровська. Працює над підвищенням власного ідейно-політичного рівня, керує гуртком з «Вивчення історії ВКП(б)», організовує і проводить учнівські теоретичні конференції, бере участь у проведенні дат червоного календаря». Тобто педагог займався відповідною діяльністю з молодим поколінням, чим і привернув увагу адміністрації. «Тов. Костенко – учитель історії Вільно-Хуторської середньої школи Верхньодніпровського району. Викладає у старших класах. Готується до уроків лише за підручниками, не володіє новим матеріалом з теми Київської Русі, не володіє критикою норманської теорії». Можливо, учитель не хотів наражатись на відхід від офіційних поглядів або не вистачало відповідної підготовки. «Тов. Ситник – учитель історії Амур-Нижньодніпровської середньої школи № 8 – не слідкує за періодичною літературою, не читає її, не знає про конференції дев'яти комуністичних партій в Польщі та їх декларації. За 1947 р. не прочитала жодного твору класиків марксизму-ленінізму, не знайома з матеріалами критики буржуазно-націоналістичної концепції М. Грушевського. Тов. Конєва – учитель історії 8 школи міста Дніпропетровська – не знає, які посади займають товариші Каганович і Хрущов, не знає дат виборів до місцевих рад депутатів трудящих. Тов. Болдарєва – учитель історії 22 школи міста П'ятихатки. Не змогла надати учням пояснення термінів: «літопис», «монахи», «билина», не знає дату хрещення Київської Русі». Останнє, дійсно, можна пояснити відсутністю знань з історії,

оскільки це першопочаткові поняття історичної освіти. «Тов. Кириленко – учитель історії Личківської середньої школи Котовського району Дніпропетровської області – ототожнює терміни «революція» і «війна». Можливо, вона або її рідні пам'ятали події 1917–1921 рр. і нерозривно сприймали ці поняття, бо події 1917 р. призвели не лише до діяльності українських національних урядів, але й до кровопролитних подій [8, 10–16].

Інспектор шкіл Запорізького ОблВНО А. П. Данець у присутності директора Велико-Терсянської неповної середньої школи тов. Сахно перевіряв стан роботи вказаної школи. Вони встановили, що робочі плани вчителів складені і затверджені, але у них не передбачено повторення попереднього матеріалу, не підібрані задачі з арифметики у 1–4 класах, і з математики – у 5–7 класах, не заплановані різні види письмових робіт. Члени комісії відвідали 5 уроків. На природознавстві учні вивчали тему «Розмноження риб». Учитель В. В. Полівода провела його добре, але повтор попередніх уроків про будову окуня показало, що учні матеріалу не знали. На уроці географії у 7 класі вивчали тему «Поверхня азійської частини СРСР». Учитель Е. Е. Сахно провів задовільно. Вивчаючи новий матеріал, педагог повторював і попередній – «Завоювання Північного морського шляху», «Величина і протяжність території СРСР», «Рельєф СРСР». Вважаємо, що повторювати таку кількість тем є забагато на одному уроці, оскільки для розуміння та аналізу матеріалу необхідно більше часу. Недивно, що частина учнів отримали оцінку «2». Поясненням цього вважали брак часу, відсутність забезпечення та низьку вимогливість до учнів.

Перебуваючи на уроці математики у 6 класі (тема не вказана), ревізори зазначили, що діти не знали арифметики. Через це педагогу рекомендували «повторити її задля ліпшого розуміння мети вживання буквеної символіки, опрацювали ряд вправ для переходу від арифметики до алгебри». Вважаємо, цього було замало. Учні не розуміли суті вживання букв. Такий низький рівень знань з математики пояснювали формалізмом у викладанні [9, 141–142].

Щодо вивчення мовних предметів, то вони теж стояли на порядку денному. Так, «Преподаватель языка в нашей школе вооружен достижениями советского языковедения, современной педагогики, психологии и методики. Методической основой обучения и воспитания является наука Маркса–Энгельса–Ленина–Сталина. Русский язык является языком интернационального общения в СССР – при наличии широкого и свободного развития национальных по форме и социалистического по содержанию культур в нашей стране. Русский язык нужно знать, чтобы понимать и развивать национальные языки народов Советского Союза». Проте акцентувалось і на здійсненні заходів з поліпшення викладання російської мови шляхом аналізу програм, забезпечення посібника-

ми, методики викладання предмету, поширення видання періодичної літератури – журналів «Русский язык в школе» та «Русская литература в школе», надання рекомендацій учням щодо книг для позакласного читання. Наголошували і на зв'язку шкіл з вищими навчальними закладами, підготовці відповідних педагогічних кадрів, академічними інституціями, збільшенні кількості годин на викладання російської філології у вищих навчальних закладах (на 1946/47 навчальний рік кількість годин складала 64), «на що має звернути увагу відділ методики мови та літератури Міністерства УРСР тов. В. Масальський». Про таку «турботу» щодо української філології та мов і літератур інших народів на терені колишньої УРСР не варто було й говорити [10, 1–3].

У 1948 р. розгорнулась ідеологічна чистка, яка стосувалась викладання історії, української та російської мов і літератур, про що вже багато писали дослідники. Педагоги мали «проводити систематичну боротьбу проти залишків рецидивів буржуазно-націоналістичних «теорій» та вульгарного соціологізму у викладанні літератури; показувати світове значення російської літератури, її благотворний вплив на розвиток української літератури»; показувати радянським школярам інтереси того чи іншого класу суспільства, протиріччя цих інтересів і боротьбу класів...» [3, 81]. «Недостатньо прищеплювався марксистсько-ленінський світогляд на уроках літератури, історії, Конституції СРСР і УРСР, географії, природознавства». Продовжувалось соціалістичне змагання за оцінки у школах [3, 47]. Стан викладання дисциплін і ставлення до цього педагогів та учнів обумовлювали якість шкільної освіти. Про низький рівень освіти свідчив і той факт, що у деяких областях (Кам'янець-Подільській, Ізмаїльській, Сталінській) 20–30 % дітей залишились на другий рік, старшокласники писали диктанти з багатьма помилками, а випускники не могли навіть написати заяву. Діяльність педагогів при цьому характеризували як аполітичну, формальну, безідейну: «Вони не дбали про унаочнення уроків, занедбана робота на присадибних, дослідних ділянках» [3, 46].

З 1948 р. відновились переслідування генетиків, що вплинуло й на зміни викладання біології в школах УРСР [3, 124]. Уже на початку 1950-х рр. писали про успішну перебудову роботи на уроках біології на засадах мічурінського вчення; вивчення предмету на живих об'єктах, організовуючи роботу учнів на пришкільних ділянках, екскурсії в колгоспи, радгоспи, природу; збирання урожаїв тощо [3, 125]. Така всезагальна біологізація тривала декілька років – до 1954 р. [3, 82–84].

Результати перевірок обговорювались і на шпальтах періодичної преси. Редакція газети «Радянська освіта» в одній зі статей від 18 лютого 1949 р. звернула увагу на те, що деякі предмети зовсім не викладались у Сталінській,

Вінницькій і Полтавській областях. У Вінницькій середній школі № 22 не викладали англійську мову у 3–4 класах з початку навчального року, а у 5–10 класах – більше трьох місяців, у Білецькій середній школі Кобеляцького району Полтавської області – українську мову і літературу у 8–10 класах, у Богатирській – Великоновосілківського району Сталінської області – математику у 8–10 класах. Автори писали, що Міністерство освіти УРСР організувало перевірки, у результаті яких ці факти підтвердились. Воно вважало, що відділи освіти безвідповідально поставились до цього, тому це обумовило видання наказу Міністра освіти УРСР М. П. Савчука від 25 березня 1949 р. № 430. Тут наголошувалось на перевірці стану виконання навчальних програм, забезпеченні освітніх закладів педагогічними кадрами, створенні умов для успішної підготовки учнів до складання випускних і перевідних іспитів. Відповідальність за це покладалась на обласні відділи народної освіти, що повинні були здійснити до кінця 1948/49 навчального року [11, 227].

На результат перевірки впливала також і характеристика учителів, котрі викладали ті чи інші предмети, ступінь їхнього породичання із учасниками підпілля – радянського та оунівського. Ось як партійні органи писали про одного із педагогів Сколевського району Дрогобицької області: «Гамелюк М. Г. – 1933 року народження, класовод 1–4 класів Урицької семирічної школи. Брати Омелько і Мирон убиті як бандерівці ОУН. Сама учителька до кінця 1950 р. підтримувала зв'язки з бандитами. 2 грудня 1950 р. одержала від бандерівців для розповсюдження через учнів антирадянську націоналістичну брошуру «Відповідь Людмили Шевченко від українських революціонерів». Це не поодиноким випадком таких характеристик і власне ставлень до учителів західноукраїнських земель, що пояснювалось суспільно-політичною ситуацією в регіоні. Отже, недивною була чергова радянська кампанія цих земель, зокрема і через відрядження туди фахівців [12, 103]. Підтвердженням міг бути і лист секретаря Станіславського обкому КП(б)У товариша Йови у відділ шкіл ЦК КП(б)У товаришу Овчаренку від 19 серпня 1952 р. № 2062. У ньому зазначалось, що протягом трьох років Харківський педагогічний інститут надсилав випускників до шкіл області, які не володіли українською мовою (можливо, випускники цілеспрямовано так вчинили, щоб туди не їхати, зірвати цю кампанію – авт.). У розмові з випускниками виявилось, що майже усі навчальні предмети в інституті велися російською мовою. Так, випускник Бухарев заявив, що на фізико-математичному факультеті усі без винятку предмети викладались російською мовою. На історичному факультеті викладання українською мовою велося лише з історії СРСР та української мови. Із 58 випускників, які прибули в Станіславську область для роботи в україномовні школи, 22 подали заяви про те, що

зовсім не володіли українською мовою, 10 випускників заявили про це в усній формі. Оскільки їх не могли «відправити в російськомовні школи, оскільки такі вже укомплектовані», просили вжити відповідних заходів і надсилати випускників, котрі володіли українською. До цього листа додавався і список заяв від випускників [12, 268].

Така ситуація спостерігалася не лише у Харківській, а й у Львівській області, де різними методами намагались «направити молодь на правильний шлях». Так, Львівський обком КП(б)У надіслав список з 32 осіб – випускників Львівського університету, які не прибули за призначенням. Справи були надіслані на адресу Міністерства освіти УРСР, а потім – до прокуратури, яка мала притягнути їх до кримінальної відповідальності. Випускників треба було розподілити до Ровенської, Львівської, Станіславської, Тернопільської та Сталінської областей. Серед них за фахом переважали філологи, історики та біологи. Особливо наголошувалося на дефіциті вчителів природничих дисциплін [12, 310–312].

Не дивно, що на початку 1950-х рр. були видані нові українські підручники, які прославляли Сталіна та його соратників, червоних командирів, дітей-героїв, колгоспниць і шахтарів. З РРФСР до УРСР надійшли мільйони підручників, у яких пропагувалась першовартісність російської культури [3, 104]. Періодично створювались нові програми та відповідне забезпечення до них. Зокрема, у підручниках з української філології вміщена більша кількість «ідейних» творів про патріотизм, дружбу народів СРСР, особливо – українського та російського, героїчну працю, Героїв Соціалістичної Праці. Тут збільшена також кількість перекладених українською мовою творів класиків російської літератури та радянських письменників (О. Пушкіна, Ю. Лермонтова, М. Горького, В. Маяковського, М. Тихонова, М. Ісаковського, О. Фадєєва); вміщені твори письменників братніх республік (Якуба Коласа, Янки Купали, Джамбула Джабаєва, Сулеймана Стальського, Гафуфа Гуляма) [3, 54].

Міністр Української РСР І. Білодід 21 серпня 1961 р. затвердив Інструктивно-методичні вказівки Управління шкіл Міністерства освіти УРСР про викладання у 1961/62 навчальному році у восьмирічних школах з молдавською мовою навчання молдавської мови і літератури, історії УРСР, фізики, хімії та географії. Молдавська мова і література, російська мова і література у 5–8 класах викладалися за навчальними планами Міністерства освіти УРСР за підручниками і програмами Міністерства освіти Молдавської РСР та вказівками Управління шкіл Міністерства освіти УРСР, надісланих у серпні цього ж року. Історія у 5–7 класах – за програмами та планами Міністерства освіти Молдавської РСР. У 5 класі учні вивчали історію стародавнього світу, у 6 – історію

середніх віків, у 7 – історію СРСР і УРСР, у 8 – історію СРСР та УРСР за перехідною програмою, затвердженою Міністерством освіти УРСР на 1961/62 навчальний рік. У 7 класі учні знайомились із елементарним курсом історії СРСР та УРСР за навчальним посібником «Історія СРСР (Ч. 1.)» М. В. Нечкіної, виданим молдавською мовою. Діти 8 класу у першому півріччі працювали за навчальним посібником «Історія СРСР» цих же авторів, виданих молдавською мовою. У першому півріччі матеріал починався із розділу «Перехід Росії до імперіалізму. Буржуазно-демократична революція в Росії» і закінчувався Х розділом «Основний закон Радянської соціалістичної держави». Але в учнів не було підручників, тому учитель мав користуватись другою частиною посібника для 8 класу «Історія УРСР» (автори І. І. Мінц і Д. С. Карев) – українською та російською мовою. Тобто, не молдавською (переклад не був здійснений, можливо через брак часу, коштів, фахівців або цілеспрямовано). Учитель «має забезпечити короткий запис учнями, що включає в себе такі компоненти: план теми, тези, висновки тощо». Під час вивчення історії України у 7 та 8 класах учитель користувався посібником «Історія Української РСР для 7–8 класів» за редакцією Ф. Є. Лося українською та російською мовами.

Щодо природничих наук, то зокрема викладання фізики велося за новою програмою Міністерства освіти УРСР («Програми восьмирічної школи. Фізика, 6–8 класи, видавництво «Радянська школа», 1961 р.»). Під час вивчення курсу у 6–7 класах учні користувались новими підручниками для цих класів за загальною редакцією Є. Я. Мінченкова та О. В. Пьоришкіна, виданими молдавською мовою Міністерством освіти Молдавської РСР. Учні 8 класу у процесі вивчення розділу «Електрика» користувались старими підручниками для 7 класу (видання О. В. Пьоришкіна 1960 р. і попередніх років) Темі «Початкові відомості про радіозв'язок» та розділ «Світлові явища» – за підручником Г. В. Дмитренко і М. Й. Розенберга для 8 класу, виданим молдавською мовою Міністерством освіти УРСР у 1960 р. З учнями 6–8 класів учителі керувалися новими програмами та додатковим поясненням до програми. Вивчення хімії починалось із 7 класу і здійснювалось теж за новою програмою Міністерства освіти УРСР, затвердженою на 1961/62 навчальний рік. Автором підручника був Д. М. Кірюшкін, чия робота перекладена й на молдавську мову. Деякі теми переносились до інших класів, зокрема тема «Солі» – до 8 класу. У 8 класі програма та підручник залишилися тими ж. У 9 класі користувались новою програмою та підручником професора Ю. Ф. Ходакова.

У 1961/62 навчальному році «Географію СРСР» вивчали за програмою Міністерства освіти УРСР 1961 р. Географія УРСР як окремий курс не вивчався, що пояснювалося «відсутністю підручників». Відомості з курсу «Географії

УРСР» вивчалися лише в контексті теми «Східно-Європейська рівнина» курсу «Географія СРСР». Тут знайомились із такими темами: «Географічне положення: основні риси будови рельєфу», «Форми поверхні Східно-Європейської рівнини (низовини, височини, Донецький кряж)», «Корисні копалини», «Клімат», «Ріки, озера Східно-Європейської рівнини» (звертаючи увагу, перш за все, на їхнє економічне значення), «Природні зони». Практична реалізація вивченого матеріалу відбувалась шляхом роботи із контурними картами. Додатковий матеріал учителі брали з підручника «Географія УРСР» для 8 класу (автор – О. Т. Діброва), карт шкільного атласу тощо [13, 1–12].

Управління шкіл Міністерства освіти УРСР 21 серпня 1961 р. надіслало вказівки щодо викладання історії СРСР та УРСР у 7–8 класах восьмирічних шкіл, географії СРСР і УРСР у 8 класах шкіл з угорською мовою навчання. Під час викладання історії у 7 класі рекомендували користуватись посібником М. В. Нечкіної та А. В. Фадеєва, який планували видати угорською мовою. До цього передбачалося застосування українських і російських видань, підручника з історії СРСР (автор – А. К. Буцик), виданого у 1959 та 1961 роках зі скороченнями. Учні 8 класу вивчали першу частину «Історії СРСР», (автор той самий) угорською мовою, а також підручником авторів М. В. Нечкіної і А. В. Фадеєва угорською мовою, частиною першою за 7 клас. У другому півріччі діти навчались без книг, тому учитель повинен був користуватись посібником «Історія СРСР» (автори І. І. Мінц і Д. С. Карев), виданим російською та українською мовами, при цьому учні мали писати конспект. Під час висвітлення питань з історії УРСР у 7–8 класах рекомендували користуватись посібником «Історія Української РСР» для 7–8 класів за редакцією Ф. Є. Лося українською та російською мовами [13, 10].

Отже, протягом 1940-х – початку 1960-х рр. процес викладання дисциплін обумовлювався суспільно-політичними факторами. Залишалось ідеологічне спрямування освітнього процесу. Суспільні, філологічні та природничі дисципліни зазнали найбільших трансформацій. На основі перевірок з предметів здійснювалося створення, а фактично переписування програмного та відповідно – навчального забезпечення. Перспектива нашого дослідження пов'язана з вивченням форм управління викладанням суспільних і природничих дисциплін в УРСР протягом другої половини минулого століття.

Abstract

Particular attention is paid to the educational process of the study subjects, among them a prominent place occupied by social and natural sciences. The aim of our study was to study in the first half of the 40's – early 60-ies. To realize its

possible use by general, history, interdisciplinary, source-specific methods and approaches. The use of material possible in the teaching of national history, Source and Archival Studies and determination of the main vectors of education policy. Attention to humanities disciplines stipulated by ideological situation in the country and the former USSR. By natural – expansion of the USSR and the development of relevant disciplines. In order to clarify the status of teaching authority periodically checks conducted lessons where teaching subjects studied conditions, attitudes of teachers and students and their success. Not surprisingly, this led to the drafting of new plans, programs and relevant scientific and methodological and educational support. In a further possible study selected issues in the USSR during the second half of last century.

Keywords: *education, USSR, training, testing, teacher, student, tutorial program.*

Аннотация

Особое внимание в образовательном процессе уделяется изучению дисциплин, среди которых главное место занимали общественные и естественнаучные. Целью нашего исследования стало их изучение в первой половине 40-х – начале 60-х гг. прошлого века. Реализовать ее можно путем использования общенаучных, исторических, междисциплинарных, специфически источниковедческих методов. Применение материала возможно при преподавании отечественной истории, источниковедения и архивоведения и определения основных векторов образовательной политики. Внимание к гуманитарным дисциплинам обуславливалось идеологической ситуацией в стране и бывшей УССР. К естественным – расширением границ СССР и развитием соответствующих отраслей знаний. С целью выяснения состояния преподавания передметов органы власти периодически проводили проверки уроков, где изучали этот вопрос, настроения педагогов и учеников и их успеваемость. Неудивительно, что это приводило к составлению новых планов, программ и соответствующего научно-методического и учебного обеспечения. В дальнейшем возможно изучение этого вопроса в УССР в течение второй половины прошлого века.

Ключевые слова: *УССР, образование, обучение, проверка, учитель, ученик, учебник, программа.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Кузьменко В. В. Теоретико-методичні підходи до формування в учнів наукової картини світу в школах України (XX століття): монографія / В. В. Кузьменко. – Херсон: РІПО, 2010. – 463 с.

2. Лаврут О. О. Реалізація освітньої політики в УРСР у II половині 1940-х – I половині 1980-х років: історіографія питання / О. О. Лаврут // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: «Видавництво «Гілея», 2016. – Вип. 106 (3). – С. 79–86.
3. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України [Текст]: монографія: у 2-х т. / І. Л. Лікарчук. – К.: Видавець Ешке О. М., 2002–2010. – Т. 2: 1943–2007. – 586 с.
4. Лобода С. М. Педагогічна творчість учителя на шпальтах вітчизняної преси ХХ століття: протистояння ідей: монографія / С. М. Лобода. – Луганськ: Луган. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2010. – 503 с.
5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ України). – Ф. 166.
6. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1.
7. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 156. – Арк. 2.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 402. – Арк. 10–16.
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 157. – Арк. 141–142.
10. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 402. – Арк. 1–3.
11. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 564. – Арк. 227.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 73. – Спр. 641. – Арк. 103.
13. ЦДАВОВУ України. – Ф. 166. – Оп. 15. – Спр. 3156. – Арк. 1–12.

References

1. Kuz`menko, V. V. (2010). Teorety`ko-metody`chni pidxody` do formuvannya v uchniv naukovoyi karty`ny` svitu v shkolax Ukrayiny` (XX stolittya): monografiya [Theoretical and methodological approaches to the development of students' scientific world in schools Ukraine (twentieth century): monograph]. Xerson: RIPO.
2. Lavrut, O. O. (2016). Realizaciya osvity`noyi polity`ky` v URSR u II polovyni 1940-x – I polovyni 1980-x rokiv: istoriografiya py`tannya [The implementation of education policy in the USSR in the second half of 1940 – first half of 1980: Historiography question]. Gileya: naukovy`j visny`k. Zbirny`k naukovy`x pracz, 106 (3), 79–86.
3. Likarchuk, I. L. (2002). Ministry` osvity` Ukrayiny` [Tekst]: monografiya: u 2 t. [The Ministers of Education of Ukraine: monograph: in 2 t.]. K.: Vy`davec`z Eshke O. M.
4. Loboda, S. M. (2010). Pedagogichna tvorchist` uchy`telya na shpal`tax vitchy`znyanoi presy` XX stolittya: proty`stoyannya idej. Monografiya [Teaching the teacher work on the pages of the national press of the twentieth century: the confrontation of ideas. Monograph]. Lugans`k: Lugan. nacz. un-t im. T. Shevchenka.

5. Central'ny`j derzhavny`j arxiv vy`shhy`x organiv vlady` ta upravlinnya Ukrainy` (dali – CzDAVOVU Ukrainy`), F.166.

6. Central'ny`j derzhavny`j arxiv gromads`ky`x ob'yednan` Ukrainy` (dali – CzDAGO Ukrainy`), F. 1.

7. CzDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 156. – Ark. 2.

8. CzDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 402. – Ark. 10–16.

9. CzDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 157. – Ark. 141–142.

10. CzDAGO Ukrainy. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 402. – Ark. 1–3.

11. CzDAVOVU Ukrainy`. – F. 166. – Op. 15. – Spr. 564. – Ark. 227.

12. CzDAGO Ukrainy`. – F. 1. – Op. 73. – Spr. 641. – Ark. 103.

13. CzDAVOVU Ukrainy`. – F. 166. – Op. 15. – Spr. 356. – Ark. 1–12.

УДК 94(47+57) «194/195»: 82-225

РАДЯНСЬКИЙ ВАРІАНТ САТИРИ ЯК ЗАСІБ БОРОТЬБИ З ВНУТРІШНІМИ ТА ЗОВНІШНІМИ ВОРОГАМИ ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ СЕРЕДИНИ ХХ СТ.

Яковлев Андрій

Стаття присвячена дослідженню радянської сатири, що в умовах тоталітарної пропаганди перетворювалася на політичний інструмент влади. Зокрема, визначається роль політичної сатири як елемента офіційної радянської сміхової культури у боротьбі з внутрішніми та зовнішніми ворогами у період з 1945–1953 рр., час, що характеризується повоевною відбудовою, а отже, пошуком нових типів внутрішніх і зовнішніх ворогів. Акцентується увага на численних дискусіях радянських політиків і вчених щодо значущості, ролі й потреби сатири в повсякденному житті радянської держави. Одне з головних завдань дослідження – показати, як саме сатира використовується у ролі «зброї» проти класових ворогів СРСР. У зв'язку з цим у статті аналізуються механізми формування образу ворога, умови його виникнення у зазначений час, класифікація «ворогів». У висновках підкреслюється роль сатири у критиці та викритті соціальних недоліків, радянського акценту на перевагах соціалістичного ладу над капіталістичним, через що ворожі образи з легкістю фіксувалися у людській пам'яті та поширювалися суспільством. Подальші напрацювання пов'язані з характеристикою технік зображення образу ворога у сатиричній пресі СРСР часів пізнього сталінізму.

Ключові слова: радянська сатира, сміхова культура, офіційний гумор, образ ворога, пропаганда.

Сучасні реалії дають змогу поглянути на деякі проблеми суспільства зовсім з іншого ракурсу. Так, численні питання пропаганди, що особливо виділяються у тоталітарних державах, сьогодні постають у більш детальному розгляді, чому можна завдячити зміні політичної кон'юнктури та відкриттям доступів до нових джерел інформації. Передусім звертає увагу дослідників різноманітний спектр методів, що використовували державні інституції пропаганди. Зокрема, радянський відділ агітації та пропаганди, а точніше прийоми його діяльності, актуалізуються через події сьогоденної гібридної війни, де інформаційний простір стає найголовнішою та загрозовою зброєю в руках агресора. Практики радянських пропагандистів охоплювали всі сфери людського життя, тому не дивно, що ідеї комуністичної партії розповсюджувалися також через побут і культуру. Офіційна сміхова культура була перетворена на засіб владного механізму, що виконувала завдання режиму. Невід'ємною частиною регламентованого державою гумору є сатира, яка в СРСР була спрямована на численних ідеологічних ворогів. Виходячи з цього, дослідження сатири-зброї не втрачає своєї значущості й сьогодні.

У умовах сучасності докорінно змінився підхід до вивчення історії та літератури радянської епохи. Дослідження сатири з нових позицій мають ще більшу значимість. У рамках нашого дослідження можна виділити два спектри об'єкта вивчення: сатири як частини сміхової культури та сатири, що діє в контексті пропаганди. До першого блоку можна віднести праці М. Столяр, де сатира виступає як філософська категорія, Е. Айвазової, яка наводить декілька визначень поняття та дає стислий аналіз розвитку сатири як «низки конкретно-історичних реалізацій сатиричного пафосу» [14; 1]. Не можна оминати увагою дослідження О. Кіреєвої, присвяченого сутності сатири як естетичної та літературної категорії [7]. О. Фокін доводить, що сміхова культура поділяється на сатиру та гумор, де перша викриває суспільні вади, а другий піднімає настрій людині [18]. Другий блок охоплює робота Н. Зазаєвої, в якій авторка вивчає політичну сатиру у сучасній культурі інформаційного простору [5]. Про поняття «комічне» та його засіб – сатиру – протягом XX ст. розглядають В. Костюк, І. Заного [9].

Аналіз теоретичних публікацій показав, що в культурно-філософському руслі сатира як поняття знайшла належне висвітлення, водночас її функціонування в пропагандистському полі СРСР характеризується нечисленним рівнем робіт. Зокрема, виділимо питання, що пов'язані з роллю сатири у боротьбі з

«образом ворога» як у самій державі, так і поза її межами. Виходячи з цього, мета дослідження – визначення ролі політичної сатири як елемента радянської сміхової культури у боротьбі з внутрішнім і зовнішнім ворогами часів пізнього сталінізму, періоду, який характеризується кардинальними змінами у житті радянської країни та охоплює час від закінчення Другої світової війни до смерті Й. Сталіна.

Одне з найвлучніших визначень поняття «сатира» дав письменник, доктор філологічних наук Ю. Борев. За його словами, «...сатира – крайня та найвища форма критики та заперечення. Вона загострює, а часом й утрирує і навіть деформує вигляд явища, яке висміюється» [3, 81]. Зацікавленість радянської влади в сатирі пов'язується з її властивостями критикувати та викривати соціальні негаразди. Так, порубіжний період 1920–1930 рр. в СРСР характеризується низкою конференцій та заходів, на яких велися жваві дискусії стосовно ролі сатири, її значущості і, взагалі, необхідності в житті пересічних громадян. Низка літературних критиків, таких як О. Богданов, І. Нусінов, М. Кринецький, ставили під сумнів розвиток сатири та її жанрів у державі. Зокрема, В. Блюм (Садко) у своїй статті «Чи відродиться сатира?» доводив, що сатиричні жанри у радянській Росії не мають належного розвитку. Критик запевняв, що сенс жанру потребував «критичності» щодо державного ладу. Через це, мішенню сатири виступали, в першу чергу, держава та суспільство. «Соціалізм та сатира, – заявляв В. Блюм, – не можуть співіснувати разом», а саме поняття «радянський сатирик» звучало абсурдно на кшталт «радянський банкір» або «радянський поміщик» [16].

Концепція В. Блюма не знайшла підтримки у літературних і наукових колах. Своє бачення проблеми висловив також нарком просвіти А. Луначарський, підкресливши, що комічне і, безумовно, сатира являє собою універсальну зброю класів. Подальший розвиток жанру передбачав трансформації до того часу, допоки існують явища, з якими треба боротись [12, 267–268]. Початок 30-х рр. ХХ ст. характеризується втручанням політики у діяльність сатириків, занепадом гостроти сатиричної творчості. Епоха «великого терору» змушувала авторів відвертатися від сатиричних творів [6, 389]. Апарат цензури піддавав жорсткому контролю твори сатириків, через що виникає офіційна (така, що схвалена партією та покликана викривати події внутрішнього та міжнародного життя) та неофіційна сатира.

Під час Другої світової війни та в наступні роки радянська влада повністю підпорядкувала собі діяльність сатириків і фахівців-науковців, що займаються вивченням цього жанру. Відомий карикатурист Б. Єфімов зазначав, що сатира є засобом, «... який по-бойовому нещадно разить та викриває все те, що

вороже та небезпечне для інтересів радянського народу...» [4, 5–6]. Статті та замітки про сатиричні жанри обов'язково містили фрази про войовничий характер сміху в СРСР. Численні рішення з питань друку містили заклики про регулярні опублікування в центральних та місцевих газетах та журналах творів сатири: памфлетів, фельєтонів, карикатур (згадаємо постанови ЦК ВКП(б) про журнал «Крокодил» від 1948 та 1951 рр., де прямо зазначалося, що завдання радянської сатири полягає у боротьбі з капіталістичним світом, культурою тощо) [8, 10]. З цього приводу редакція збірника «Українська народна сатира і гумор», у передмові до «народних фольклорних» творів розмістила інформацію, де вказувалося, що сатира – «разюча народна зброя і ліки; це за сіб разити ворога і одночасно лікувати моральні хвороби...» [15, 3].

Радянський Союз чітко розмежовував власні сатиричні продукти від західних. Знаходимо таку інформацію стосовно зарубіжного жанру: «Сатиру використовують й реакційні класи для боротьби з прогресивними силами. Але... вона перетворюється або в брудне пасквілянство, або в опорочування всього передового, революційного... Звісно, у капіталістичній пресі США, Англії, ФРН та інших країн з'являються сатиричні твори, у яких висміюються окремі темні боки буржуазного суспільства. Але, по-перше, фельєтоністи та карикатуристи, що співпрацюють у буржуазних органах друку, не обрушуються на першооснови власницького ладу (за правилом, вони далекі від розуміння його приреченості), а по-друге, у світі капіталізму свобода творчості суворо обмежена навіть для талановитих сатириків» [2, 9–11]. Владою робився акцент на тому, що радянська сатира є справжнім вільним жанром, який поставлений на службу народом та для народу.

Саме сатира в СРСР могла «змалювати» образ ворога таким, щоб викликати у мас позитивне задоволення, відчуття гордості та переваги від його знищення; могла показати «нікчемність» ворога задля прославляння характерів позитивних персонажів (контраст світла і темряви, добра і зла, правильного і неправильного тощо).

Одним з найважливіших механізмів формування образу ворога є пропаганда, у завдання якої входить вплив на світогляд суспільства і спрямування його до потрібного державі руслу. Основним прийомом пропаганди у створенні образу ворога є чітке розмежування поняття «ворога», яке являє собою утілення зла, та «своїх» – утілення героїзму, відваги, мужності, доброти та інших позитивних рис [17]. Радянська пропаганда спиралася, перш за все, на систему «свій–чужий»: СРСР в оточенні капіталістичних країн – «ворогів», з якими не може бути жодного примирення. Така ідеологічна настанова була сформульована ще в 1917 р. В. Леніним та існувала увесь час існування СРСР. Пропаган-

да країни «обробляла» населення через механізми візуального, мовного маніпулювання свідомістю громадян, даючи різноманітні настанови на боротьбу з внутрішнім та зовнішнім ворогами, прищеплюючи страх життя у фортеці, яку знищують супротивники з середини та зовні. Таке психологічне напруження тримало суспільство в постійній готовності до боротьби з ворогом і мобілізації всіх сил для виживання [10, 123–124].

Необхідно зазначити, що ще до початку Другої світової війни всі події суспільного життя радянських людей підпорядковувалися принципам боротьби всередині партії і «боротьби класів». Після встановлення миру структура протистояння виглядала наступним чином: з одного боку СРСР (лідер комуністичного світу, оплот пригноблених народів в їхній боротьбі з капіталістами, «здорова єдність радянського народу» і т. д.), з іншого – США («розсадник» всього чужого і негативного: расова нерівність, експлуатація, багатство тощо). Щоб допомогти простим людям у розумінні цієї проблеми, радянські пропагандисти використовували візуально-слухові пояснювальні схеми (інформація доносилася за допомогою ілюстрацій, всіляких текстових повідомлень). Створюючи ворожі образи, ідеологи виділяли два плани: «внутрішній ворог» (знаходиться безпосередньо в самому середовищі радянських громадян, близький, прихований; може проявлятися в двох формах: як переконаний противник усього радянського і людина, що помиляється, яку використовують представники першої форми) та «зовнішній ворог» (знаходиться поза державою, далекий; його образ незмінний протягом певного періоду) [11, 56–57].

До першого плану ворогів описуваного нами періоду (1945–1953 рр.) віднесемо наступні типи: шкідники – принципові супротивники радянського ладу, основні зусилля докладають на підриг народного господарства; посібники (підголоски, наклепники, панікери) – противники політичної лінії партії, вороже налаштовані до будівництва соціалізму; асоціальні громадяни – усі, хто не підходив під кліше «радянського будівника світлого майбутнього» (бюрократи, «дворушники», дармоїди, п'яниці, хапуги, недбайливі керівники, хулігани, стиляги тощо). Другий план ворогів представляли імперіалісти – світова буржуазія, Захід, США, НАТО (будь-які агресори, загарбники, шпигуни, таємні агенти інших держав); білоемігранти – представники колишніх привілейованих класів, що живуть за межами СРСР. У цей час сформувався оновлений образ зовнішнього ворога, який проіснував аж до закінчення «холодної війни» і розпаду СРСР [13, 206–207]. Усе це свідчить про те, що радянська влада повернулася до пропагандистських образів зовнішнього ворога довоєнного періоду: на зміну абсолютному злу у вигляді нацистського солдата повертається дрібніший «шкідник» – британський чи американський капіталіст-пригнобчувач

робочого класу, для якого СРСР був взірцем ворожої йому справедливості. А щоб всі ці образи були легкими для запам'ятовування, на допомогу відділу агітації та пропаганди ЦК ВКП(б) (з 1952 р. – ЦК КПРС) прийшла радянська сатира. Через гумористичні жанри проблема або будь-який ворожий образ не тільки краще засвоювався громадянами, але й через свою нескладність швидко поширювався у суспільстві. Карикатури, сатиричні замальовки, памфлети, фельетони перетворилися з вільного мистецтва на керований засіб та інструмент тоталітарної пропаганди.

Отже, головне завдання сатири – викривати і критикувати різноманітні вади та недоліки соціуму, показувати суспільству злободенні проблеми, які вимагають негайного вирішення і жодною мірою не терплять будь-якого зволікання. Саме цим і скористався радянській апарат пропаганди – сатира стала тією зброєю, яка не щадила ворогів суспільства і держави. Щоб привернути увагу більшої частини народу, умілі фахівці у сфері пропаганди використовували талант радянських художників і письменників-сатириків, що створювали відповідно карикатури, фельетони та памфлети, гумористичні вірші, які своєю простотою, тямущістю і залучали простих радянських громадян до будівництва «світлого майбутнього». У подальшому передбачено вивчення та аналіз різноманітних методик формування та впровадження в інформаційний простір апаратом агітації та пропаганди СРСР ідеологеми «образ ворога» за допомогою сміхової культури в період пізнього сталінізму.

Abstract

The article presents a research of Soviet satirical tradition, which turned into the government's political instrument in the realities of a totalitarian system of propaganda. In particular, the research defines the role of political satire as an element of the official Soviet "humor culture" in its struggle against its Other, the "enemies" inside and outside the country, during the 1941–1953 period, which was characterized as a post-war restoration period; and thus it was a time of searching for the new kinds of enemies inside and outside the country for the propaganda reasons. The research concentrates on multiple discussions of Soviet politicians and scientists regarding the importance, role and the needs of satire in the everyday life of the Soviet state. One of the most important goals of the research is to show how exactly was satire used as a "weapon" against USSR's "enemies of the people". Because of that, the article analyzes mechanisms of how the image of the Other is created, the reasons for its appearance in that particular time, the classification of such "enemies". In the results of the research a number of points are discussed, such as the role of satire in the criticism and revelation of social problems in the

country, the Soviet-specific continuity of praising Socialism as superior to Capitalism, because of which the images of the "enemies" would become easily accepted in peoples' memories and thus end up widespread through the society itself. Further results are about the characteristics of different techniques of depiction of the "Other" in Soviet political cartoons of Late Stalinism period.

Key words: Soviet satire, humor culture, official humor, the Other, propaganda.

Аннотация

Статья посвящена исследованию советской сатиры, которая в условиях тоталитарной пропаганды превращается в политический инструмент власти. В частности, определяется роль политической сатиры как элемента официальной советской смеховой культуры в борьбе с внутренними и внешними врагами в период 1945–1953 гг., время, которое характеризуется послевоенным восстановлением, и, таким образом, поиском новых типов внутренних и внешних врагов. Акцентировано внимание на многочисленных дискуссиях советских политиков и ученых касательно значимости, роли и потребности сатиры в повседневной жизни советского государства. Одно из главных заданий исследования – показать, как именно сатира используется в качестве «оружия» против классовых врагов СССР. В связи с этим в статье анализируются механизмы формирования образа врага, условия его возникновения в указанный период, классификация врагов. Выводы подчеркивают роль сатиры в критике и обличении социальных недостатков, советского акцента на преимуществах социалистического строя над капиталистическим, из-за чего вражеские образы с легкостью фиксировались в человеческой памяти и распространялись обществом. Дальнейшие наработки связаны с характеристикой техник изображения образа врага в сатирической прессе СССР времен позднего сталинизма.

Ключевые слова: советская сатира, смеховая культура, официальный юмор, образ врага, пропаганда.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Айвазова Э. Р. Сатира как эффект противоречия / Э. Р. Айвазова. – URL: <http://www.jurnal.org/articles/2015/fil15.html>
2. Алексеев В. А. Оружием политической сатиры / В. А. Алексеев. – М.: Мысль, 1979. – 244 с.
3. Боров Ю. Комическое или о том, как смех казнит несовершенство мира, очищает и обновляет человека и утверждает радость бытия / Ю. Боров. – М., 1970. – 269 с.

4. Ефимов Б. Основы понимания карикатуры / Б. Ефимов. – М., 1961. – 72 с.
5. Зазаева Н. Б. Пропаганда как явление политической культуры в информационном обществе / Н. Б. Зазаева // Вестник Поволжского института управления. – 2015. – № 5. – С. 95–101.
6. Зикун Н. І. Сатирична публіцистика Наддніпрянщини в інформаційному просторі України: становлення, розвиток, жанрово-тематичні форми: дис. ... д-ра наук із соціальних комунікацій: 27.00.04 / Н. І. Зикун. – Львів, 2016. – 482 с.
7. Кіреєва О. В. Своєрідність реалізації сатиричного начала в жарті Є. Кротевича «Сентиментальний чорт» / О. В. Кіреєва. – URL: <http://litzbirnyk.com.ua/vipusk-4-10-2012>
8. Коржева П. Б. Язык юмора и сатиры / П. Б. Коржева. – Алма-Ата: Мектеп, 1979. – 120 с.
9. Костюк В. В. Засоби комічного в сатирично-гумористичному журналі «Перець» (радянський та пострадянський періоди) / В. В. Костюк. – URL: <http://philology.univer.kharkov.ua>
10. Магомедов Р. Р. Историко-психологические основания становления образа внешнего врага СССР в первой половине 1930-х годов / Р. Р. Магомедов, М. Г. Чогандарян // Вестник ОГУ. – 2013. – № 3 (152). – С. 121–126.
11. Образ врага / сост. Л. Гудков. – М.: ОГИ, 2005. – 334 с.
12. Покотыло М. В. Сатира в контексте русской литературы XX в.: онтологический статус и функции / М. В. Покотыло // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2014. – № 8. – С. 262–271.
13. Сенявская Е. С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества / Е. С. Сенявская. – М.: «Российская политическая энциклопедия», 2006. – 288 с.
14. Столяр М. Советская смеховая культура / М. Столяр. – К.: СтилоС, 2011. – 304 с.
15. Українська народна сатира і гумор: збірка / упоряд., вступ. ст. Г. А. Нудьга. – Львів: Книжково-журнальне видавництво, 1957. – 288 с.
16. Ушакин С. «Смехом по ужасу»: о тонком оружии шутов пролетариата / С. Ушакин // НЛЮ. – 2013. – № 121. – URL: <http://magazines.russ.ru/nlo/2013/121/12u-pr.html>
17. Фатеев А. Образ врага в советской пропаганде 1945–1954 гг. / А. Фатеев. – URL: <http://psyfactor.org/lib/fateev2.htm>
18. Фокин А. Советская смеховая культура в эпоху «развернутого строительства коммунизма» / А. Фокин // Вестник Челябинского государственного университета. – 2007. – № 13. – С. 125–130.

References

1. Aivazova, E. R. (2015). Satira kak effekt protivorechiia [*The satire as an effect of contradiction*]. URL: <http://www.jurnal.org/articles/2015/fill5.html>.
2. Alekseev, V. A. (1979). Oruzhiem politicheskoi satiry [*By the weapon of political satire*]. Moscow: Mysl.
3. Borev, Iu. (1970). Komicheskoe ili o tom, kak smekh kaznit nesovershenstvo mira, ochishchaet i obnovliaet cheloveka i utverzhdaet radost bytiia [*Comic or how laughter executes the imperfection of the world, cleanses and renews a person and affirms the joy of being*]. Moscow.
4. Efimov, B. (1961). Osnovy ponimaniia karikatury [*The basics for understanding of cartoons*]. Moscow.
5. Zazaeva, N. B. (2015). Propaganda kak iavlenie politicheskoi kultury v informatcionnom obshchestve [*Propaganda as a phenomenon of political culture in the information society*]. Vestnik Povolzhskogo instituta upravleniia, 5.
6. Zykun, N. I. (2016). Satyrychna publitsystyka Naddniproshchyny v informatsiinomu prostori Ukrainy: stanovlennia, rozvytok, zhanrovo-tematychni formy [*Satirical journalism in the Ukrainian information space in Naddniproshchyna: formation, development, genre-themed forms*]. (PhD thesis), Lviv.
7. Kirieieva, O. V. (2012). Svoieridnist realizatsii satyrychnoho nachala v zharti Ye. Krotevycha «Sentymentalnyi chort» [*The originality of satirical origin implementation in E. Krotevych's joke «The Sentimental Devil»*]. URL: <http://lit-zbirnyk.com.ua/vipusk-4-10-2012>.
8. Korzheva, P. B. (1979). Iazyk iumora i satiry [*A language of humor and satire*]. Alma-Ata: Mektep.
9. Kostiuk, V. V. (2013). Zasoby komichnogo v satyrychno-humorystychnomu zhurnali «Perets» (radianskyi ta postradianskyi periody) [*Means of comic in the satirical and humor magazine «Perets» (the Soviet and the post-Soviet periods)*]. URL: <http://philology.univer.kharkov.ua>
10. Magomedov, R. R. & Chogandarian, M. G. (2013). Istoriko-psikhologicheskie osnovaniia stanovleniia obraza vneshnego vraga SSSR v pervoi polovine 1930-kh godov [*Historical and psychological grounds of the formation of the image of the external enemy of the USSR in the first half of the 1930s*]. Vestnik OGU, 3 (152).
11. Gudkov, L. (Ed.). (2005). Obraz vraga [*The enemy image*]. Moscow: OGI.
12. Pokotylo, M. V. (2014). Satira v kontekste russkoi literatury XX v.: ontologicheskii status i funktsii [*A satire in the context of Russian literature of the XX century: ontological status and functions*]. Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta, 8.

13. Senjavskaia, E. S. (2006). Protivniki Rossii v voynakh XX veka: Evoliuciia «obraza vraga» v soznanii armii i obshchestva [*Opponents of Russia in the wars of the 20th century: Evolution of the «enemy image» in the minds of the army and society*]. Moscow: «Rossiiskaia politicheskaia enciklopediia».

14. Stoliar, M. (2011). Sovetskaia smekhovaia kultura [*The Soviet culture of laughter*]. Kyiv: Stilos.

15. Nudha, H. A. (Ed.). (1957). Ukrainska narodna satyra i humor [*The Ukrainian folk satire and humor*]. Lviv: Knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo.

16. Ushakin, S. (2013). «Smekhom po uzhasu»: o tonkom oruzhii shutov proletariata [*«Fighting horror with laughter»: on the subtle weapon of the proletariat's jokers*]. NLO, 2013.

17. Fateev, A. (1999). Obraz vraga v sovetskoj propagande 1945–1954 gg. [*The enemy image in the Soviet propaganda in 1945–1954*]. Retrieved from: <http://psyfactor.org/lib/fateev2.htm>

18. Fokin, A. (2007). Sovetskaia smekhovaia kultura v epokhu «razvernutoho stroitelstva kommunizma» [*The Soviet culture of laughter in the era of «the extensive construction of communism»*]. Vestnik Cheliabinskogo gosudarstvennogo universiteta, 13.

УДК 342.518(477)«1950/1954»:332.135(477.75)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОСТІЙНОГО ПРЕДСТАВНИЦТВА РАДИ МІНІСТРІВ УРСР У МОСКВІ У 1950–1954 РР. І ПРОЦЕС ІНТЕГРАЦІЇ КРИМУ З УКРАЇНОЮ

Сацький Павло

Автором статті здійснено дослідження діяльності в командно-адміністративній системі СРСР 1950–1954 рр. такої інституції, як Постійне Представництво Ради Міністрів УРСР у Москві. Основний метод, застосований у дослідженні, є проблемно-хронологічний, спираючись на який здійснено аналіз інформації архівних матеріалів. Необхідність функціонування такої інституції як Постійне Представництво Ради Міністрів УРСР у Москві обумовлювалась потребою отримання оперативної інформації ЦК КП(б)У і Радою Міністрів УРСР про рішення загальносоюзних органів влади і управління СРСР щодо питань, які були актуальними для УРСР. Також, Представництво УРСР у Москві здійснювало активну роботу щодо лобіювання інтересів рес-

публіки в органах Союзного Уряду. У період 1950–1954 рр. відбувається процес соціально-економічної інтеграції Кримської області із УРСР, який був обумовлений розгортанням програми будівництва Каховської ГЕС, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів та освоєння південних районів УРСР і північних районів Криму як цілісного господарського комплексу. Усі ці програми відкривали можливості для поживавлення економіки Кримського півострова і підвищення ефективності вкладення ресурсів у його розвиток. Дослідження діяльності Постійного Представництва УРСР у Москві у період соціально-економічної інтеграції Криму із УРСР розкриває можливості для оцінки внеску українського народу у процес відродження Криму та пошуку ефективної моделі управлінської взаємодії півострова із материком.

Ключові слова: Постпредство Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР, Голова Ради Міністрів УРСР, Рада Міністрів СРСР, Каховська ГЕС, Південно-Український, Північно-Кримський канал, Севастополь.

Командно-адміністративна система управління в СРСР у період після Другої світової війни демонструвала здатність мобілізувати значні трудові та матеріальні ресурси для реалізації масштабних проєктів. Система централізації управління економікою та соціальними процесами в СРСР цього періоду була успадкованою від часів війни, коли мобілізація ресурсів була необхідною для забезпечення військових потреб країни. За аналогічними принципами після завершення війни відбувається мобілізація трудових і матеріальних ресурсів на відбудову господарства СРСР і на реалізацію інших масштабних проєктів. Одним із таких проєктів, який отримав статус «будівництва комунізму», було будівництво Каховської ГЕС, Південно-Українського і Північно-Кримського каналів, яке мало бути реалізованим на території УРСР (до 1954 р.) та Криму і розпочалося на підставі постанови Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) від 20 вересня 1950 р. На забезпечення цього будівництва на території УРСР і Криму відбувалося спорудження інших об'єктів. Радянська командно-адміністративна система, не зважаючи на чіткий механізм централізації, давала регулярні збої, передумовою яких часто були труднощі в отриманні оперативної інформації. Часто таку інформацію доводилося доносити за ініціативою знизу, тобто, від нижчих інституцій до вищих. Нижчі інституції, зокрема республіканські як Рада Міністрів УРСР, мали надавати оперативну інформацію про ситуацію в республіці вищим, зокрема Раді Міністрів СРСР чи Держплану СРСР. Функцію оперативного зв'язку між Радою Міністрів СРСР і УРСР виконувало Постійне Представництво Ради Міністрів УРСР у Москві. Проте, Постпредство Ради Міністрів УРСР фактично виконувало функцію лобювання інтересів

республіки у вищих органах управління Радянського Союзу. Зокрема, Постпредство Ради Міністрів УРСР в Москві виконувало важливу роль з лобювання вищими органами влади СРСР забезпечення потреб будівництва Південно-Українського та Північно-Кримського каналів, а також потреби на відбудову економіки Криму.

Питанням методики й організації системи державного управління у період пізньої сталінщини і у перший рік після смерті Й. Сталіна в історичній науці новітнього періоду присвячено мало уваги. У радянський період ця проблематика також досліджувалась лише оглядово і в критичному сенсі як фон для нібито більш досконалої організації системи державного управління у післясталінський період. Зокрема, відзначалося, що надмірна централізація управління галузями економіки в СРСР до реформи 1957 р. за галузевим принципом мала наслідком звуження можливостей для використання у реалізованих проектах і програмах повною мірою регіональних можливостей. Тобто, центральні органи управління використовували, здебільшого, для реалізації проектів ресурси, які перебували в їхньому галузевому розпорядженні, а тому виникали проблеми неефективного і нерационального їх використання [10, 112]. Слід відзначити, що ці проблеми добре ілюструють нормативні документи, якими регламентувалися, зокрема, проекти з відродження економіки Криму, коли на рівні Ради Міністрів СРСР на окремі міністерства покладалися обов'язки з реалізації окремих програм. Отже, питання щодо забезпечення можливостей рационально використовувати можливості й ресурси, які було зосереджено в управлінні різних міністерств, на регіональному рівні вирішувалося у Союзному Уряді. Тому проблеми методики й організації державного управління, його децентралізації у післясталінський період в контексті процесу соціально-економічної інтеграції Криму із УРСР стають на нинішній час дуже актуальними.

Діяльність Постійного Представництва Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР висвітлювалась дослідниками у галузі права і державного управління [1; 16]. Проте, ці дослідження висвітлюють лише технічну сторону діяльності цієї інституції, розкриваючи функції Постійного Представництва і статистичні результати його діяльності. Але потребує дослідження робота Постійного Представництва Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР, спрямована на забезпечення реалізації конкретних проектів, які здійснювались в УРСР, а також підходів і механізмів проведення такої роботи.

Мета статті передбачає дослідження діяльності Постпредства Ради Міністрів УРСР у період 1950–1954 рр. і його роль у розширенні компетенцій урядових і партійних структур УРСР та забезпеченні соціально-економічного розвитку Криму.

Основу джерельної бази дослідження становлять матеріали архівів – Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України й Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Ці матеріали складає переписка між вищими посадовими особами ЦК КПРС і ЦК КПУ та органами виконавчої влади СРСР і УРСР, а також доповідні, які надсилалися Постійним Представництвом Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР.

Лобістський характер відносин між керівництвом УРСР і СРСР у сфері оперативного вирішення господарських питань на території УРСР висвітлює діяльність Постійного Представництва УРСР в Москві, до функцій якого належало оперативне узгодження рішень республіканського керівництва із союзним, а також оперативний інформаційний обмін. Це Постпредство було доволі чисельним, і кількісний склад його постійно зростав. Вже у 1952 р. постає питання про розширення житлової площі для його працівників та осіб, які відправлялися у відрядження до Москви. У своєму зверненні до Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка Постпред Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР Г. Онищенко вказує, що більшість співробітників Постпредства на 21 квітня 1951 р. не забезпечені житловою площею, а також відправлені у відрядження працівники республіканських міністерств і організацій, які відправляються до Москви, відчують труднощі із розміщенням [12, 1]. Отже, Постпред звернувся з проханням дозволити здійснити надбудову двох поверхів на існуючому будинку з фонду Московської міської Ради площею 1 500 м² для квартир працівників Постпредства і організації гуртожитку на 30–40 осіб для тих, хто приїжджає у відрядження. Дозвіл передбачалось оформити постановою Ради Міністрів УРСР і проект цієї постанови було розроблено Постпредством і додано до листа його керівника на адресу Голови Ради Міністрів УРСР Д. Коротченка [12, 1]. Держпланом УРСР було підтримано пропозицію постпредства щодо побудови житлової площі для його співробітників та гуртожитку для прибулих у відрядження до Москви співробітників республіканських органів влади та управління й запропоновано включити у замовлення на 1952 р. виконання проектно-пошукових робіт з цього будівництва організаціями Міністерства шляхів сполучення за замовленням Міністерства комунального господарства УРСР [2, 4–5]. Проте, питання розширення житлової площі для Постпредства УРСР у Москві вирішувалося доволі тривалий період, оскільки Держплан УРСР рішення з цього питання надає лише 30 квітня 1953 р., підтримавши це будівництво за рахунок коштів Ради Міністрів УРСР на правах пайової участі (у розмірі 3,5–4 млн руб.) у одній із новобудов Москви, яка будувалась Міськвиконкомом Московської Ради депутатів трудящих у 1953 р. [3, 14]. І лише листом від 20 травня 1953 р. Голова Ради Міністрів УРСР Д. Ко-

ротченко повідомляє Голові Виконкому Московської міської Ради депутатів трудящих про готовність Ради Міністрів УРСР передати необхідні для будівництва матеріали будівельній організації, яку буде призначено Виконкомом Москви [11, 15]. Тривала процедура проходження цього рішення могла бути пов'язаною із проблемою вибору об'єкта для будівництва й узгодження процедури співдіяльності між Радою Міністрів УРСР і Виконкомом Москви, організаціями, котрі між собою адміністративно не перетиналися за вертикальним принципом радянської командно-адміністративної системи в СРСР. Проте, важливим є факт, що розширення житлової площі Постпредства УРСР у Москві було активно підтримано Держпланом республіки, отже, це говорить про вагомий роль цього лобістського органу в столиці Радянського Союзу.

Лист Постпредства Ради Міністрів УРСР у Москві від 21 квітня 1951 р. до Голови Ради Міністрів Д. Коротченка доволі багатогранно ілюструє нам характер відносин між загальносоюзними та республіканськими органами влади та управління у період пізньої сталінщини в СРСР. Зокрема, такою є інституція щодо того, як Постпредство функціонувало в ролі представництва уряду УРСР при уряді СРСР, проте, здійснювало також функції посередника і у відносинах ЦК КП(б)У (КПУ) із загальносоюзними урядовими органами. Зокрема, у питанні інформування як Ради Міністрів, так і ЦК КП(б)У про ситуацію з вирішенням питань, поставлених керівництвом УРСР перед загальносоюзними владними інституціями. Так, у Інформації від 4 серпня 1951 р. Г. Онищенко повідомляв Першому Секретарю ЦК КП(б)У Л. Мельникову і Голові Ради Міністрів УРСР Д. Коротченку про надання розпорядження Першим Заступником Голови Ради Міністрів СРСР В. Молотовим Міністру шляхів сполучення СРСР Б. Бещеву до 1 вересня доповісти про комплекс заходів щодо забезпечення зростаючих обсягів перевезень на ділянці Запоріжжя–Ново-Олексіївка–Джанкой, а Держплану і Міністерству фінансів СРСР – розглянути питання про посилення пропускної здатності цієї ділянки залізниці у 1952 р. [4, 87]. Потреба у розширенні пропускної здатності залізниці Запоріжжя–Джанкой була пов'язаною зі зростанням обсягів перевезень на будівництво Південно-Українського та Північно-Кримського каналів. Проте, Постпредство Ради Міністрів УРСР у Москві в період керування Радою Міністрів СРСР Й. Сталіним здійснювало інформування, здебільшого, вищого урядового органу УРСР. Інформування ЦК КП(б)У здійснювалося по каналах партійного справообігу. Обсяги інформування КПУ Постпредством Ради Міністрів УРСР у Москві зростають у період після смерті Й. Сталіна, причому, інформування здійснювалося доволі оперативно з усіх питань, які партійним і урядовим керівництвом підіймалися перед Радою Міністрів СРСР. Логіка створення та-

кого республіканського представницького органу при Раді Міністрів СРСР, як Постпредство, була зрозумілою, виходячи із того, що за Конституцією СРСР і УРСР вертикального підпорядкування республіканського уряду загальносоюзному не було передбачено, і механізми контролю республіканських урядових структур загальносоюзними по вертикалі були відсутні. Проте, очевидною була потреба в оперативному узгодженні заходів, які здійснювалися республіканськими і загальносоюзними структурами, зокрема під час будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського і Північно-Кримського каналів.

Принципове питання діяльності Постпредства Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР вирішувалося за узгодженням на найвищому рівні і на найвищому рівні вирішувалося питання кардинальної зміни якості й компетенцій цієї інституції у 1952 р. Протягом початкового періоду будівництва Каховської ГЕС і Південно-Українського й Північно-Кримського каналів Постпредство УРСР у Москві займалося, здебільшого, окремими питаннями щодо лобювання проектів, які сприяли реалізації плану будівництва як у ситуації із покращенням пропускної здатності відрізка залізниці Запоріжжя–Джанкой. На початку 1952 р. ситуація стає загрозливою для цього масштабного «сталінського будівництва» як такого, оскільки процес проектного забезпечення будівництва Південно-Українського каналу загальмувався, а в лютому 1952 р. на рівні загальносоюзного уряду розгортається суперечка щодо варіанта подачі води у систему зрошення і Північно-Кримський канал (машинного чи самотічного, машинний не передбачав потребу будівництва Південно-Українського каналу). До дискусії долучилися представники Міністерства бавовництва СРСР, зокрема академік А. Аскоченський, який був Заступником міністра бавовництва СРСР, відстоював самотічний варіант із будівництвом Південно-Українського каналу, а представники проектного Українського відділення інституту «Гідропроєкт» Міністерства електростанцій СРСР С. Жук і Д. Кузнецов відстоювали машинний варіант, лобіюючи його прийняття союзним урядом, зокрема, через Секретаря ЦК КПРС М. Хрущова [13, 70, 71].

Переваги у Раді Міністрів СРСР здобував машинний варіант, але, не зважаючи на це, у листі на адресу Й. Сталіна, датованому груднем 1952 р., Перший Секретар ЦК КП(б)У Л. Мельников і Голова Ради Міністрів УРСР Д. Коротченко звертаються із проханням надати сприяння у будівництві Південно-Українського, Північно-Кримського каналів і системи обводнення у південних районах України й північних районах Криму [15, 233]. У цьому листі Л. Мельников і Д. Коротченко апелюють до виконання ними вказівок Й. Сталіна щодо повномасштабного розгортання будівництва Південно-Українського каналу, вказуючи на створення будівельної організації «Укрводбуд», яка мала 9 буді-

вельно-монтажних управлінь і до 12 тис. робітників та інженерно-технічних працівників. Перераховуються результати проведених за 1951 і 1952 рр. робіт, будівництво житлових поселень уздовж майбутньої траси каналу, культурно-побутових об'єктів, ліній електропередач і зв'язку, а також початок основних робіт з будівництва Верхньо-Інгулецького і Кам'яно-Подського зрошувальних масивів й закладання Сімферопольського водосховища. І водночас вказується, що Міністерством бавовництва СРСР, у підпорядкуванні якого знаходилося Головне управління «Укрводбуд», не надавалися асигнування у достатньому обсязі. На підтвердження було наведено цифри, що вартість всього будівництва за даними Міністерства бавовництва СРСР склала 12 млрд руб., а на 1951 р. було асигновано 100 млн руб., на 1952 р. – 220 млн руб. і на 1953 р. передбачалось асигнувати 300 млн руб. І наголошувалося, що Рада Міністрів УРСР і ЦК КП(б)У неодноразово ставили перед урядом СРСР питання про збільшення асигнувань, але їхні пропозиції прийнято не було. Негативно, як зазначалося в листі, на хід будівництва впливав також повільний розгляд проектного завдання Південно-Українського каналу [15, 232]. Отже, на грудень 1952 р., не зважаючи на фактичне замороження основних будівельних робіт із будівництва Південно-Українського каналу, сама ідея його зведення іще існувала й відстоювалась керівництвом УРСР. При цьому Г. Мельниковим і Д. Коротченком явно демонструвалась не просто небайдужість до процесу будівництва не лише у межах УРСР, а й у Криму, а навіть зацікавленість. Щодо поживлення будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів до Й. Сталіна керівники УРСР звернулися із рядом пропозицій, які було оформлено у проект постанови Ради Міністрів СРСР. Серед цих пропозицій було, зокрема, запропоновано дозволити «Укрводбуду» зарахунок своїх штатів створити в Москві при Постпредстві УРСР оперативну групу в складі 5 осіб [5, 244]. У цьому листі ключове місце посідає яскраве висвітлення господарської ефективності й результатів діяльності «Укрводбуду» і критика роботи Міністерства бавовництва СРСР, котрому «Укрводбуд» підпорядковувався. Слід відзначити, що компетенція «Укрводбуду» поширювалась за межі УРСР, на територію Криму. Причому, від роботи «Укрводбуду» на території Криму залежав подальший соціально-економічний розвиток півострова, зокрема, від будівництва Сімферопольського водосховища, житлових будинків та об'єктів соціально-культурної сфери в Джанкої тощо. Будівництво курувалось протягом усього його початкового періоду Міністерством бавовництва СРСР і Радою Міністрів УРСР, Міністерством сільського господарства СРСР і Міністерством радгоспів СРСР [9, 76]. Південним кордоном зони будівництва в УРСР було встановлено Чорне і Азовське моря і Сивашську затоку, ця межа

була одночасно північною межею зони будівництва в Криму. В Криму південна межа зони будівництва проходила по 80-й паралелі [9, 78]. Тобто, намагаючись інтегрувати до складу Постпредства УРСР у Москві оперативну групу «Укрводбуду», Рада Міністрів УРСР прагнула взяти у межі своєї компетенції лобіювання питань в урядових структурах загальносоюзного рівня, які стосувалися будівництва Південно-Українського і Північно-Кримського каналів.

Таким чином, Рада Міністрів УРСР намагалась, куруючи представницьку діяльність «Укрводбуду» у Москві, розширити свої представницькі компетенції також на Крим. При цьому слід відзначити, що «Укрводбуд» на момент підготовки листа Л. Мельникова і Д. Коротченка до Й. Сталіна із проектом постанови Ради Міністрів СРСР перебував у підпорядкуванні Міністерства бавовництва СРСР і оперативну групу при цьому союзному міністерстві спроб створити не здійснювалося. Міністерства сільського господарства і радгоспів СРСР виконували у процесі масштабного будівництва лише допоміжні функції. Отже, котристуючись ослабленням лобістських можливостей Міністерства бавовництва СРСР у процесі забезпечення урядової підтримки на союзному рівні будівництва Південно-Українського каналу, Рада Міністрів УРСР здійснює спробу зміцнити свій вплив на масштабний проект у зоні будівництва каналів. Власне, Міністерство бавовництва СРСР послабило свій вплив у проекті будівництва каналів, поступившись позиції Міністерства електростайцій СРСР, представники проектних організацій якого відстоювали машинний варіант подачі води із Каховського водосховища у систему зрошення на півдні України і на півночі Криму [7, 75]. Будівництво Каховського водосховища здійснювалося в рамках будівництва Каховської ГЕС організацією «Дніпробуд», котра перебувала у підпорядкуванні Міністерства електростайцій СРСР. Відповідно, вибір на користь машинного варіанта подачі води у систему зрошення півдня України і півночі Криму був явним посиленням адміністративних позицій Міністерства електростайцій СРСР. Проте, остаточний розгляд питання про вибір варіанта подачі води у систему зрошення тривав у лютому 1953 р., напередодні смерті Й. Сталіна, котра внесла суттєві корективи в адміністративно-політичну систему СРСР.

Позиція керівництва УРСР у питанні лобіювання варіанта зі збереженням привілейованих позицій «Укрводбуду» як організації, котра здійснювала «будівництво комунізму», але під власним куруванням його представництва перед загальносоюзними урядовими структурами, залишалась стійкою. Найвище керівництво УРСР також висловило власну позицію щодо вибору варіанта подачі води у систему зрошення і обводнення, обстоюючи самотічний варіант, і лист Й. Сталіну від Г. Мельникова і Д. Коротченка свідчить про прагнення до-

битися продовження будівництва Південно-Українського каналу [8, 145]. Відкрито позицію із забезпечення подачі води в систему зрошення самотічним способом на рівні ЦК КП(б)У відстоювали Зав. відділом ЦК КП(б)У будівництва і будматеріалів П. Мацуй і Завідуючий сектором відділу будівництва і будматеріалів Бібіков, які не пізніше 21 лютого 1952 р. подали на ім'я Першого Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова доповідну записку із обґрунтуванням переваг самотічного варіанта подачі води, який передбачав будівництво Південно-Українського каналу, над машинним [14, 37–49]. Ця доповідна записка, очевидно, мала бути матеріалом для обґрунтування позиції ЦК КПУ у особі Мельникова Л. щодо саме самотічного варіанта подачі води. Причому, в ній наголошується саме на тому, що рішення про вибір способу подачі води у систему зрошення було прийнято Урядом СРСР. Відповідно, від Л. Мельникова вимагалось відстоювати самотічний варіант по партійній лінії. На цьому прикладі ми бачимо активність суперництва між групами впливу в радянських органах виконавчої влади і між урядовими та партійними структурами й у період пізньої сталінщини. У принципових суперечках щодо вибору варіанта подачі води і необхідності будівництва Південно-Українського каналу домінує лобювання позиції керівництва України по партійній лінії. Отже, Постпредство УРСР в Москві відіграло, здебільшого, роль технічного супроводу процедури вирішення питань.

Постпредство також забезпечувало оперативний зв'язок між органами влади і управління республіканськими і загальноурядовими, а також розміщення представників УРСР, які прибували до Москви у відрядження. Постпредство виконувало також функції зі сприяння налагодженню контактів між представниками владних та управлінських структур із представниками союзних структур. Так, у жовтні 1954 р. Постпред Ради Міністрів УРСР активно здійснював лобювання в Держплані СРСР і Раді Міністрів СРСР питання прийняття постанови Ради Міністрів СРСР «Про завершення робіт з відбудови міста Севастополя». Цей проект постанови було представлено в Раду Міністрів СРСР ЦК КПУ [6, 170], відповідно, Постпред Ю. Дудін звітував перед Першим Секретарем ЦК КПУ. Постпред активно добивався позитивного висновку Держплану СРСР з питання прийняття цієї постанови Радою Міністрів СРСР, і надати такий висновок союзний Держплан не погоджувався. Постпредством було організовано нараду за участі його співробітників, Голови Севастопольського міськвиконкому Сосницького і Заступників Голови Держплану Опаріна і Дегтяря. Не зважаючи на ці наради, Голова Держплану СРСР М. Сабуров розпорядився підготувати негативний висновок щодо прийняття проекту цієї постанови Радою Міністрів СРСР. При цьому, у звіті Постпреда

УРСР наголошується, що цей висновок він розпорядився підготувати, не зважаючи на те, що постанова мала обговорюватися в ЦК КПРС. Держплан СРСР запропонував замість прийняття постанови включити до річного плану на 1955 р. незначний обсяг робіт з відновлення міського господарства Севастополя і передбачити певні обсяги відбудови на наступну п'ятирічку [6, 170]. У зв'язку з таким рішенням Голови Держплану СРСР Постпред Ю. Дудін добивається, аби Головою Держплану СРСР М. Сабуровим було прийнято із цього питання його, а також Голову Севастопольського міськвиконкому Сосницького [6, 171]. Тобто, очевидними є функції й повноваження Постпреда Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів СРСР, а саме: він мав забезпечувати інформування органів влади і управління загальносоюзного рівня щодо позицій республіканського керівництва УРСР, а також забезпечувати зустрічі й переговори посадових осіб органів влади і управління УРСР із посадовими особами органів влади СРСР. Про хід і характер цієї діяльності Постпред мав оперативно повідомляти зацікавлені інституції в УРСР.

На прикладах лобістської діяльності Постпредства як у випадку із забезпеченням збільшення пропускну здатності відрізка залізниці Запоріжжя–Джанкой у 1951 р., так і у випадку лобювання прийняття Радою Міністрів УРСР постанови «Про завершення робіт з відбудови міста Севастополя» видно характерну особливість командно-адміністративної системи СРСР пізньосталінського періоду і періоду післясталінського, а саме: ініціювання рішень загальносоюзного керівництва знизу, тобто органами влади і партійними органами республіки, у нашому випадку – УРСР. Для забезпечення процедури прийняття й оперативного контролю за її проходженням і була потреба в Постпредстві уряду УРСР в Москві. Це вказує на відсутність між загальносоюзними і республіканськими органами влади та управління раціонального механізму координації заходів при надмірній централізації системи управління. Відповідно, чим більше активізувалися проекти з соціально-економічного розвитку УРСР, тим активнішою ставала діяльність Постпредства УРСР у Москві. Власне, цим обумовлювалося, що у 1951 р. постало питання про збільшення житлової площі для його співробітників. Завдяки діяльності Постпредства Ради Міністрів УРСР у Москві відбувалося розширення компетенції керівництва УРСР як галузевої, сприяючи діяльності та забезпеченню «Укрводбуду», так і територіальної, оскільки сприяння діяльності «Укрводбуду» забезпечувалося керівництвом УРСР і на території Криму.

У подальшому потребує дослідження система адміністративних відносин керівних органів УРСР із керівними органами СРСР, що відкриває можливість для дослідження мотивацій у прийнятті рішення про інтеграцію Криму із Україною.

Abstract

The author of the current article has made a research of the activity of the institutions in the command-administrative system of USSR as the permanent representative of the Council of Ministers of Ukrainian SSR in Moscow in the period of 1950–1954. The main method used in the research is problem-chronological, based on which the analysis of the information in the archival materials has been made. The necessity of the functioning of such institution as Permanent Representative of the Council of Ministers of Ukrainian SSR in Moscow was stipulated for the necessity to gain the efficient information by the Communist Party of Ukraine and the Council of Ministers of Ukrainian SSR concerning the decision of the union authorities and the management of USSR regarding the questions relevant for the Ukrainian SSR. Moreover, Permanent Representative of the Council of Ministers of Ukrainian SSR in Moscow was doing the active work related to lobbying of the interests of the republic in the agencies of the Federal Government. In the period of 1950–1954 the process of the social-economical integration of the Crimea area with the Ukrainian SSR has taken place, which was caused by the development of the programs of building Kakhovka Hydroelectric Power Plant, Southern-Ukrainian and Northern-Crimea channels and development of the southern regions of the USSR and the northern regions of the Crimea as an integral economic complex. All these programs gave the possibility for the economic recovery of the Crimea Peninsula and the efficiency of investing resources required for its development. The research of the activity of Permanent Representative of the Council of Ministers of Ukrainian SSR in Moscow in the period of the social-economic integration of the Crimea with Ukrainian SSR has given the possibility for the evaluation of the impact of Ukrainian nation in the process of the revival of the Crimea and finding an effective model of management interaction of the mainland with the peninsula.

Keywords: *Permanent Mission of the Council of Ministers of Ukrainian SSR in Moscow, Chairman of the USSR Council of Ministers, the Council of Ministers, the construction of Kakhovka hydro power stations and South-Ukrainian and North Crimean channel, restoration Sevastopol.*

Аннотация

Автором статьи проведено исследование деятельности в командно-административной системе СССР 1950–1954 гг. такого учреждения, как Постоянное Представительство Совета Министров УССР в Москве. Основным методом, который использовался в исследовании, является проблемно-хронологический, опираясь на который осуществлен анализ информации архивных

матеріалов. *Функционирование такого института, как Постоянное Представительство Совета Министров УССР в Москве, было обусловлено необходимостью получения оперативной информации ЦК КП(б)У и Советом Министров УССР о решении общесоюзных органов власти и управления СССР по вопросам, которые были актуальными для республики. Также Представительство УССР в Москве осуществляло активную работу по лоббированию интересов республики в органах Союзного Правительства. В период 1950–1954 гг. происходил процесс социально-экономической интеграции Крымской области с УССР, который был обусловлен развертыванием программы строительства Каховской ГЭС, Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов и освоения южных районов УССР и северных районов Крыма как целостного хозяйственного комплекса. Все эти программы открывали возможности для оживления экономики Крымского полуострова и повышения эффективности вложения ресурсов в его развитие. Исследование деятельности Постоянного Представительства УССР в Москве в период социально-экономической интеграции Крыма с УССР раскрывает возможности для оценки вклада украинского народа в процесс возрождения Крыма и поиска эффективной модели управленческого взаимодействия полуострова с материком.*

Ключевые слова: *Постпредство Совета Министров УССР при Совете Министров СССР, Председатель Совета Министров СССР, Совет Министров СССР, строительство Каховской ГЭС и Юго-Украинского и Северо-Крымского каналов, восстановление Севастополя.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Василенко В. А. Постійне Представництво Ради Міністрів УРСР при Раді Міністрів Союзу РСР як орган зовнішніх зносин Української РСР / В. А. Василенко // Вісник Київського університету. Серія права. – 1965. – №. 6. – К.: Видавництво Київського університету, 1965. – С. 68–73.
2. (В – П. С.) Совет Министров Украинской ССР, товарищу Коротченко Д. С. (від – П. С.) Заместителя Председателя Госплана Совета Министров УССР И. Гладышева. 2.VI.1952 г. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 7547.
3. (В – П. С.) Совет Министров Украинской ССР, товарищу Коротченко Д. С. (від П. С.) Председателя Госплана Совета Министров УССР Селиванова А. 30.IV.1953 г. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 7547.
4. В ЦК КП(б)У Мельникову Л. Г., Совет Министров УССР Коротченко Д. С. (Інформація за підписом Г. Онищенко – П. С.). 4 серпня 1951 р. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 3184.

5. (До листа Мельникова Л. і Коротченка Д. Сталіну Й. від грудня 1952 р. – П. С.) проект постановлення Совета Министров СССР «О плане строительства Южно-Украинского и Северо-Крымского каналов, оросительных и обводнительных систем в южных областях Украины и северных районах Крыма на 1953 год и мерах по обеспечению его выполнения» // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1774.

6. Дудин Ю. в ЦК КП Украины тов. Кириченко А. И. Принято по ВЧ 28.X.1954 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3725.

7. Заместителю Председателя Совета Министров СССР товарищу Сабурову М. З. (від – П. С.) С. Жука. 16 апреля 1952 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2893.

8. Замечания к проекту записки по строительству Южно-Украинского канала, разработанной Госпланом СССР (За підписом Д. Коротченка і Л. Мельникова – П. С.). Разослано членам Комиссии (котра мала визначити остаточно варіант зрошування півдня України – П. С.) по распоряжению М. Сабурова. 23 февраля 1953 // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2893.

9. О ходе строительства Южно-Украинского канала и мерах, обеспечивающих выполнение производственного плана в 1952 году. А. Бочкин. 12.11.52 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1773.

10. Петров А. С. О сочетании отраслевого и территориального принципов в управлении промышленным производством / А. С. Петров // Правовые проблемы науки управления. – М.: Издательство «Юридическая литература», 1966. – С. 109–118.

11. Председателю Исполнительного Комитета Московского городского Совета депутатов трудящихся товарищу Яснову М. А. (від – П. С.) Председателя Совета Министров УССР Коротченко Д. 20.V.53 г. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 7547.

12. Председателю Совета Министров Украинской ССР товарищу Коротченко Д. С. (від – П. С.) Постпреда Совета Министров УССР при Совете Министров СССР Г. Онищенко. 21 апреля 1952 г. // ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 8. – Спр. 7547.

13. Секретарю ЦК КП(б) Украины тов. Мельникову Л. Г. По поручению тов. Хрущева Н. С. направляется Вам заявление тов. Константинова М. Н. (від – П. С.) Помощника Секретаря ЦК и МК ВКП(б) Шуйского. 29.I.52 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2893.

14. Секретарю ЦК КП Украины товарищу Мельникову Л. Г. Докладная записка к вопросу о преимуществах принятой Правительством схемы орошения юга Украины (від – П. С.) зав. отделом ЦК КП Украины по строительству

и стройматериалам Мацуї, зав. сектором отдела ЦК КП України по строительству и стройматериалам Бибикова. Не пізніше 21.02.1953 р. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2893.

15. Товарищу Сталіну І. В. (від – П. С.) Председателя Совета Министров УССР Д. Коротченко, Секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. Декабрь 1952 г. // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1774.

16. Чехович В. А. Постійне Представництво Ради Міністрів Української РСР при Раді Міністрів Союзу РСР: історія і сучасність / В. А. Чехович // Правова держава. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. Вип. 1. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 127–131.

References

1. Vasylenko, V. A. (1965). Postiine Predstavnytstvo Rady Ministriv USSR pry Radi Ministriv Soiuzu RSR yak orhan zovnishnikh znosyn Ukrainkoi RSR [Permanent Mission of the USSR Council of Ministers of the Council of Ministers of the USSR as a body of external relations of the Ukrainian SSR]. *Visnyk Kyivskoho universytetu. Seriiia prava*, 6, 68–73.

2. (V – P. S.) Sovet Ministrov Ukrainkoy SSR. tovarishchu Korotchenko D. S. (vid – P. S.) Zamestitelya Predsedatelya Gosplana Soveta Ministrov USSR I. Gladysheva. 2.VI.1952 g. [*To the Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR comrade Korotchenko D. S. from Deputy Chairman of the State Planning Committee of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR I. Gladyshev. 2.VI.1952*]. TsDAVO Ukraini, F. R-2, Op. 8, Spr. 7547.

3. (V – P. S.) Sovet Ministrov Ukrainkoy SSR. tovarishchu Korotchenko D. S. (vid P. S.) Predsedatelya Gosplana Soveta Ministrov USSR Selivanova A. 30.IV.1953 g. [*To the Chairman of Council of Ministers of the Ukrainian SSR comrade Korotchenko D. S. from Chairman of the State Planning Committee of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Selivanov A. 30.IV.1953*]. TsDAVO Ukraini, F. R-2, Op. 8, Spr. 7547.

4. V TsK KP(b)U Melnikovu L. G. Sovet Ministrov USSR Korotchenko D. S. (Informatsiya za pidpisom G. Onishchenka – P. S.). 4 serpnia 1951 r. [*To the Secretary of Central Committee of Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine Melnikov L. G. and to the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Korotchenko D. S. Information from G. Onischenko. 4 August 1951*]. TsDAVO Ukraini, F. R-2, Op. 8, Spr. 3184.

5. (Do lysta Melnikova L. i Korotchenka D. Stalīnu Y. vid grudnia 1952 r. – P. S.) projekt postanovleniya Soveta Ministrov SSSR «O plane stroitelstva Yuzhno-Ukrainskogo i Severo-Krymskogo kanalov. orositelnykh i obvodnitelnykh sistem v

yuzhnykh oblastiakh Ukrainy i severnykh rayonakh Kryma na 1953 god i merakh po obespecheniyu ego vpolneniya» [*Draft Resolution of the Council of Ministers of USSR "On the plan for the construction of the South-Ukrainian and North-Krymsky canals, irrigation systems in the southern regions of Ukraine and the northern regions of the Crimea in 1953 and measures to ensure its implementation"*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 1774.

6. Dudin Yu. v TsK KP Ukrainy tov. Kirichenko A. I. Prinyato po VCh 28.X.1954 g. [*Dudin Yu to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine comrade. Kirichenko A. I. 28.X.1954*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 3725.

7. Zamestitelyu Predsedatelya Soveta Ministrov SSSR tovarishchu Saburovu M. Z. (vid – P. S.) S. Zhuka. 16 aprelya 1952 g. [*To Deputy Chairman of the Council of Ministers of the USSR, Comrade Saburov M. Z. from S. Zhuk. April 16, 1952*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 2893.

8. Zamechaniya k proyektu zapiski po stroitelstvu Yuzhno-Ukrainskogo kanala. razrabotannoy Gosplanom SSSR (Za pidpisom D. Korotchenka i L. Melnikova – P. S.). Razoslano chlenam Komissii (kotra mala viznachiti ostatochno variant zroshuvannya pivdnya Ukraïni – P. S.) po rasporyazheniyu M. Saburova. 23 fevralya 1953 [*Comments on the draft note on the construction of the South Ukrainian Channel, developed by the State Planning Committee of the USSR (For a copy to D. Korotchenko and L. Melnikov). It was sent to the members of the Commission. February 23, 1953*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 2893.

9. O khode stroitelstva Yuzhno-Ukrainskogo kanala i merakh. Obespechivayushchikh vpolneniye proizvodstvennogo plana v 1952 godu. A. Bochkin. 12.11.52 g. [*About the progress in the construction of the South Ukrainian Canal and measures to ensure the implementation of the production plan in 1952. A. Bochkin. 12.11.52*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 1773.

10. Petrov, A. S. (1966). O sochetanii otraslevogo i territorialnogo printsipov v upravlenii promyshlennym proizvodstvom [*On the combination of branch and territorial principles in the management of industrial production*]. Pravovyye problemy nauki upravleniya. Moscow, 109–118.

11. Predsedatelyu Ispolnitelnogo Komiteta Moskovskogo gorodskogo Soveta deputatov trudyashchikhysya tovarishchu Yasnovu M. A. (vid – P. S.) Predsedatelya Soveta Ministrov USSR Korotchenko D. 20.V.53 g. [*To the Chairman of the Executive Committee of the Moscow City Council of Working People's Deputies Comrade Yasnov M. from the Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR Korotchenko D. 20.V.53*]. TsDAVO Ukraini, F. R-2, Op. 8, Spr. 7547.

12. Predsedatelyu Soveta Ministrov Ukrainskoy SSR tovarishchu Korotchenko D. S. (vid – P. S.) Postpreda Soveta Ministrov USSR pri Sovete Ministrov SSSR

G. Onishchenko. 21 apelya 1952 g. [*To the Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR, comrade Korotchenko DS from the Permanent Representative of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR to the Council of Ministers of the USSR, G. Onishchenko. April 21, 1952*]. TsDAVO Ukraini, F. R-2, Op. 8, Spr. 7547.

13. Sekretaryu TsK KP(b) Ukrainy tov. Melnikovu L. G. Po porucheniyu tov. Khrushcheva N. S. napravlyayetsya Vam zayavleniye tov. Konstantinova M. N. (vid – P. S.) Pomoshchnika Sekretarya TsK i MK VKP(b) Shuyskogo. 29.I.52 g. [*To the Secretary of Central Committee of Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine Comrade. Melnikov L. G. from the behalf of Comrade. Khrushchev N. S. is sending you a statement Comrade. Konstantinova M. N. 29.I.52*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 2893.

14. Sekretaryu TsK KP Ukrainy tovarishchu Melnikovu L. G. Dokladnaya zapiska k voprosu o preimushchestvakh prinyatoy Pravitelstvom skhemy orosheniya yuga Ukrainy (vid – P. S.) Zav. otdelom TsK KP Ukrainy po stroitelstvu i stroy-materialam Matsuy. Zav. sektorom otdela TsK KP Ukrainy po stroitelstvu i stroy-materialam Bibikova. Ne piznishe 21.02.1953 r. [*To Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine to Comrade Melnikov L. G. Memorandum to the question of the advantages of the irrigation scheme of the south of Ukraine adopted by the Government from chief of Department of the Central Committee of the Ukrainian Communist Party for Construction and Construction Materials Matsui and chief of Sector of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine for Construction and Construction Materials Bibikova. 02/21/1953*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 2893.

15. Tovarishchu Stalinu I. V. (vid – P. S.) Predsedatelya Soveta Ministrov USSR D. Korotchenko. Sekretarya TsK KP(b)U L. Melnikova. Dekabr 1952 g. [*To Comrade Stalin I. V. from the Chairman of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR D. Korotchenko and Secretary of the Central Committee of the Communist Party (Bolsheviks) of Ukraine L. Melnikov. December 1952*]. TsDAGO Ukraini, F. 1, Op. 24, Spr. 1774.

16. Chekhovych, V. A. (1992). Postiine Predstavnytstvo Rady Ministriv Ukrainskoi RSR pry Radi Ministriv Soiuzu RSR: istoriia i suchasnist [*Permanent Representative of the Council of Ministers of the Ukrainian SSR the Council of Ministers of the USSR: History and Modernity*]. Pravova derzhava. Respublikanskyi mizhvidomchyi zbirnyk naukovykh prats, 1, 127–131.

УДК 331.105.44

**ПРОФСПІЛКИ ТА ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В СРСР
(СЕРЕДИНА 50-Х – СЕРЕДИНА 60-Х РР.)****Докашенко Віктор**

У статті розглядається проблема участі профспілок в імплементації Закону «Про державне пенсійне забезпечення». Автор виходить з того, що зазначена проблема в умовах гострого політичного протистояння автоматично перетворювалась на елемент політичної боротьби, виступаючи могутньою зброєю нової влади. Зроблено висновок, що пенсійне забезпечення як частина радянського соціального страхування, побудованого на патерналістських засадах, сприяла відчуженню застрахованих від турботи про своє майбутнє та посилювала його залежність від держави. Монополізація сфери соціального страхування в поєднанні з державною формою власності на засоби виробництва, стверджується в дослідженні, дискредитувала саму ідею страхування. Участь профспілок як третьої сторони була спробою держави відвернути увагу суспільства від цієї проблеми. Розширена та «вдосконалена» участь професійних спілок у пенсійному забезпеченні в роки «відлиги» не могла розв'язати внутрішньої суперечності, закладеної в надрах соціального страхування.

Ключові слова: Закон, «відлига», професійні спілки, державне соціальне страхування, пенсійне забезпечення, середньорічна чисельність робітників і службовців, соціальна безпека.

Проблема пенсійного забезпечення була актуальною упродовж усього радянського періоду. Однак, принципи, як для Радянського Союзу, зрушення відбулися лише в період хрущовської «відлиги» внаслідок прийняття Закону «Про державні пенсії» (1956 р.) та Закону «Про пенсії і допомоги членам колгоспів» (1964 р.). Якщо першим заявлялися рішучі кроки з реформування системи пенсійного забезпечення, то останнім вона завершувала формування пенсійної системи нового для СРСР типу. Це була претензія на масштабну реформу, яка значно покращила життя людей пенсійного віку, інвалідів, осіб, що втратили годувальника, військовозобов'язаних та їхніх сімей. Разом із тим, її не можна назвати революційною, оскільки ґрунтувалася на тих же методологічних засадах, що й її сталінська попередниця 1933 р., завдяки якій соціальне страхування, власне, й опинилося під патронатом професійних спілок. Патерналістські засади пенсійної системи та солідарне фінансування, покладені в її основу в 30-ті роки, отримали свій подальший розвиток у середині

50-х – середині 60-х рр. XX ст. Завдяки спільним зусиллям державних органів влади та профспілок, країна отримала оновлену систему пенсійного забезпечення. Багатомільйонна армія пенсіонерів, як і її організатори, навіть уявити тоді не могли, що прийде час, і вона невідомою ношею ляже на плечі їхніх нащадків.

Вихідною точкою нашого дослідження, незважаючи на обрані хронологічні межі, є рік 1933. Саме в цьому році Постановою Ради народних комісарів і ВЦРПС від 10 вересня 1933 р. відбулося об'єднання Народного комісаріату праці з ВЦРПС, унаслідок чого професійним спілкам і було передано управління соціальним страхуванням. Одночасно з Постановою РНК, ВЦРПС приймає власну постанову Президії «Про функції профспілок і міжспілкових органів в області соціального страхування», підпункт «д» пункту 2 якої покладав на республіканські, обласні та районні підрозділи спілок обов'язок «Призначення пенсій по інвалідності, у випадку втрати годувальника, за вислугу років та пенсію по старості» [1, 3–8]. Згідно зі статтею 176 Кодексу законів про працю УРСР (1932 р.), соціальне страхування охоплювало видачу допомоги в разі тимчасової непрацездатності, виплату пенсій у зв'язку з інвалідністю та видачу грошових пенсій по старості [2, 173]. В Українській РСР передачу функцій Народного комісаріату праці професійним спілкам було проведено відповідно до Постанови Ради народних комісарів і Всеукраїнської ради професійних спілок від 19 вересня 1933 р. [3].

Щоправда, у пункті першому згаданої статті йшлося також про надання лікарської допомоги, яка згодом була виведена зі сфери соціального страхування в самостійний, медичний вид діяльності з підпорядкуванням відповідному Комісаріату. Останнє й дає підставу для його виключення з аналізу. Окремого вивчення також потребує й участь спілок у виплаті грошової допомоги на випадок тимчасової непрацездатності. У статті також не планується розгляд проблеми пенсійного забезпечення колгоспників через принципову відмінність їхнього соціального стану порівняно з іншими категоріями населення, що також вимагає окремого розгляду. Отже, для цього дослідження ми залишаємо лише діяльність професійних спілок у царині пенсійного забезпечення робітників і службовців.

Метою статті є дослідження участі найчисельнішої громадської організації в розвитку засад радянської моделі пенсійного забезпечення з виокремленням політичної складової процесу й визначенням латентного призначення діяльності професійних спілок. Загальною робочою гіпотезою дослідження є твердження про переважання політичної складової в соціальних ініціативах М. С. Хрущова. Перебуваючи в постійному політичному протистоянні з при-

хильниками сталінських ідей, що ще залишалися біля владного керма, зі своєю політичною командою він був змушений шукати підтримку. Найбільш вагомою вона могла бути лише з боку широких верств населення. Тому підняття широкого пласта соціальних проблем, які вже застаріли і давно носили хронічний характер, було, на нашу думку, вдалою спробою її отримати. Тим більше, що це гармонійно вписувалось у методологію «відлиги», яка вибудовувалась на повному політичному запереченні сталінізму. Соціальні ж питання через об'єктивні і, більшою мірою, суб'єктивні причини якраз і були найуразливішим місцем сталінської спадщини.

Отже, акцентування уваги у Звітній доповіді ЦК XX з'їзду КПРС на соціальних питаннях було не випадковим. Їх було виокремлено в соціальний блок і, навіть, виділено в окремий підрозділ, чим підкреслювалась їхня вагомість і пріоритетність для нової влади. До нього було включено питання підвищення заробітної плати, скорочення робочого дня, прийняття Нового закону про пенсії, принципове покращення медичного обслуговування, – і все це було подано на тлі необхідності забезпечення населення продуктами харчування і предметами першої необхідності [4, 73–81]. Безперечно, всі ці питання в умовах гострого політичного протистояння автоматично перетворювались на елемент політичної боротьби і виступали вагомим аргументом нової влади в її політичному протистоянні.

Зазначене вище, а також те, що в цьому процесі були активно задіяні профспілки як складова політичної системи дає нам підставу для того, щоб розглядати зазначені процеси з позицій компетенцій політичної історії. Враховуючи також той факт, що поставлена проблема в історичному ракурсі не розглядалася, а оцінка нечисленних праць політологічного і загальноісторичного характеру нами вже неодноразово давалася, тут ми опускаємо цю важливу історіографічну частину дослідження. Щодо спеціальної літератури, яка знаходиться в царині наукових інтересів дисциплін, пов'язаних із соціальною роботою, пропонується розглянути безпосередньо в ході дослідження.

Якщо опустити економічний аспект проблеми, залишивши лише її політичну складову, то анонсування XX з'їздом КПРС Нового закону про пенсійне забезпечення виглядає цілком логічним і своєчасним. На цей час в СРСР міцно утвердилась патерналістська система пенсійного забезпечення, за якої страхові внески сплачували не робітники, а підприємство чи установа. Вона, звичайно, мала серйозну слабкість, яка полягала в тому, що самі робітники та службовці були відмежовані від процесу й втрачали щонайменший інтерес до участі у накопиченні коштів на власний соціальний захист. Але при цьому в них формувалась ілюзія турботи держави про громадян, що цілком влашту-

вало прийдешню владу. Останнє, насправді, було ні чим іншим, як однією з форм посилення залежності громадян від тоталітарної держави. З плином часу влада вишукувала все нові й нові форми для його підсилення, вибудовуючи могутній апарат утримання багатомільйонних мас у сфері свого впливу. І пенсійна реформа в цьому майстерно вибудованому механізмі була лише одним з її численних елементів, але елементом, який суттєво впливав на весь хід подальшої розбудови політичної системи.

Негативний контекст діюча система пенсійного забезпечення мала і для підприємств, для яких сплата внесків на соціальне страхування перетворилася на звичайний податок у розмірі 38 % фонду заробітної плати. По суті, соціальне страхування як таке підмінювалося звичайними соціальними виплатами, здійснюваними, фактично, за рахунок самих робітників, але через державний перерозподіл коштів. Оскільки власником засобів виробництва була держава, зазначає відомий фахівець з історії пенсійного забезпечення Ю. О. Косарев, то це додаткове навантаження у вигляді внесків на соціальне страхування за допомогою цінової політики перекладалось на кишені споживачів, тобто тих же робітників і службовців [5, 18–19]. Той факт, що справа соціального страхування з 1933 р. була передана в управління профспілкам, суті справи не змінював. Держава монополізувала не лише засоби виробництва, але й соціальне страхування.

Таким чином, від Нового закону про пенсії, якщо розглядати його з позиції реформування соціального страхування, логічно очікуваним було подолання відчуження застрахованої особи від процесу страхування і демонополізація самого страхування. Лише рішуча зміна його методології могла свідчити про рішуче реформування сфери. Однак цього не сталося. Згідно зі ст. 6 Закону «Про державні пенсії» від 14 липня 1956 р., виплата пенсій, як і раніше, здійснювалася не за рахунок коштів застрахованих осіб, а «за рахунок коштів, які щорічно асигнуються з державного бюджету, в тому числі коштів по бюджету державного соціального страхування, що утворюються із внесків підприємств, установ та закладів без будь-яких відрахувань із заробітної плати» [6].

Новий закон, безперечно, був значним випробовуванням для всієї системи радянського соцстраху. Його практична реалізація повинна була також засвідчити і ступінь ефективності управління нею з боку професійних спілок. Однак висновки щодо останньої неможливо зробити без попереднього аналізу статистичного матеріалу з фінансових питань пенсійного забезпечення. Динаміка витрат на нього наводиться в Табл. 1.

**Витрати на пенсійне забезпечення в СРСР
з коштів державного соціального страхування
(у знаменнику позначені витрати у % до загальних витрат) [7]**

	Рік фінансування (млрд руб.)								
	1940	1950	1953	1955	1957	1959	1961	1964	1965
Всього витрат з солідарного бюджету	7,0	17,9	22,9	25,3	51,2	65,8	79,7	95,9	105,4
З них: на пенсійне забезпечення	2,6/ 37,1	8,0/ 44,7	10,7/ 46,7	13,9/ 54,9	34,0/ 66,4	39,5/ 60,0	49,5/ 62,1	69,6/ 72,6	74,0/ 70,2

Дані таблиці засвідчують постійне зростання витрат як на соціальне страхування загалом, так і на пенсійне забезпечення зокрема. Для підкреслення значущості Закону до таблиці включено три «сталінські» роки та один «післяхрущовський», які теж демонструють досить впевнене зростання фінансування на потреби пенсійного забезпечення. Кількість коштів, використаних з цієї метою з 1950 р. по 1953 р., зросла на 25,2 %, з 1953 р. по 1955 р. (перші «посталінські» роки) – на 23,0 %. Якщо у відсотковому вимірі наведені дані виглядають порівнюваними, то їхнє абсолютне вираження не підлягає щонайменшому зіставленню. Зі зрозумілих причин 1940 р. стоїть у цьому переліку окремо. З 1940 р. по 1950 р. фінансування зросло на 67,5 %. Ще більшим воно було в часи «відлиги», коли частка коштів, що призначались для виплати пенсій, виросла з 13,9 млрд руб. у 1955 р. до 69,6 у 1964 р. Тобто, зросла більш ніж на 80 %.

Своєрідним бар'єром різкого збільшення витрат став рік 1956, в якому було прийнято новий Закон про пенсійне забезпечення. У цьому неважко переконатись, поглибивши роботу з таблицею. З цієї метою з'ясуємо величину витрат на пенсії з 1955 р. по 1957 р. і, навпаки, з 1953 р. по 1955 р., які рівною мірою віддалені від року пенсійної реформи. У першому випадку маємо зростання на 59,1 %, а в другому – на 23 %. Різниця складає понад 36 % на користь періоду 1955–1957 рр. Це означає, що прийняття Закону призвело до суттєвого збільшення фінансування і соціального страхування загалом і його витратної пенсійної частини в тому числі. Саме остання обставина, очевидно, дала підставу ряду економістів, як наприклад Ю. О. Косареву, витоки дотацій на пенсійне забезпечення з держбюджету виводити, починаючи з 1956 р., хоча основи їх, звичайно, належать до передвоєнних років.

У той же час, стверджує названий автор, надходження до соцстраху внаслідок штучного утримування оптових цін на готову продукцію на незмінному рівні зменшилося, що, з одного боку, сприяло появі дефіциту його бюджету, а з іншого – завдало нищівного удару по економіці самих підприємств. Поза-

як тепер відрахування реальних витрат соцстраху не відшкодовували ще більше. Отже, держава змушена була компенсувати збільшений дефіцит за рахунок власного бюджету. Однак це, у свою чергу, негайно поставило завдання про його додаткове поповнення. Тому під приводом необхідності здійснення соціальних виплат держава вилучала більшу частину коштів з підприємств, позбавляючи останніх можливостей нормального економічного розвитку і будь-якої серйозної економічної перспективи. Все разом узятє, врешті, поверталось до товаровиробника, тобто до самих застрахованих, у вигляді низької якості продукції, бідності її асортименту, невідповідності за параметрами «ціна–якість» тощо.

Якщо слідувати логіці цитованого нами автора, то чим більше зростало фінансування цієї сфери і чим вищими ставали пенсії, тим більше платники страхових внесків, тобто підприємства та установи, погіршували свій економічний стан; чим більшими були дотації з державного бюджету, тим більший фінансовий гніт з боку держави вони на собі відчували. На жаль, визначити динаміку державних відрахувань на потреби пенсійного забезпечення радянська статистика можливості не надає. Для її з'ясування нами було проаналізовано найбільш повні статистичні збірники радянської пори «Народное хозяйство СССР», починаючи з 1956 р. і закінчуючи 1965 р. Лише починаючи з 1958 р. стали публікувались дані, які дозволяють диференціювати витрати із соціального страхування і виплати з державного бюджету. Наприклад, у Збірнику за 1958 р. у примітці до таблиці «Витрати по бюджету державного соціального страхування» дрібним шрифтом вказується загальна кількість витрат – 63,4 млрд руб. (у масштабі цін 1961 р.). В самій же таблиці наводяться дані витрат з соціального страхування – 3,95 млрд руб. [8, 906]. Отже, за допомогою простих арифметичних маніпуляцій з'ясуємо, що витрати з державного бюджету на виплату пенсій склали 2,03 млрд (67,8 %), а частка витрат із бюджету соціального страхування трохи переважала третину витрат і дорівнювала 32,2 %. Приблизно такі ж цифри наводить Ю. О. Косарев з посиланням на одну з праць відомого фахівця з дослідження соціального страхування в СРСР В. Д. Роїка. Динаміка витрат на пенсійне забезпечення з держбюджету і державного соціального страхування наводиться у Табл. 2.

Таблиця дає підстави для висновку про досить високий відсоток витрат на пенсійне забезпечення з державного бюджету, хоча й досить помітними виглядають спроби його скорочення. За 7 останніх років «відлиги» в середньому за рік частка виплат з державного бюджету в пенсійному забезпеченні складала 30,95 %, тоді як частка соціального страхування становила 69,05 %. Однак, якщо враховувати державну форму власності на засоби виробництва, то роз-

поділ цього виду витрат на соцстрахівську і держбюджету складові є справою досить умовною. Образно її можна порівняти хіба що з витратами особи, яка здійснює їх з різних кишень. З огляду на зазначене, можна припуститись думки, що ця пенсійна система матиме важкі наслідки для майбутніх поколінь, лягаючи важким тягарем на їхні плечі.

Таблиця 2

Динаміка солідарних витрат на пенсійне забезпечення
(абсолютні дані [млрд руб.] та у % до солідарних витрат) [9]

Роки фінансування	Витрати		Сума солідарних витрат
	з бюджету соцстраху	з держбюджету	
1958	3,95 (62,6 %)	2,35 (37,3 %)	6,3
1959	4,37 (66,2 %)	2,23 (33,7 %)	6,6
1960	4,94 (70,7 %)	2,06 (29,4 %)	7,0
1961	5,4 (70,1 %)	2,3 (29,8 %)	7,7
1962	5,9 (71,9 %)	2,3 (28,0 %)	8,2
1963	6,4 (73,5 %)	2,3 (26,4 %)	8,7
1964	6,5 (68,4 %)	3,0 (31,5 %)	9,5
1965	7,4 (69,8 %)	3,2 (30,1 %)	10,6

Безперечно, значною мірою цьому сприяв Закон «Про державні пенсії». Він вніс до діючої системи пенсійного забезпечення серйозні корективи щодо розміру всіх видів пенсій. Крім того, робітникам, що працювали в шкідливих умовах або на підземних роботах та в гарячих цехах, пенсії призначалися на пільгових умовах і за вищими нормами. Встановлювалися також доплати до пенсій за безперервний стаж роботи на одному місці тощо. Значних вкладень вимагав і перерахунок пенсій, призначених до виходу Закону. Все разом узятє збільшувало витратну частину бюджету соцстраху, яка призначалася для виплати пенсій, а значить – збільшувало його залежність від бюджету державного. Паралельний аналіз середньорічної чисельності робітників і службовців за цей період дозволить зробити припущення щодо доцільності використання існуючої пенсійної системи. Зазначена вибірка статистики представлена у Табл. 3. Чисельність пенсіонерів станом на 1950 і 1955 рр. з'ясувати не вдалося. З Табл. 3 випливає, що кількість пенсіонерів за 8 років (1958–1962 рр.) зросла на 7,9 млн, або на 30,6 %. Це означає, що приблизно на такий же відсоток повинна була збільшитися і сума виплат з бюджету. Оскільки розмір страхових внесків підприємств за цей час не змінювався і складав ті ж самі 38 % від фонду заробітної плати підприємств, то вихід із ситуації міг бути двояким. Або держава змушена була збільшувати суму дотацій на утримання пенсіонерів, або органи соціального страхування мусили перерозподіляти наявні кошти в межах власного бюджету на користь пенсійного забезпечення. ВЦРПС,

як управлінська структура соцстраху, могла, скажімо, використати кошти, що призначались породіллі, або ті, що планувались для оплати листків непрацездатності, врешті, вилучити їх з санаторно-курортного лікування та з обслуговування дітей (піонерські табори та дитячі заклади). Але такий перерозподіл міг мати негативні політичні наслідки, що в умовах політичного протистояння було просто неприпустимим. Таким чином, оскільки політична складова не дозволяла перерозподілити кошти всередині власного бюджету, державі залишалося одне – доповнювати пенсійне забезпечення з власного.

Таблиця 3

Чисельність пенсіонерів у зіставленні з середньорічною чисельністю робітників і службовців у СРСР
(у чисельнику дані наведені у відсотках) [10]

Суб'єкти порівняння	Динаміка за роками									
	1940	1950	1955	1958	1959	1960	1961	1962	1963	1964
Середньорічна чисельність робітників і службовців (млн осіб)	31,2	38,9	48,4	54,6	66,5	62,0	65,9	68,3	70,5	73,2
Чисельність пенсіонерів (млн осіб)	4,0/ 12,8	—	—	17,9/ 32,8	19,9/ 29,9	20,6/ 33,2	21,8/ 33,0	23,7/ 34,7	24,8/ 35,2	25,8/ 35,2

Уведення в дію з 1 жовтня 1956 р. Закону «Про державні пенсії», за існуючої на той час пенсійної системи, заклало під щорічні бюджети країни міні уповільненої дії. Їхні тривожні сигнали стали помітними з початком періоду «відлиги», а «вибухнули» вони вже в незалежній Україні. Йдеться про випереджаюче зростання кількості пенсіонерів щодо середньорічної чисельності робітників і службовців. Якщо число осіб пенсійного віку в СРСР з 1958 по 1964 рр., як уже зазначалось, зросло на 7,9 млн осіб, або на 30,6 %, то чисельність робітників і службовців за цей же час зросла на 18,6 млн, що складає всього 25,4 %. Різниця, як бачимо, складає 5,2 %. Це означає, що прийнятий Закон за солідарної системи пенсійного забезпечення, що за час «відлиги» неухильно продовжувала зміцнюватися, передусім, за рахунок доплати з державного бюджету, ввімкнув механізм, який дозволив чисельності пенсіонерів перевищити число осіб, зайнятих у процесі виробництва. Звичайно, ця небезпека в середині 50-х – середині 60-х рр. ще не була такою помітною тим більше загрозливою. В середньому за рік ця різниця складала всього 0,74 %. І якщо припустити, що вона залишалася сталою аж до проголошення Незалежності, в чому ми дуже сумніваємося, то за час, що минув після завершення «відлиги» (27 років), на 1991 р. вона зросла б до 20 %. Наскільки це небезпечно для суспільства, маємо можливість переконатися зараз, безуспішно намагаючись

позбутися її патерналістських засад, що укорінилися, в тому числі, й за час «відлиги».

За цих обставин особливий інтерес викликає діяльність професійних спілок, під управлінням яких знаходилось соціальне страхування, передусім у частині пенсійного забезпечення. Введення такого масштабного соціального проекту, яким, безперечно, був Закон «Про державні пенсії», очевидно, повинне було викликати і певну зміну в постановці завдань керівних органів наймасовішої організації трудящих, що, у свою чергу, мало б віддзеркалитись в основоположному документі, яким є Статут. Для з'ясування цього нами проаналізовано редакції Статуту 1949, 1954, 1959 і 1963 рр. У перших двох йдеться лише про те, що профспілки «управляють справою державного соціального страхування», будь-яка конкретизація їхніх компетенцій у справі пенсійного забезпечення відсутня [11, 7; 12, 5]. У Статуті 1959 р. зберігається вищенаведене, але ще додається: «беруть участь у призначенні пенсій робітникам і службовцям та членам їх сімей» [13, 8]. В останньому профспілковому Статуті часів «відлиги» профспілки отримали ще й право контролю за діяльністю органів соціального забезпечення [14, 10]. Отже, в Статуті останнього зразка професійні спілки не лише керували справою державного соціального страхування, а й водночас отримували право контролю за діяльністю його органів, які, власне, й призначали пенсії.

Отже, у радянському держстрасі виникла колізія, вибудована за схемою: «самі керують – самі ж і контролюють». Втім, її навряд чи можна вважати такою, що самостійно виникла в надрах профспілок. Швидше за все, вона є похідною від іншої, колізії державницького рівня, за якої держава запровадила державне соціальне страхування, залишаючись водночас власником засобів виробництва, тобто залишаючись зацікавленою стороною. Відсутність третьої, незалежної від власника засобів виробництва сторони в особі страхувальника нівелювала саму сутність страхування. Очевидно, щоб надати йому цивілізованого вигляду, «третьою», з дозволу сказати, «незалежною» стороною з 1933 р. призначались профспілки. Цілком вірогідно, що підставою для цього слугувало те, що за статутом вони повинні були реалізувати свою представницьку компетенцію: «виступати від імені робітників і службовців перед державними і громадськими організаціями в питаннях праці, побуту і культури».

Якщо в статутах 1949 і 1954 рр. згадана вище сентенція в переліку профспілкових компетенцій знаходилася на останньому місці, то в статутах хрущовської доби її, в значно розширеному вигляді (особливо в його редакції 1964 р.), було переміщено на перше. Останнє, на думку укладачів статутів, повинно було підвищити значущість спілок у системі соціальних відносин, у то-

му числі й підкреслити цілковиту виправданість управління ними соціальним страхуванням. З нашої ж точки зору, держава, прикриваючись профспілковими статутами, максимально намагалась переконати громадян у повній приналежності професійних спілок широкому колу трудящих. Тим самим вишукувались додаткові підстави для їхнього визнання цією третьою, незалежною стороною в системі соціального страхування.

Однак насправді радянські тред-юніони не могли бути самостійним гравцем на ринку соціального страхування. І не лише тому, що й організаційно, і політично залежали від правлячої партії та держави, а й тому, що, взявши на себе цю функцію, вони апріорі виключили можливість формування ринку страхування взагалі. І чим більше вони вв'язувалися в цей процес, тим мізернішою була вірогідність його виникнення. На нашу думку, наявність незалежного ринку соціального страхування була вкрай невігідною радянській державі, позаяк за його наявності створювалася б база альтернативного вирішення питань усього широкого спектру соціального страхування, в тому числі й у площині пенсійного забезпечення. Це і встановлення вікового цензу для пенсій, це і їхній розмір, це і перелік спеціальностей, що давали право на передчасний вихід на пенсію, врешті, і визначення територій, на яких вони вводилися раніше, ніж на інших. Та й уведення пенсійного забезпечення в колгоспах могло з'явитися раніше за 1964 р. Будь-яка інша модель страхування могла створювати реальну загрозу для державної та колгоспно-кооперативної форм власності, які були тим фундаментом, на якому, власне, й вибудовувалась північна політична система. Іншими словами, керівна роль профспілок у системі соціального страхування запобігала можливим негативним для влади політичним наслідкам. Звідси й впливає політична роль радянських спілок у радянській моделі соціального страхування.

Оскільки профспілки були дієвою складовою цієї моделі, а також з огляду на можливу альтернативність соціального страхування, радянську державу повністю влаштувало його управління та контроль з боку цієї громадської організації. Не будемо забувати й про те, що в самій пенсійній реформі переважними були політичні мотиви. Отож, не випадково на період «відлиги» саме і припадає час максимального «вдосконалення» управлінських і контролюючих повноважень спілок. Надзвичайно потужним поштовхом для цього став Закон «Про державні пенсії», який значно розширив соціальну базу страхування, передусім, через розширення бази пенсійного забезпечення та соціальної допомоги. Більшість із пенсіонерів у зв'язку з виходом на пенсію та втратою зв'язків із підприємствами залишалися необ'єднаними і слабо підпадали під вплив державної політики, що було неприйнятним для держави

радянського типу. Компенсувати цю прогалину повинна була нова роль спілок, з підвищеним рівнем соціальної активності й привабливим соціальним іміджем, у тому числі й у царині соціального страхування. Не випадково у квітні 1958 р. ЦК КПРС прийняв постанову «Про залучення пенсіонерів до активної громадської роботи». Звичайно, зазначений нами вище організаційний аспект простежується в ній лише в латентній площині, проте на поверхню в ньому зримо спливає морально-політичний чинник: вплив ветеранів праці на формування світогляду підростаючого покоління. Зокрема, в Постанові зазначалося, що вони (пенсіонери) «можуть надати серйозну допомогу в роботі партійних, радянських та профспілкових організацій [15, 546]. Не виключаємо також, що в латентному підтексті Постанови ЦК була й економічна складова, покликана хоча б частково подолати наслідки екстенсивного розвитку економіки, яка все більше відчувала дефіцит робочої сили.

Отже, з упродовженням зазначеного Закону паралельно тривав процес удосконалення профспілкового управління цим важливим аспектом соціальної роботи держави. Практично всі структури масової організації не лише отримали свою роль у царині керівництва та контролю пенсійного забезпечення, а й значно розширили ті функції, які здобули раніше, що підтверджує аналіз профспілкових статутів. В їхніх редакціях 1949 та 1954 рр. до компетенції ВЦРПС у сфері соціального страхування відносили: «розробку і внесення на розгляд уряду законопроектів з питань соціального страхування» (в числі 6-ти інших компетенцій – В. Д.) та «здійснення керівництва справою соціального страхування». У статутах хрущовської доби формулювання дещо змінюються. Так, у Статуті, прийнятому в 1959 р., зазначається, що ВЦРПС «бере участь у підготовці і розгляді в уряді законопроектів із соціального страхування» (в числі тих же 6-ти компетенцій. – В. Д.). Така постановка питання покликана була підвищити їхню значущість, перетворити в рівного учасника урядової діяльності. Останнє повинно було також на порядок підвищити їхню вагу в очах пересічних спілчан. Хоча, як з нашої точки зору, воно принципово не відрізнялося від того, що мало місце в попередніх статутах. Різниця полягає хіба що в тому, що раніше ВЦРПС готувала питання сама і вносили їх на розгляд уряду, а в новому – брала участь у підготовці, що, за великим рахунком, є одним і тим самим.

Хоча ВЦРПС і отримала право розгляду законопроектів у самому уряді, але зараз мала можливість здійснювати також контроль за дотриманням законів і постанов уряду. Вперше було прописано її право затвердження бюджету соціального страхування. Принциповим у цьому відношенні є останній Статут часів «відлиги». Крім зазначеного, в Статуті зразка 1964 р. ВЦРПС отримала

право подачі до Законодавчого органу проектів законів і указів з цього питання (в числі 6-ти інших компетенцій – В. Д.). Право виступати із законодавчою ініціативою, з одного боку, є апогеєм прав вищого профспілкового органу, а з іншого – свідченням рівня його одержавленості. Влада добре усвідомлювала, що право законодавчої ініціативи буде використане її політичними партнерами у тому масштабі, в якому він потрібен їй.

Центральні комітети галузевих профспілок за статутом 1949 р. заслуховували доповіді господарських керівників у сфері соціального страхування і затверджували його бюджети. У статуті 1954 р. до зазначеного додано право заслуховування звітів про їх використання. Значно вкороченими виглядають їхні повноваження у Статуті 1959 р. «Центральний Комітет профспілки, – зазначається в ньому, – бере участь у розв’язанні загальногалузевих питань соціального страхування...». Повноваження галузевих спілок у Статуті 1964 р. не прописані, що пояснюється, очевидно, з одного боку, прийняттям галузевих статутів, а з іншого – загальним звуженням їхніх прав на користь республіканських, крайових і обласних профспілкових комітетів, про що нам вже доводилось писати [16].

Значні повноваження отримала наймасовіша організація у сфері соціального страхування у зв’язку із затвердженням ВЦРПС у серпні 1957 р. Положення «Про республіканські, крайові і обласні ради профспілок». Відповідно до них вони не лише керували роботою профспілкових організацій із соціального страхування, а й здійснювали контроль за органами соціального забезпечення з питань призначення та виплати пенсій, за правильним витрачанням коштів, виділених на пенсійне забезпечення і обслуговування пенсіонерів. Їм доручалося також затверджувати кандидатури представників профспілкових організацій у комісії з призначення пенсій і до лікарсько-трудова експертних комісій [17, 2]. Цього ж дня окремою постановою ВЦРПС з січня 1958 р. на ради профспілок покладалось керівництво як власними коштами профспілкових організацій, так і коштами державного соціального страхування (планування, облік і контроль) [18, 6].

Однак найширші повноваження отримала все ж таки нижча структура цієї громадської організації – фабрично-заводські та місцеві комітети (ФЗМК), які, згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 15 липня 1958 р., здійснювали державне соціальне страхування робітників і службовців та призначали допомогу із соціального страхування. Крім того, вони отримали право на участь у призначенні пенсій робітникам і службовцям органами соціального забезпечення та контролювати своєчасну сплату страхових внесків підприємствами та установами. В необхідних випадках вони могли здійснити їх безспірне стягнення на користь установ соцстраху [19, 17].

Практична діяльність здійснювалася через комісії ФЗМК з пенсійних питань. Щоправда, вони з'явилися лише в 1962 р. [20]. До цього часу чинними на підприємстві були Ради із соціального страхування, а в цехах – цехові комісії, які діяли на основі «Положення про ради і цехові комісії з соціального страхування», прийнятого ВЦРПС ще в 1951 р. Серед семи інших груп активістів, кожна з яких концентрувалась на певному напрямі роботи, було виділено й пенсійну, яка займалась виключно питаннями пенсійного забезпечення. У пункті 8 з індексом «і» до повноважень Ради було віднесено: сприяння робітникам і службовцям, що виходять на пенсію, в реалізації цього права, участь у роботі органів соціального забезпечення з призначення пенсій, здійснення контролю над виплатою пенсій як працюючим, так і непрацюючим пенсіонерам тощо [21].

Нарешті, найнижча ланка профспілкової структури – профспілкова група – була зовсім не задіяна в пенсійному процесі. В цьому нас переконує Положення «Про страхових делегатів», прийняте 2 січня 1962 р. [22]. Функції страхових делегатів зводились до попередження захворювань та до контролю за виплатою допомоги через тимчасову непрацездатність, а також до низки похідних від них питань. Отже, крім рівня профспілкових груп, всі інші структури професійних спілок – від самого верху (ВЦРПС) і аж до самого низу (ФЗМК) – були задіяні в реалізації Закону «Про державні пенсії».

Однак, незважаючи на достатню кількість повноважень, офіційно закріплених в основоположних документах, справа реалізації Закону виявилася далеко не простою. І це при тому, що його було прийнято 14 липня 1956 р., а вступав він у силу лише з 1 жовтня. Тобто, законодавець надавав більше трьох місяців для підготовки. Перш за все, зазначимо, що свою неготовність виявила місцева влада, яка не змогла надати органам соціального забезпечення приміщень необхідної площі. Зокрема, заступник міністра соціальної політики України доповідав вищим керівним органам країни, що навіть у Києві соцзабези знаходяться в неприглядному стані. Особливо плачевним він був у Печерському, Жовтневому та Подільському районах. В останньому, наприклад, 6 інспекторів працюють у кімнаті в 30 м² [23].

Ситуація ускладнювалася ще й тим, що Закон передбачав підвищення пенсій як тим, хто оформляв її після прийняття Закону, так і тим, хто набув статусу пенсіонера раніше. Прагнучи уникнути ускладнень з обслуговуванням пенсіонерів, місцеві органи влади намагалися розвести у часі тих, хто оформлював пенсію, і тих, хто здійснює її перерахунок. Соцзабезам було поставлено завдання завершити його до офіційного вступу Закону в дію, тобто до 1 жовтня 1956 р., а вже безпосередню виплату підвищеної пенсії здійснити після 1 жовт-

ня. Розумне, як на нашу думку, рішення. Чернігівський обласний соцзабез і підпорядковані йому районні структури з цим завданням впоралися вчасно. В 105 427 пенсійних справах такий перерахунок було здійснено до вступу в дію Закону. Після того до кінця року було оформлено трохи більше 4 тис. нових справ. Загальний пенсійний бюджет області зріс з 8,9 до 21,5 млн руб. [24].

І все ж таки, навіть з огляду на зазначене запобігти значним ускладненням не вдалося. До цього виявилися неготовими передусім органи соціального забезпечення. Не вистачало інспекторів, які приймали документи, та спеціалістів, що здійснювали перерахунок пенсій. Очевидно, що ніхто не розраховував на таку кількість людей. Це значить, що прийняття Закону було несподіванкою для органів місцевої влади, яка після затвердження річних бюджетів не могла вишукати кошти для розширення штату зазначених фахівців. Наприклад, у Жовтневому районі Києва проживало більше 10 тис. пенсіонерів. За штатом у соцзабезі району повинно було бути 5 інспекторів і 10 розраховувачів. Місцеве ж фінансове управління виконкому затвердило лише 4 інспектори і 6 розраховувачів. Не дивно тому, що значна кількість справ залишалась не обробленою. У тому ж таки Києві щомісяця в такому стані перебувало понад 2 тис. справ.

Зазначене мало місце практично у всіх областях Української РСР. Представники Укрпрофради, які були направлені в регіони з метою перевірки стану імплементації Закону, з тривогою відзначали у своїх звітах, що люди в соцзабезах працюють надурочно та у вихідні дні. Вони навіть не мали можливості використати своє право на відпустки. Оплата надурочних годин в органах місцевого самоврядування була не передбачена, і тому це питання потребувало вирішення на рівні Міністерства фінансів. Працівники, надурочно зайняті в призначенні та перерахунку пенсій, не могли отримати додаткову оплату, що порушувало їхні конституційні права.

І хоча влада офіційно не визнавала критичного стану, але реально його перебіг був саме таким. Показовою в цьому відношенні була телеграма Голови Президії ВЦРПС В. В. Гришина, спрямована Голові Укрпрофради. В ній, зокрема зазначалося, що в ряді областей республіки незадовільно ведеться робота з призначення пенсій, створюються черги, довго розглядаються заяви, мають місце незаконні відмови у призначенні пенсій. Укрпрофраді рекомендувалося терміново провести засідання Президії зі звітом керівника органу соціального забезпечення [25]. І це все при тому, що до часу введення Закону в дію була проведена значна підготовча робота. 26 серпня 1956 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову за № 1341, згідно з якою робітникам і службовцям, які виділялися ФЗМК для роботи в Комісіях з призначення пенсій при

виконкомах місцевих рад, зберігалася заробітна плата. У серпні того ж року була прийнята постанова ЦК КПУ та Ради Міністрів УРСР, яка регламентувала роботу з призначення пенсій.

Перший досвід організації профспілкової роботи в цьому аспекті було узагальнено на засіданні Президії Укрпрофради на прикладі Чернігівської обласної ради профспілок вже в лютому 1957 р. Підзвітній облпрофраді й, звичайно, всім іншим рекомендувалось вжити заходів для підвищення кваліфікації осіб інспекторського складу, у всіх радах із соціального страхування ФЗМК створити пенсійні групи, посилити контроль за своєчасною сплатою пенсій тощо [26].

Аналогічний масштабний моніторинг реалізації Закону було проведено в Миколаївській області. Тут рішенням Президії облпрофради від 25 жовтня 1958 р. було затверджено 47 осіб із числа профспілкового активу, які були направлені в райони області з метою визначення реального стану справ з оформлення, нарахування та виплати пенсій. Порівняння результатів перевірки з висновками Укрпрофради щодо діяльності Чернігівської обласної ради профспілок з аналогічного питання, зробленими більш ніж півтора року тому, засвідчують їхню практичну ідентичність. Складається враження, що питання пенсійного забезпечення взагалі не вивчалися і не обговорювалися. У довідках про результати перевірки профспілкові інспектори пишуть, що соцзабези щоранку обсідають натовпи пенсіонерів. Знову ті ж самі помилки при призначенні пенсій, необґрунтовані відмови в їх призначенні, невпорядковані приміщення тощо. І хоч між двома перевірками сплило півтора року, рекомендації осіб, що здійснювали перевірку в жовтні 1958 р. і в лютому 1957 р., різноманітністю не відзначаються [27].

Залишилася незмінною і риторика профспілкових структур щодо діяльності місцевих органів влади в царині їхньої участі в організації пенсійного забезпечення, як і останніх до профспілок. Профспілкові структури піддавались критиці за неякісні довідки про стаж роботи працівників, що готувалися вийти на пенсію, за низький рівень роз'яснювальної роботи тощо. У свою чергу, на адресу соцзабезів, підпорядкованих місцевим органам влади, сипалась критика за формалізм у роботі, за помилки в нарахуванні пенсій, за безпідставну відмову в їх призначенні, за ті ж самі черги. Не беремо на себе роль третейського судді, хоча й зазначимо, що претензії обох сторін були не безпідставними. Мали місце випадки невиконання Закону з обох боків. Наприклад, досить часто в документах нам доводилося стикатися з «гнівними» звинуваченнями з боку профспілкових структур щодо відмови соцзабезів призначити пенсію за пунктом 117 з індексом «г» «Положення про порядок призначення і

виплати державних пенсій». Останній передбачав, що «профспілкові квитки можуть слугувати доказом стажу роботи». Таке формулювання повністю б влаштувало спілки, якби не частка «лише», яка вказувала на умову використання цієї підстави. Лише за умови відсутності інших документів, зазначалося далі в Положенні [27]. Безперечно, наявність такої підстави для призначення пенсій підвищувала громадську значущість профспілкового квитка і спілок загалом. Однак наявність в Положенні прозаїчної частки «лише» давала можливість соцзабезам ігнорувати цей пункт, вимагаючи значно суттєвішого підтвердження стажу роботи. Оскільки місцеві органи влади і профспілкові структури належали до різних відомств, а останні, крім того, мали ще й право контролю за підпорядкованими місцевій владі соцзабезами, усунути цю суперечність було неможливо.

Певною мірою її можна було хіба що пом'якшити. Так, спільною Постановою Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС від 2 січня 1962 р. на профспілки покладалась додаткові обов'язки у вирішенні питань пенсійного забезпечення. В узагальненому вигляді їх можна було звести до того, що документи, необхідні для призначення пенсій, передбачалося готувати спільно відповідній комісії ФЗМК та адміністрації того підприємства, з якого робітник чи службовець виходив на пенсію. ВЦРПС повинна була також розробити необхідне Положення [28].

Вже 5 січня 1962 р. Президія ВЦРПС затвердила «Положення про комісію з пенсійних питань», яке виявилось значно деталізованішим за Положення Про раду з соціального забезпечення, прийняте в 1951 р. В новому документі було виокремлено повноваження пенсійної групи та підвищено її до статусу комісії ФЗМК. За нашими підрахунками, вона отримала у цій сфері півтора десятка надзвичайно важливих компетенцій, починаючи від роз'яснень трудовим положень про їхні права на виплату пенсій і закінчуючи підготовкою з адміністрацією довідок про трудовий стаж, заробітну плату, а також контролем записів до трудових книжок та залученням пенсіонерів до активного суспільного життя [29, 315–316].

Спіраючись на Положення, 12 січня цього ж року Секретаріат ВЦРПС схвалив «Пам'ятку представникові профспілкової організації в комісії з призначення пенсій». На перший погляд, абсолютно правильне, хоча й прийняте із запізненням, рішення, оскільки повноваження профспілкового представника в зазначених комісіях, до яких також входили завідувач соцзабезу та начальник фінвідділу місцевого виконкому, до цього детально визначене не було. На практиці ж виявилось зовсім інше. Названа Пам'ятка містила основні положення Закону «Про державні пенсії» та визначала найбільш вірогідні місця можливих порушень з боку профспілкових організацій, які готували документи

на комісію. Особливу увагу рекомендувалося приділяти пенсіям на пільгових умовах, записам в трудових книжках, роботі зі свідками, вирішенню питання про законність надбавок до пенсій, визначення безперервного трудового стажу тощо [30]. З урахуванням сказаного, а також у зв'язку з постійними звинуваченнями працівників соцзабезів профспілкової громадськості у безвідповідальному ставленні до підготовки документів майбутніх пенсіонерів, наведена вище пам'ятка орієнтувала профспілкового делегата в комісіях із призначення пенсій на виконання своєрідного фільтра для відсіювання можливих хиб, допущених на рівні комісій ФЗМК та адміністрації підприємств.

І все ж таки, жоден із документів не був здатним усунути суперечності, які виникали між суб'єктами, задіяними в процесі підготовки та виплати пенсій. Такі висновки ґрунтуються на наступних аргументах, які водночас є підсумковими тезами до цієї статті. По-перше, радянська система соціального страхування громадян порушувала саму сутність цієї ідеї. Держава, виступаючи власником засобів виробництва і, таким чином, будучи зацікавленою особою, примудрилася водночас оголосити страхову діяльність державною справою, видаючи це як велике завоювання соціалізму. Формальною підставою для цього слугувало те, що страхові внески сплачувалися не робітниками і службовцями, а підприємствами і установами, на яких вони працювали.

Останнє, на нашу думку, є досить сумнівною перевагою, оскільки призводило до безпосереднього відчуження трудівника від формування власного забезпечення в старості, у випадку виникнення інвалідності тощо. Такий підхід, по-перше, формував споживацькі настрої, а по-друге, ставив трудівників у пряму залежність від держави, бо тепер від неї залежали і розмір пенсії, і відсоток заробітної плати, який буде сплачуватись у вигляді пенсії, і це не говорячи вже про вік виходу на пенсію тощо. Тут ми також опускаємо, що держава при визначенні розміру пенсії «не прив'язувалась» до певного стандарту, наприклад, прожиткового мінімуму чи тієї ж мінімальної заробітної плати, що враз «знищувало» в СРСР бідність.

На цьому фоні поєднання власності на засоби виробництва з державною формою соціального страхування завжди залишалось найбільш слабким місцем радянського соцстраху. І ніякі гасла про належність фабрик і заводів робітникам не могли замаскувати непримиримих і нерозв'язних суперечностей між власником засобів виробництва і тисячами трудівників з індивідуальними претензіями кожного, що в будь-який час могли перетворитися в страховий випадок. Отже, об'єднання власності на засоби виробництва і соціального страхування під одним дахом завжди висувало питання про перебування держави в статусі зацікавленої сторони. А отже, постійно ставилася під сумнів її

об'єктивність у вирішенні конфліктних ситуацій, пов'язаних із матеріальним відшкодуванням, скажімо, у царині пенсійного забезпечення. Тому, власне, державі й потрібна була третя сторона, яку можна було б подати як незацікавлену, але при цьому вона повинна була бути відданою владі.

По-друге, сторона, яка відповідала необхідним вимогам, була знайдена ще у 1933 р. Це була наймасовіша організація трудящих, яка на цей час вже мала розгалужену організаційну структуру і повністю знаходилася під впливом правлячої партії та радянської держави. Формальною підставою для цього альянсу були надзвичайно широкі права, надані радянською владою для демонстрації рівня демократизму радянської політичної системи, але які в практиці повсякденного життя реалізувати було неможливо. Таким профспілкам без будь-якого остраху чи застереження можна було надати право виступати від імені робітників і службовців перед державними і громадськими органами в питаннях праці, побуту і культури. А вже потім передати під їхнє управління систему соціального страхування, з пенсійним забезпеченням включно.

Очевидно, що вищенаведене не варто ставити в заслугу лідерам «відлиги». Їхня функція була значно простішою, хоч і не менш відповідальною. Вони мусили зміцнити сформований альянс партії і профспілок, передусім, за рахунок розширення компетенцій масової організації, в тому числі й у царині пенсійного забезпечення. За нашими переконаннями, усі набуті в цей час повноваження, що знайшли своє віддзеркалення в їхніх статутах цієї доби, були нічим іншим, як спробою модернізації політичної системи, пристосуванням її до умов поствоєнного світу, що дозволяло поступово позбуватися непривабливих рис сталінської епохи. Якщо виходити з цієї тези, то навіть ця розширена та вдосконалена участь професійних спілок у пенсійному забезпеченні не могла вирішити внутрішній конфлікт, закладений в надрах соціального страхування, бо професійні спілки виступали швидше не третьою, а підставною особою в його системі. Отже, є всі підстави стверджувати, що ця «висока довіра» у вигляді державного соціального страхування, надана їм партією та державою, виступала одним з вагомих чинників одержавлення цієї громадської організації.

По-третє, прийняття Закону «Про державні пенсії», незважаючи на ряд позитивних аспектів, таких як підвищення розміру пенсій, розширення категорій осіб, що її отримують, загалом був спрямований на розвиток патерналістської моделі страхування, налаштованої на солідарну систему її фінансування. Останнє, незважаючи на видимі одномоментні переваги матеріального порядку, збільшувало залежність громадян від держави, тим самим зміцнюючи її політичну складову, що створювало ілюзію єдності народу та тоталітарної держави.

У період «відлиги» означені засади функціонування страхування вимагали все більшої участі держави в пенсійному фінансуванні поза межами фонду соціального страхування. Все це відбувалося на тлі переважаючих темпів зростання чисельності пенсіонерів над середньорічною чисельністю робітників і службовців. Останнє обумовило кризу пенсійної системи в пізніші часи, заклавши підвалини для виникнення непомірного дефіциту пенсійного фонду вже в період незалежності України.

Розмірковуючи над можливим подальшим розвитком порушеної проблеми, досить привабливим, з нашої точки зору, виглядає дослідження всього соціального блоку, виголошеного на XX з'їзді КПРС. До них законодавство того часу відносить виплати за тимчасову втрату здоров'я та породіллі, за літнє оздоровлення дітей та оплату путівок трудівникам у будинки відпочинку, а також на санаторно-курортне лікування. Підрахунок фінансових витрат на них і порівняння з ростом продуктивності праці дозволить, на нашу думку, визначитись зі ступенем переважання політичної складової над соціальною.

Abstract

The problem of trade unions' participation in the implementation of the Law of State Pension Provision is studied in the article. The author proceeds from the point that the latter in the conditions of critical political confrontation automatically changed into an element of political struggle, acting as a powerful weapon of the new government. A conclusion has been made that pension provision, as a part of Soviet social insurance built on paternalistic principles, contributed to estrangement of the insured from the concern about their future and increased their dependence on the government. Monopolization of the social insurance sphere in combination with the state ownership of production means, as it is affirmed in the research, discredited the idea of insurance itself. Participation of the trade unions as third party was government's attempt to divert society's attention from this problem. Enlarged and "improved", the trade unions' participation in pension provision in the years of "thaw" could not unbind inner contradiction laid in the bowels of social insurance.

Key words: Law, "thaw", budget, trade unions, State social insurance, pension provision, average annual number of workers, social security.

Аннотация

В статье рассматривается проблема участия профсоюзов в имплементации Закона «О государственном пенсионном обеспечении». Автор исходит из того, что последняя в условиях политического противостояния автоматически превращалась в элемент политической борьбы, выступая мощным ору-

жием новой власти. Сделан вывод о том, что пенсионное обеспечение как составляющая советского социального страхования, построенного на патерналистских началах, способствовала отчуждению застрахованных от заботы о своем будущем и усиливала их зависимость от государства. Монополизация сферы социального страхования в сочетании с государственной формой собственности на средства производства, которая утверждается в исследовании, дискредитировала саму идею страхования. Участие профсоюзов как третьей стороны было лишь попыткой государства отвлечь внимание общества от этой проблемы. Расширенное и «усовершенствованное» участие профессиональных союзов в пенсионном обеспечении в годы «оттепели» не могли развязать внутренних противоречий, заложенных в основании социального страхования.

Ключевые слова: Закон, «оттепель», профессиональные союзы, государственное социальное страхование, пенсионное обеспечение, среднегодовая численность рабочих, социальная безопасность.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. О порядке слияния Народного комиссариата труда с Всесоюзным советом профессиональных союзов. Постановление СНК СССР и ВЦСПС от 10 сентября 1933 г. – М., 1933. – 8 с.

2. Кодекс законів про працю УРСР (Витяг) // Законодавство про працю. Збірник найважливіших законів, указів і постанов. – Київ–Харків : (без дати видання). – Вид-во політич. літ-ри. – 280 с.

3. Симорот З. К. Профспілки і трудові взаємовідносини (Контрольні функції профспілок при встановленні та припиненні трудових правовідносин) / З. К. Симорот. – К.: Наук. думка, 1967. – 159 с.

4. Отчетный доклад Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза XX съезду партии. Доклад Первого секретаря ЦК КПСС тов. Н. С. Хрущева // XX съезд Коммунистической партии Советского Союза. 14–25 февраля 1956 года. Стенографический отчет. Далі: XX съезд КПСС. Стенографический отчет). – Т. 1. – М.: Госполитиздат, 1956. – С. 9–120.

5. Косарев Ю. А. Социальное страхование в России: на пути к реформам / Ю. А. Косарев. – М.: Московский рабочий, 1998. – 240 с. – URL: sci.house

6. О Государственных пенсиях. Закон Союза Советских Социалистических Республик. 14 июля 1956 года. – URL: istmat.info

7. Расходы по бюджетному государственному страхованию (млн рублей) // Народное хозяйство СССР 1958 году. Статистический ежегодник. – М.: Гостатиздат ЦСУ СССР, 1959. – С. 900; Народное хозяйство СССР в 1959 году.

Статистический ежегодник. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1960. – С. 806; Народное хозяйство СССР в 1960 г. Статистический ежегодник. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1961. – С. 848; Народное хозяйство СССР в 1961 году. Статистический ежегодник. – М.: Госстатиздат ЦСУ СССР, 1962. – С. 765; Народное хозяйство СССР в 1965 году Статистический ежегодник. – М., 1966. – С. 786.

8. Расходы по бюджету государственного социального страхования в 1958 г. // Народное хозяйство СССР в 1970 году. Статистический сборник. – М.: Изд-во ЦСУ СССР, 1971. – С. 906.

9. Таблицю складено на основі даних: Расходы по бюджету государственного социального страхования за 1958–1965 годы // Народное хозяйство СССР за соответствующий год. – С. 906, 806, 848, 765, 639, 658, 772, 783 соответственно.

10. Таблицю складено на основі даних: Среднемесячная численность рабочих и служащих; Численность лиц, получающих государственные пенсии // Народное хозяйство СССР в 1956 г. Статистический ежегодник. – М.: Госстатиздат, 1957. – С. 189; Народное хозяйство СССР в 1961 году. – С. 474, 612.; Народное хозяйство СССР в 1966 году. Статистический ежегодник. – М.: Госстатиздат, 1966. – С. 781.

11. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден X съездом профсоюзов СССР (19–27 апреля 1949 г.). – М.: Профиздат, 1952. – 32 с.

12. Устав профессиональных союзов СССР. Утвержден XI съездом профсоюзов СССР 15 июня 1954 г. – М.: Профиздат, 1954. – 32 с.

13. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XII з'їздом профспілок СРСР 27 березня 1959 року. – К.: Держполітвидав України, 1959. – 47 с.

14. Статут професійних спілок СРСР. Затверджений XIII з'їздом профспілок СРСР 1 листопада 1963 року. – К.: Держполітвидав України, 1964. – 49 с.

15. О привлечении пенсионеров к активной общественной работе. Постановление ЦК КПСС. 19 апреля 1958 года // Справочник партийного работника. Вып. 2-й. – М.: Госполитиздат, 1959. – С. 546–547.

16. Докашенко В. М. Метаморфози організаційної будови радянських профспілок (середина 50-х – середина 60-х рр.) // Грані історії. Вип. 6: зб. наук. праць. – Горлівка: вид-во ГПІМ, 2013. – С. 47–57.

17. Положение о республиканском, краевом и областном совете профсоюзов. Утверждено постановлением Президиума 17 августа 1957 года // Бюллетень Всесоюзного Центрального Совета профессиональных союзов (Далі: Бюллетень ВЦСПС). – 1957. – № 16. – С. 1–4.

18. О финансовой работе профсоюзов в связи с решениями VI Пленума ВЦСПС. Постановление Президиума ВЦСПС от 17 августа 1957 года // Там само. – С. 6–7.

19. Положение о правах фабричного, заводского, местного комитета профессионального союза. Указ Президиума Верховного Совета СССТ от 15 июля 1958 г. // Сборник постановлений, приказов и инструкций по финансово-хозяйственным вопросам. – М.: Госфиниздат, 1958. – № 6. – С. 16–18.

20. Положение о комиссии по пенсионным вопросам. Утверждено Президиумом ВЦСПС 5 января 1962 г. // ВЦСПС. – 1962. – № 3. – С. 20–23.

21. Положение о советах и цеховых комиссиях по социальному страхованию. Утверждено Президиумом ВЦСПС 8 февраля 1951 г. – URL: myagent.com.ua

22. Положение о страховых делегатах. Утверждено Президиума ВЦСПС 2 января 1962 г. – URL: myagent.com.ua

23. Справка по пересчету государственных пенсий; Довідка про стан прийому відвідувачів у відділах соціального забезпечення м. Києва // Центральный державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 1351. – Арк. 26, 37.

24. Справка о работе органов социального обеспечения Черниговской области по назначению и выплате государственных пенсий // ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 1588. – Арк. 12.

25. Телеграмма Председателя ВЦСПС В. В. Гришина Председателю Укрсовпрофа // ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 1400. – Арк. 33.

26. О работе органов социального обеспечения Черниговской области по назначению и выплате пенсий. Постановление Президиума Украинского республиканского совета профессиональных союзов от 20 февраля 1957 г. // ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Арк. 41–44.

27. Справка о работе органов социального обеспечения Николаевской области по назначению пенсий и обслуживанию пенсионеров от 15 августа 1959 г. // ЦДАВО України. – Ф. 2605. – Оп. 8. – Спр. 2237. – Арк. 1.

28. Положение о порядке назначения и выплаты государственных пенсий. Утверждено Постановлением Совета Министров СССР от 4 августа 1956 г. № 1044. – URL: docs.ctnd.ru

29. О расширения участия профсоюзов в решении вопросов пенсионного обеспечения рабочих и служащих. Постановление Совета Министров СССР и ВЦСПС от 2 января 1962 г., № 2. – URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5769.htm

30. Положение о комиссии по пенсионным вопросам. Утверждено Президиумом ВЦСПС 5 января 1962 г. // Справочник профсоюзного работника. – М.: Профиздат, 1963. – С. 314–316.

References

1. O poryadke sliyaniya Narodnogo komissariata truda s Vsesoyuznyim sovetom professionalnyih soyuzov. Postanovlenie SNK SSSR i VTSSPS ot 10 sentyabrya 1933 g. (1933), Moscow.
2. Kodeks zakoniv pro pracyu URSR (Vy`tyag). Zakonodavstvo pro pracyu. Zbirny`k najvazhly`vishy`x zakoniv, ukaziv i postanov. – Vy`d-vo polity`ch. lit-ry`, Ky`yiv – Xarkiv.
3. Sy`morot Z. K. (1967). Profspilky` i trudovi vzayemovidnosy`ny` (Kontrol`ni funkciyi profspilok pry` vstanovlenni ta pry`py`nenni trudovy`x pravovidnosy`n), Kyiv: Naukova dumka.
4. Otchetnyiy doklad TSentralnogo Komiteta Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza HH syezdu partii. Doklad Pervogo sekretarya TSK KPSS tov. N. S. Hruscheva (1956). XX syezd Kommunisticheskoy partii Sovetskogo Soyuza. 14–25 fevralya 1956 goda. Stenograficheskii otchet. Dali: XX syezd KPSS. Stenograficheskii otchet, – Vol. 1, Moscow: Gospolitizdat, pp. 9–120.
5. Kosarev, YU. A. (1998). Sotsialnoe strahovanie v Rossii: na puti k reformam. Moskovskiy rabochiy, Moscow, 240 p. URL: sci.house
6. O Gosudarstvennyih pensiyah. Zakon Soyuza Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik. 14 iyulya 1956 goda. URL: istmat.info
7. Tablitsyu skladeno na osnovi danih: Rashodyi po byudjetnomu gosudarstvennomu strahovaniyu (mln rubley) (1959), Narodnoe hozyaystvo SSSR 1958 godu. Statisticheskii ejegodnik, Gosstatizdat TSSU SSSR, Moscow, 900; Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1959 godu. Statisticheskii ejegodnik (1960), Gosstatizdat TSSU SSSR, Moscow, 806; Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1960 g. Statisticheskii ejegodnik (1961), Gosstatizdat TSSU SSSR, Moscow, 848; Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1961 godu. Statisticheskii ejegodnik (1962), Gosstatizdat TSSU SSSR, Moscow, 765; Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1965 godu Statisticheskii ejegodnik (1966), Moscow, 786.
8. Rashodyi po byudjetu gosudarstvennogo sotsialnogo strahovaniya v 1958 g. (1971), Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1970 godu. Statisticheskii sbornik, Izd-vo TSSU SSSR, Moscow, 906.
9. Tablitsyu skladeno na osnovi danih: Rashodyi po byudjetu gosudarstvennogo sotsialnogo strahovaniya za 1958–1965 godyi, Narodnoe hozyaystvo SSSR za sootvetstvuyushchiy god., 906, 806, 848, 765, 639, 658, 772, 783.
10. Tablitsyu skladeno na osnovi danih: Srednemesyachnaya chislennost rabochih i slujaschih; Chislennost lits, poluchayushchih gosudarstvennyie pensii (1957), Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1956 g. Statisticheskii ejegodnik, Moscow: Gosstat-

izdat, 189; Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1961 godu, 474, 612; Narodnoe hozyaystvo SSSR v 1966 godu. Statisticheskiy ezhodnik (1966), Moscow: Gosstatizdat, 781.

11. Ustav professionalnykh soyuzov SSSR (1952), Utverjden X syezdom profsoyuzov SSSR (19–27 aprelya 1949 g.), Moscow: Profizdat.

12. Ustav professionalnykh soyuzov SSSR (1954), Utverjden XI syezdom profsoyuzov SSSR 15 iyunya 1954 g., Moscow: Profizdat.

13. Statut profesijny`x spilok SRSR (1959), Zatverdzheny`j XII z'yizdom profspilok SRSR 27 bereznaya 1959 roku, Kyiv: Derzhpolitvy`dav Ukrainy`.

14. Statut profesijny`x spilok SRSR (1964). Zatverdzheny`j XIII z'yizdom profspilok SRSR 1 ly`stopada 1963 roku, Moscow: Derzhpolitvy`dav Ukrainy`.

15. O privilechenii pensionerov k aktivnoy obschestvennoy rabote. Postanovlenie TSK KPSS. 19 aprelya 1958 goda (1959), Spravochnik partiynogo rabotnika. Vyipusk 2-y, Moscow: Gospolitizdat, 546–547.

16. Dokashenko V. M. (2013). Metamorfozy` organizacijnoyi budovy` radian-s`ky`x profspilok (seredy`na 50-x – seredy`na 60-x rr.), Grani istoriyi. Vy`pusk 6: zb. nauk. pracz`, Gorlivka: vy`d-vo GIIM, 47–57.

17. Polojenie o respublikanskom, kraevom i oblastnom sovete profsoyuzov. Utverjdeno postanovleniem Prezidiuma 17 avgusta 1957 goda (1957), Byulleten Vsesoyuznogo Tsentralnogo Soveta professionalnykh soyuzov (Dali: Byulleten VTSSPS), 16, 1–4.

18. O finansovoy rabote profsoyuzov v svyazi s resheniyami VI Plenuma VTSSPS. Postanovlenie Prezidiuma VTSSPS ot 17 avgusta 1957 goda, Byulleten Vsesoyuznogo Tsentralnogo Soveta professionalnykh soyuzov (Dali: Byulleten VTSSPS), 16, 6–7.

19. Polojenie o pravah fabrichnogo, zavodskogo, mestnogo komiteta professionalnogo soyuza. Ukaz Prezidiuma Verhovnogo Soveta SSST ot 15 iyulya 1958 g. (1958), Sbornik postanovleniy, prikazov i instruktsiy po finansovo-hozyaystvennym voprosam, Moscow: Gosfinizdat, 6, 16–18.

20. Polojenie o komissii po pensionnyim voprosam. Utverjdeno Prezidiumom VTSSPS 5 yanvarya 1962 g. (1962), VTSSPS, 3, 20–23.

21. Polojenie o sovetah i tshovyih komissiyah po sotsialnomu strahovaniyu. Utverjdeno Prezidiumom VTSSPS 8 fevralya 1951 g. URL: myagent.com.ua

22. Polojenie o strahovyih delegatah. Utverjdeno Prezidiuma VTSSPS 2 yanvarya 1962 g. URL: myagent.com.ua

23. Spravka po pereschetu gosudarstvennykh pensiy; Dovidka pro stan priyomu vidviduvachiv u viddilakh sotsialnogo zabezpechennya m. Kieva, Tsentralniy derjavnij arhiv vischih organiv vladi ta upravlinnya Ukraїni (TSDAVO Ukraїni), f. 2605, op. 8, spr. 1351, ark. 26, 37.

24. Spravka o rabote organov sotsialnogo obespecheniya Chernigovskoy oblasti po naznacheniyu i vyiplate gosudarstvennyih pensiy, TSDAVO Ukraïni, f. 2605, op. 8, spr. 1588, ark.12.

25. Telegramma Predsedatelya VTSSPS V. V. Grishina Predsedatelyu Ukrsovprofa, TSDAVO Ukraïni, f. 2605, op. 8, spr. 1400, ark. 33.

26. O rabote organov sotsialnogo obespecheniya Chernigovskoy oblasti po naznacheniyu i vyiplate pensiy. Postanovlenie Prezidiuma Ukrainskogo respublikanskogo soveta professionalnyih soyuzov ot 20 fevralya 1957 g., TSDAVO Ukraïni, f. 2605, op. 8, spr. 1400, ark. 41–44.

27. Spravka o rabote organov sotsialnogo obespecheniya Nikolaevskoy oblasti po naznacheniyu pensiy i obslujivaniyu pensionerov ot 15 avgusta 1959 g., TSDAVO Ukraïni, f. 2605, op. 8, spr. 2237, ark. 1.

28. Polojenie o poryadke naznacheniya i vyiplaty gosudarstvennyih pensiy. Utverjdeno Postanovleniem Soveta Ministrov SSSR ot 4 avgusta 1956 g. № 1044. URL: docs.ctnd.ru

29. O rasshireniya uchastiya profsoyuzov v reshenii voprosov pensionnogo obespecheniya rabochih i slujaschih. Postanovlenie Soveta Ministrov SSSR i VTSSPS ot 2 yanvarya 1962, 2. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5769.htm

30. Polojenie o komissii po pensionnyim voprosam. Utverjdeno Prezidiumom VTSSPS 5 yanvarya 1962 g. (1963), Spravochnik profsoyuznogo rabotnika, Moscow: Profizdat, 314–316.

УДК 007:97(477.62) «1960/1970»

ВИРОБНИЧА КУЛЬТУРА ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИХ РОБІТНИКІВ: МАШИНОБУДІВНИКИ ДОНБАСУ У 1960–1970-х рр.

Остапчук Олена

У статті досліджується виробниче повсякдення інженерно-технічних робітників у 1960–1970-х рр. на матеріалах машинобудування Донбасу. Робота базується на аналізі архівних документів, що зберігаються у фондах ЦДАВОВ України, ЦДАГО України, Державного архіву Донецької області. Метою статті визначено розгляд та аналіз змін у виробничій культурі інженерно-технічних працівників машинобудування, які відбувалися в 1960–1970-ті рр. У цей період спостерігаються позитивні зрушення в бік професійного зростання інженерно-технічного корпусу та інтенсивне впровадження у вироб-

ництво творчих ініціатив ІТП у вигляді технічних нововведень, винаходів і раціоналізаторських пропозицій, що, безумовно, поліщило стан організаційно-технічного керівництва галузю. Проте, у питаннях виробничої діяльності залишалось безліч проблем, як-то: робота багатьох інженерів і техніків на робітничих місцях, диспропорція між низькою зарплатнею та високим рівнем виробничої відповідальності, плінність дипломованих фахівців, незадовільні житлово-побутові умови, адміністративний тиск. Робиться висновок про суперечливість змін, які відбувалися у виробничій культурі машинобудівників, і визначаються їхні можливі причини, що призвели до поступової девальвації статусу інженерної праці у наступні роки.

Ключові слова: *машинобудування, Донбас, інженерно-технічні працівники, виробнича культура.*

Починаючи з ХХ ст., процес розвитку людства відзначається високим рівнем стандартизації усіх сфер буття як суспільства, так і окремого індивіда. Згідно з концепцією хвилі Е. Тоффлера, життя людини уніфікується та регламентується в основному в трьох площинах: праця, житло, дозвілля [23]. Тобто умовно, щоденні практики людини-трударя – це співвідношення нормованого робочого часу та часу, проведеного за межами фабрики або заводу. Вивчення конкретики виробничого повсякдення робітників та її реконструкція є актуальним питанням. До того ж, зміни в історіографічних підходах, нові моделі історичного пізнання дають змогу наново переосмислити та прочитати робітничу історію.

Виробниче повсякдення інженерно-технічних кадрів машинобудування Донбасу у 60–70-ті рр. ХХ ст. не набуло достатнього висвітлення в історіографії. Радянська історіографія акцентувала увагу на домінуючому статусі робітничого класу у виробничих процесах, що призводило до штучного пониження ролі та значення інженерної праці, формування стереотипних уявлень. Вивчення проблем виробничої культури інженерно-технічних працівників мало, головним чином, фрагментарний характер, увага зосереджувалася на діяльності партійних організацій у цій сфері. Здобутки української історіографії в цьому питанні стосуються переважно 1920–1930-х рр., натомість, період «розвинутого соціалізму» вивчений недостатньо. Праці З. Г. Лихолобової, в яких на основі широкого джерельного матеріалу подана всебічна картина діяльності інженерно-технічних робітників у вугільній галузі Донбасу, на нашу думку, можуть бути застосовані під час вивчення аналогічних проблем у машинобудуванні [3]. Цікавим є дослідження А. В. Буждежана, який вивчав проблеми виробничої діяльності ІТП металургійної промисловості регіону [1].

У центрі уваги представлено дослідження є інженерно-технічні спеціалісти машинобудування Донбасу в 1960–1970-х рр., їхня виробнича культура. Вибір зазначеної тематики можна пояснити таким чином. По-перше, звертаючись до висновків О. Коляструк про те, що портрет робітництва не вичерпується нав'язаною державою канонічною тріадою: «виробничий героїзм–партійна свідомість–профспілковий колективізм», можна стверджувати, що інженерно-технічна інтелігенція також була заручником цього ідеологічного конструкту й потребує звільнення від стереотипного сприйняття [21, 9]. По-друге, машинобудування – це промисловий сегмент, який характеризується складністю, різноманітністю та унікальністю виробничих процесів і технологій, тому значення набуває проблема реконструкції антропологічного портрету тих, чії професійні та особистісні якості є чинником ефективного розвитку галузі та їхніх виробничих практик. По-третє, цікавим є не тільки хронологічний відрізок 1960–1970-ті рр., коли, за влучним виразом дослідників В. Михайлина та Г. Беляєвої, «особистий професіоналізм, помножений на особистий ентузіазм, стають фірмовим знаком епохи», а і можливість простежити, чи був він (не)втілений на практиці [2].

Метою запропонованої статті є аналіз змін у виробничій культурі інженерно-технічних працівників машинобудування Донбасу, які відбувалися в 1960–1970-ті рр.

Джерельну базу дослідження становлять документи, що зберігаються в архівних фондах Міністерства економіки України 1921–1999 (Ф-337), Української республіканської ради професійних спілок (Укрпрофрада), м. Київ 1919–1990 (Ф. Р-2605) Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Центрального комітету Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991) (Ф. 1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України, Старокраматорського машинобудівного заводу (Ф. Р-2673), Горлівського машинобудівного заводу (Ф. Р-3873), Новокраматорського машинобудівного заводу (Ф. Р-4804), Жданівського заводу важкого машинобудування (Ф. Р-5897) Державного архіву Донецької області.

На початку 1960-х рр. з особливою гостротою постала проблема укомплектованості машинобудівних підприємств регіону інженерно-технічними кадрами. Розширення виробничих потужностей і прискорення темпів технічного прогресу потребували якнайшвидшого вирішення цього питання. Так, на Горлівському машзаводі проблема забезпечення в дипломованих фахівцях стояла вкрай гостро: в 1965 р. потреба в кадрах складала 60 осіб, натомість завод централізовано отримав лише 19 інженерів, у 1966 р. – 52 і 24, а в 1967 р. – 77 і 21 відповідно [10, 5]. Аналогічна ситуація склалась на багатьох машино-

будівних підприємств Донбасу. Але через брак кадрів з відповідним освітньо-кваліфікаційним рівнем на підприємствах ці посади часто обіймали практики – особи, які не отримали відповідної освіти, проте мали певний досвід роботи у цій сфері. При цьому чисельність практиків була значною, хоча треба зазначити, що їхня кількість у машинобудуванні була нижчою, порівняно з вугільною та металургійною галузями. У січні 1963 р. на Новокраматорському машинобудівному заводі (НКМЗ) при загальній кількості працівників 29 571 нараховувалося тільки 5 475 робітників інженерно-технічної служби, з яких 1 199 становили практики, а з них лише 453 особи на той час підвищували кваліфікацію [12, 19]. Така ж ситуація спостерігалась і на менших підприємствах. Так, на Жданівському заводі важкого машинобудування (нині – «Азовмаш»), який був створений у 1958 р., в січні 1960 р. працював 831 інженер, 1 320 техніків і 572 практики (21 %) [14, 1]. На Горлівському машинобудівному заводі в 1966 р. кількість ІТП становила: 281 інженер, 706 техніків і 570 практиків, з яких тільки 7 підвищували кваліфікацію, 223 мали загальну середню освіту, 329 – неповну середню освіту, а 11 – початкову [9, 1]. Практики обіймали, головним чином, посади середньої ланки – начальників змін і дільниць, майстрів основних виробничих і допоміжних цехів. Проте окремі практики обіймали й більш високі посади. Так, у 1963 р. на НКМЗ практиками були 85 інженерів і 96 інженерів-конструкторів, а в 1965 р. – 111 та 100 відповідно [12, 19; 13, 1].

Розширення напрямів підготовки інженерно-технічних кадрів як через спеціальні навчальні заклади, так і через мережу спеціалізованих курсів і заводських шкіл мало своїм наслідком неухильне зростання чисельності працівників з вищою і середньою спеціальною освітою на підприємствах машинобудування. На виконання постанови Ради Міністрів УРСР від 04.11.1960 р. № 1806 було заплановано в 1961 р. підготувати 20 875 тис. інженерів і 19 705 техніків, а в 1962 р. – 26 475 інженерів і 24 710 техніків [25, 1]. Уже наприкінці 1960-х – на поч. 1970-х рр. відбувається значне покращення якісного складу інженерно-технічного потенціалу регіону. Так, за період 1968–1976 рр. чисельність робітників з вищою освітою в машинобудуванні збільшилась в апараті управління в середньому на 52 %, в лінійному персоналі – на 77 %, в той же час кількість практиків зменшилась в апараті управління в 2,4 раза, в лінійному персоналі – в 3,5 раза, а на деяких ділянках управління практики були повністю замінені [22, 161]. Крім того, практики, які закінчували навчання, переходили до розряду дипломованих спеціалістів. Треба зазначити, що ці процеси не були проявом якихось особливих регіональних умов, навпаки, вони виступали складовою тенденцій, притаманних розвитку всієї промислової республіки.

Таблиця 1

Чисельність інженерно-технічних спеціалістів, які працювали на робітничих місцях на Жданівському заводі тяжкого машинобудування в 1961–1970 рр. [15, 3; 16, 4-5; 17, 10; 18, 4]

	1961	1963	1965	1970
Інженери	17	14	7	15
Техніки	210	188	277	801

1960–1970-ті рр. також стали періодом справжнього «буму» технічних нововведень, винаходів і раціоналізаторських ініціатив машинобудівників, коли розширилися можливості проведення інженерами і техніками плідного творчого пошуку, використання ними своїх знань та професійних здібностей. Звіти підприємств у цей час рясніють цифрами про велику кількість винаходів і пропозицій, які були впроваджені у виробництво і запатентовані, їхній економічний ефект і присвоєння цій продукції знаку якості. Проте у питаннях виробничої діяльності ІТР залишалось безліч проблем. Паралельно із насиченням підприємств машинобудування дипломованими фахівцями відбувалося збільшення кількості інженерно-технічних працівників, що працювали на робітничих місцях. Дані Табл. 1 добре ілюструють стан, який був типовим для багатьох заводів регіону.

Серед основних причин такої ситуації, яка фігурувала і в офіційних заводських звітах, називається диспропорція між заробітною платнею дипломованого фахівця та робітника з різницею в 1,5–2 руб. та рівнем виробничої відповідальності [15, 3]. Непоодинокими були випадки, коли людина в першу зміну працювала як ІТП, а в другу ставала за робітничий станок [19]. У 1971 р. на Жданівському заводі на робітничих місцях працювало 1 074 техніки, з яких 512 працювали на цих посадах вже понад три роки [19, 6].

Безперечно, суттєве покращення якісного складу інженерно-технічних працівників машинобудівництва Донбасу мало сприятливі наслідки для галузі регіону. Однак робота багатьох інженерів і техніків на робітничих місцях призводила до падіння статусу інженерно-технічної праці в цілому. Відсутність достатніх можливостей для адекватної і повної самореалізації ставала однією з причин високої плинності дипломованих фахівців. Так, статистичні дані звітів Старокраматорського машинобудівного заводу промовисто свідчать про цю серйозну проблему (Табл. 2).

**Плинність інженерно-технічних спеціалістів
на Старокраматорському машинобудівному заводі в 1966–1970 рр.
[5, 10; 6, 2; 7, 1–2]**

Роки	Прийнято	Звільнено
1966	62	127
1967	61	76
1968	76	152
1969	64	101
1970	51	81

Аналіз причин плинності кадрів на заводі також вказував на те, що значна частина спеціалістів звільнювалась через недостатній рівень зарплатні, брак житла і погані житлово-побутові умови та незадовільні умови праці. У звіті зазначалося: «...большая текучесть кадров объясняется низкой зарплатой. Каждое заявление на увольнение рассматривалось на профкоме, после некоторые оставались работать на заводе. Также большой процент увольняется из-за отсутствия жилплощади: если до 1964 г. завод получал около 3 000 м², то с 1964 г. завод получал по 1 000 м² в год, тогда как в списках в очереди на получение жилья состоит 993 человека» [5, 5]. З аналогічними проблемами стикались і інші підприємства. В 1964 р. адміністрація Жданівського машзаводу звернулася до Держплану з проханням про включення в план будівництва для заводу житлової площі в 25 тис. м² і двох гуртожитків, тому що «на заводі склались виключно тяжкі житлові умови, в черзі на житло перебувало 2 710 сімей, молодих спеціалістів – 98 сімей, молодих робітників – 950 чол., а на розселення – 1 752 чол.» [29, 52–53]. Ситуація не змінилась і в наступні роки, проблема з плинністю фахового потенціалу машинобудівництва Донбасу залишилась невирішеною.

Ефективність роботи інженерно-технічного корпусу також залежить від можливості приймати самостійні рішення, виявляти ініціативу, працювати на перспективу. Надмірна централізація управління значно утруднювала, а іноді й взагалі робила неможливим такий порядок дій. Так, аналізуючи труднощі розвитку промисловості, у своєму виступі голова Ради Міністрів УРСР О. П. Ляшко, що відбувся 12 квітня 1973 р., відверто вимагав ще більшого посилення нагляду за підприємствами з боку республіканських міністерств і відомств [27, 41–42].

Не сприяв активізації виробничої діяльності ТПП і постійний адміністративний тиск на них, винесення чисельних доган, адміністративних стягнень. На Горлівському машзаводі, наприклад, у 1974 р. було зафіксовано 104 випад-

ки депрем'ювання і 22 дисциплінарні стягнення спеціалістів, а в 1975 р. – 74 та 41 відповідно. Також на підприємстві тільки працівникам відділу технічного контролю (ВТК) було виписано в 1974 р. 405 попереджень, а в 1975 р. – 785 [11, 7–8]. Застосування подібних методів не створювало умов для стабільності у роботі і не завжди приносило очікуваний позитивний ефект.

Можливість здійснювати повноцінну діяльність утруднювало те, що інженерно-технічні працівники змушені були витрачати свій робочий час на проведення і відвідування численних партійних засідань, виконання різних громадських доручень. У звітах заводських парткомів досить часто зустрічаємо нарікання на відсутність інженерно-технічних працівників на партійних засіданнях: «головний металург заводу (йдеться про НКМЗ) тов. Фіксен відірвався від парторганізації. З 24 проведених засідань партбюро був присутній тільки на 6. А з 13 проведених партійних зібрань був присутній тільки на 6, в т. ч. був відсутній на 4-х останніх», хоча, зрозуміло, що в цей час інженер чи технік знаходився на робочому місці та вирішував саме виробничі питання [28, 91]. А головний енергетик Донецького машинобудівного заводу, який 12 жовтня 1970 р. чергував на заводі, повинен був у той вечір також очолити рейд народних дружинників у робітничому селищі, тобто одночасно перебувати і на заводі, і на рейді [4, 4].

Непоодинокими були випадки втручання в особисте життя. Так, інженер бюро гірничо-металургійного обладнання СКМЗ І. Савченко в лютому 1962 р. одружився, але в квітні вирішив розірвати шлюб через те, що дружина приховала факт наявності у неї захворювання на туберкульоз. Актив бюро перевірів факти у лікарів і вказав І. Савченку на помилковість його дій. Але той не зважав на рішення колективу стосовно його долі, тому були опубліковані викриваючі статті у заводській та місцевій газетах і скликані загальні збори з метою публічного засудження. Інженер, «восприняв живое участие коллектива, как личную обиду», звільнився [26, 23–24]

Через ці негативні чинники в другій половині 1970-х рр. значна частина спеціалістів, які звільнялись, вказувала як причину незадоволення професією. На Старокраматорському машзаводі в 1976 р. було зафіксовано 32 такі випадки, а в 1977 р. – вже 101 [8, 1].

У чому ж була причина цього незадоволення і чи достатньо було тільки трудового ентузіазму мас, до підвищення якого апелювала влада, для поліпшення ситуації? Можливо, пояснити стан речей, що склався, дозволяє думка про те, що трудова етика в питанні ставлення до праці в 1960–1970-ті рр. знає кардинальних змін. Як зауважує В. С. Тяжельнікова: «Загальний контекст радянської повсякденності тих років, коли люди отримували першу квартиру,

обзадовилися предметами побуту, були зосереджені на особистих, сімейних інтересах, входив в протиріччя із закликами до «комуністичної праці». У гаслах перетворити «працю на найпершу життєву потребу» люди вбачали чергову спробу держави вирішити свої проблеми за їх рахунок» [24]. Дозволимо припустити, що революція споживання все ж таки приймала професіоналізм як такий, але протестувала проти ентузіазму, як уже «незрозумілого» та непотрібного або змінювала його змістовне наповнення. Радянські люди працювали, «навчившись бути і героями, що жили всередині радянських текстів, і авторами, що мали можливість переробляти та використовувати їх на свій погляд» [30]. Стівен Коткін бачив завод у 1930-ті рр. «палацом праці», який повністю володів і розпоряджався життям робітника, але в «пізньорадянський» період ця система взаємовідносин змінюється. Так, місце роботи залишається ще сакральним, бо зайнятість в СРСР була обов'язковою та гарантованою, але спеціаліст вже не боїться змінюватись і змінювати місце роботи, бо ідеологія споживання диктує інші успішності, успішності матеріального. Маючи за плечима інтелектуальний і професійний капітал, інженер шукає кращих вигод і знаходить (наприклад, тільки в Краматорську на той час функціонувало 11 підприємств важкої промисловості, які постійно потребували кваліфікованих кадрів). До того ж, система державних соціальних благ була гарантована усім працівникам, незалежно від трудового внеску та кваліфікацій, які (не)давали надпланові показники, що неминуче призводило до зростання загальної професійної байдужості, поширення інертності та безвідповідальності. Втім, ця обставина не заперечувала наявності особистого ентузіазму. Але це вже були стратегії та практики повсякденного життя на заводі, через які робітники конструювали свої власні смисли виробничої культури.

Таким чином, у 1960–1970-ті рр. виробнича культура інженерно-технічних працівників машинобудування Донбасу відбувалась у досить суперечливих умовах. Спостерігаються позитивні зрушення в бік професійного зростання, що, безумовно, поліпшило стан організаційно-технічного керівництва галузю. Одночасно в умовах панування командно-адміністративної системи здійснюється поступова девальвація статусу інженерної праці, спостерігаються негативні зміни у виробничій культурі інженерів і техніків, зокрема у ставленні до праці, зростанні незадоволеності професією.

Результати дослідження дозволяють говорити про перспективу подальшого опрацювання зазначеної проблеми, наприклад, через вивчення статусних характеристик інженерно-технічних працівників крізь призму та впливовість буденного виробничого символізму як невід'ємної складової нормального повсякденного життя.

Abstract

The article examines the everyday industrial engineering workers in 1960–70h's. on materials engineering Donbass. The work is based on the analysis of archival documents stored in the funds Central State Archive of higher authorities and management of Ukraine, Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, the State Archive of Donetsk region (first individual funds are materials engineering plants Donbass). The purpose of this article the review and analysis of changes in the industrial culture of engineering and technical personnel of engineering that took place in 1960–70-ies years. In this period there are positive developments towards professional growth of the engineering corps and the intensive application in the production of creative initiatives in the form of technical engineers inventions and innovations that will definitely improve the organizational and technical management industry. But in matters of industrial activity remained many problems, such as: the work of many engineers and technicians in the field of workers, disproportion between low-wage and high production responsibility, turnover graduates, poor living conditions, the administrative burden. The conclusion contradictory changes that occur in the production of specialists and their possible causes that led to the gradual devaluation of the status of the engineering work in the coming years.

Key words: *engineering, Donbass, engineering and technical employees, production culture.*

Аннотация

В статье исследуется трудовая повседневность инженерно-технических работников в 1960–1970-х гг. на материалах машиностроения Донбасса. Работа базируется на анализе архивных документов, хранящихся в фондах ЦГАВОВ Украины, ЦГАОО Украины, Государственного архива Донецкой области (прежде всего это материалы фондов отдельных машиностроительных заводов Донбасса). Целью этой статьи определено рассмотрение и анализ изменений в производственной культуре инженерно-технических работников машиностроения, которые происходили в 1960–1970-е гг. В указанный период наблюдаются положительные сдвиги в сторону профессионального роста инженерно-технического корпуса и интенсивного внедрения в производство творческих инициатив ИТР в виде технических нововведений, изобретений и рационализаторских предложений, что, безусловно, улучшило состояние организационно-технического руководства отраслью. Однако в вопросах трудовой деятельности оставалось множество проблем, такие как:

работа многих инженеров и техников на рабочих местах, диспропорция между низкой зарплатой и высоким уровнем производственной ответственности, текучесть дипломированных специалистов, неудовлетворительные жилищно-бытовые условия, административное давление. Делается вывод о противоречивости изменений, которые происходили в производственной культуре машиностроителей и их возможных причинах, которые привели к постепенной девальвации статуса инженерного труда в последующие годы.

Ключевые слова: *машиностроение, Донбасс, инженерно-технические работники, производственная культура.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Буждежан А. В. Чорна металургія Донбасу у 50–80-і рр. ХХ ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / А. В. Буждежан. – Донецьк, 2008. – 19 с.
2. Михайлин В. Энтузиаст, сын героя: эволюция устойчивых конвенций в «оттепельном» плакате / Вадим Михайлин, Галина Беляева // Неприкосновенный запас. – 2012. – № 3 (83). – URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3/m14.html>
3. Вугільний Донбас у другій половині ХХ століття / за ред. З. Г. Лихолобової. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 339 с.
4. В поселке вечером... // Социалистический Донбасс. – 1970. – 14 октября.
5. Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-2673. – Оп. 2. – Спр. 944.
6. ДАДО. – Ф. Р-2673. – Оп. 2. – Спр. 1051.
7. ДАДО. – Ф. Р-2673. – Оп. 2. – Спр. 1195.
8. ДАДО. – Ф. Р-2673. – Оп. 2. – Спр. 1773.
9. ДАДО. – Ф. Р-3873. – Оп. 1. – Спр. 505.
10. ДАДО. – Ф. Р-3873. – Оп. 1. – Спр. 544.
11. ДАДО. – Ф. Р-3873. – Оп. 1. – Спр. 862.
12. ДАДО. – Ф. Р-4804. – Оп. 1. – Спр. 809.
13. ДАДО. – Ф. Р-4804. – Оп. 1. – Спр. 1612.
14. ДАДО. – Ф. Р-5897. – Оп. 1. – Спр. 74.
15. ДАДО. – Ф. Р-5897. – Оп. 1. – Спр. 113.
16. ДАДО. – Ф. Р-5897. – Оп. 1. – Спр. 214.
17. ДАДО. – Ф. Р-5897. – Оп. 1. – Спр. 327.
18. ДАДО. – Ф. Р-5897. – Оп. 1. – Спр. 810.
19. ДАДО. – Ф. Р-5897. – Оп. 1. – Спр. 1008.
20. Інтерв'ю з Людмилою Олександрівною С., м. Красноармійськ, Донецька область. Запис: 09.07.2015 р.

21. Любавський Р. Повсякденне життя робітників Харкова в 1920-ті – на початку 1930-х років / Р. Любавський. – Харків: Раритети України, 2016. – 226 с.
22. Нагорская М. Н. Изменение состава линейного управленческого персонала в связи с развитием огструктур управления в машиностроении / М. Н. Нагорская // Совершенствование организационной структуры управления производством. Сб. статей. – Донецк: АН УССР, И-т эк-ки пр-сти, 1977. – 196 с.
23. Тоффлер Э. Третья волна / Э. Тоффлер. – URL: http://www.umk.virmk.ru/study/VMK/LITERA/Toffler_Tretiya_volna.pdf
24. Тяжельникова В. С. Отношение к труду в советский и постсоветский период / В. С. Тяжельникова. – URL: http://ecsocman.hse.ru/data/995/664/1219/004.TIAZHELx60NIKOVA_new.pdf
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). – Ф. 337. Міністерство економіки України 1921–1999. – Оп. 10. – Спр. 358.
26. ЦДАВО України. – Ф. Р-2605. – Оп. 8. – Спр. 3724.
27. ЦДАВО України. – Ф. 1. – Оп. 25. – Спр. 896.
28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 1817.
29. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 76. – Спр. 1824.
30. Юрчак А. Это было навсегда, пока не кончилось. Последнее советское поколение / А. Юрчак. – URL: <https://www.litres.ru/static/trials/09/60/40/09604025.a4.pdf>

References

1. Buzhdezhan, A. V. (2008). Chorna metalurhiia Donbasu u 50–80-i rr. KhKhst [*Steel of Donbass in 50–80-ies. XX century*]: avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01 «Istoriia Ukrainy», Donetsk.
2. Mykhailyn, V., Beliaeva H. (2012). Entuzyast, sin heroia: evoliutsyia istorykh konventsyi v «ottepelnom» plakate [*Enthusiast, the son of the hero: the evolution of sustainable conventions in the "thaw" poster*]. Neprykosnovenniy zapas, 3(83). URL: <http://magazines.russ.ru/nz/2012/3/m14.html>
3. Vuhilnyi Donbas u druhi polovyni XX stolittia / red. Z. H. Lykholobovoi (2001) [*Donbass coal in the second half of the XX century*]. Donetsk: DonNU.
4. V poselke vecherom... [*In the village in the evening ...*] – Sotsyalystycheskyi Donbass. – 1970. – 14 oktiabria.
5. Derzhavnyi arkhiv Donetskoi oblasti (DADO). F.R-2673. Op. 2. Spr. 944.
6. DADO. F.R-2673. Op. 2. Spr. 1051.
7. DADO. F.R-2673. Op. 2. Spr. 1195.

8. DADO. F.R-2673. Op. 2. Spr.1773.
9. DADO. F. R-3873. Op. 1. Spr.505.
10. DADO. F. R-3873. Op. 1. Spr. 544.
11. DADO. F. R-3873. Op. 1. Spr. 862.
12. DADO. F.R-4804. Op. 1. Spr. 809.
13. DADO. F.R-4804. Op. 1. Spr. 1612.
14. DADO. F.R-5897. Op. 1. Spr. 74.
15. DADO. F.R-5897. Op. 1. Spr. 113.
16. DADO. F.R-5897. Op. 1. Spr. 214.
17. DADO. F.R-5897. Op. 1. Spr. 327.
18. DADO. F.R-5897. Op. 1. Spr. 810.
19. DADO. F.R-5897. Op. 1. Spr. 1008.
20. Interviu z Liudmyloiu Oleksandrivnoiu S. [*Interview with Ludmila S.*], m. Krasnoarmiisk, Donetska oblast. Zapys: 09.07.2015.
21. Liubavskiy, R. (2016). Povsiakdenne zhyttia robotnykiv Kharkova v 1920-ti – na pochatku 1930-kh rokov [*The daily life of workers in Kharkiv in 1920 – early 1930*]. Kharkiv: Rarytety Ukrainy.
22. Nahorskaia, M. N. (1977). Yzmenenye sostava lyneinoho upravlencheskoho personala v svyazy s razvytyem ohstruktur upravleniya v mashynostroenyy [*Change in the composition of the linear management personnel in connection with the development of management structure in engineering*]/ Sovershenstvovanye orhanyzatsyonnoi struktury upravleniya proyzvodstvom. Sb. statei. Donetsk: AN USSR.
23. Toffler, E. Tretia volna [*The Third Wave*] URL: http://www.umk.virmk.ru/study/VMK/LITERA/Toffler_Tretiya_volna.pdf
24. Tiazhelynkova, V. S. Otnoshenye k trudu v sovetskyi y postsovetskyi pe-ryod [*Attitude to work in the Soviet and post-Soviet period*]. – URL: https://ecsocman.hse.ru/data/995/664/1219/004.TIAZHELx60NIKOVA_new.pdf
25. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchyykh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy (TSDAVO Ukrainy). F.337. Op. 10. Spr. 358.
26. TSDAVO Ukrainy. F.R-2605. Op. 8. Spr. 3724.
27. TSDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 25. Spr. 896.
28. TSDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 76. Spr. 1817.
29. TSDAVO Ukrainy. F. 1. Op. 76. Spr. 1824.
30. Iurchak, A. Eto bilo navsehda, poka ne konchylos. Poslednee sovetskoe pokolenye [*It was forever, until it was over. The last Soviet generation*]. URL: <https://www.litres.ru/static/trials/09/60/40/09604025.a4.pdf>

Історіографічні та джерелознавчі студії

УДК 929.7(477)«18»

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГЕТЬМАНЩИНИ XVIII СТ. В МЕМУАРНИХ ДЖЕРЕЛАХ РОСІЙСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ

Салагуб Людмила

У статті проаналізовано мемуарні джерела російського походження, в яких знайшли відображення відомості про політичні події та процеси, що відбувалися на теренах Гетьманщини впродовж XVIII ст. Дослідження базується на принципах наукової об'єктивності, історизму та причинності. Воно спирається на описовий, аналітико-синтетичний та історико-генетичний методи. Результат дослідницької наукової роботи – висвітлення наслідків форсованого наступу російського царату на автономні права Гетьманщини на основі відомостей, що містяться в мемуарних джерелах російського походження. Рамки дослідження – 1708–1787 рр. Результати цієї роботи можуть стати в нагоді при створенні досліджень з історії України XVIII ст., викладанні спецкурсів з цієї теми. Перспективи вивчення проблеми пов'язані з розширенням кола мемуарних джерел, у яких висвітлена історія Гетьманщини, з їхнім подальшим аналізом. Практичне значення дослідження полягає в тому, що його результати дозволяють більш повно усвідомити особливості сприйняття в російських мемуарних джерелах історії Гетьманщини XVIII ст. Вони надоджують відсутність у вітчизняній науці комплексного підходу до висвітлення історії Гетьманщини XVIII ст. із залученням не тільки тих мемуарних джерел, що містять багато інформації про Гетьманщину XVIII ст., а й тих, у яких доволі побіжно висвітлена проблема. Цінність дослідження полягає в систематизації та залученні до нього мемуарних джерел, низка з яких раніше не вивчалася в контексті дослідження заданої проблеми.

Ключові слова: *Гетьманщина, гетьман, мемуарні джерела, автономні права, російські керманічі.*

XVIII ст. є доволі складним і багатим на політичні перипетії. У цей час значно зміцнювалося становище Російської імперії. Події, що відбувалися, були несприятливими для української державності. Постає нагальна потреба захистити автономні права України, боротися за активне проведення власного незалежного вектору в політиці. Тож, події цього періоду є ключовими не тільки

для вивчення історії України, але і для розуміння сутності української політики північного сусіда на сучасному етапі. Отже, не дивно, що наразі спостерігається велика увага дослідників як до історичних, так і до джерелознавчих аспектів історії Гетьманщини, що виявляється в активному формуванні джерельної бази цього періоду. У складі великого комплексу джерел, актуалізованих останніми десятиріччями, особливе місце посідають джерела особового походження, вивчені, на наш погляд, недостатньо. Відзначимо, що попри достатньо вагомий масив мемуарних джерел, відсутня системність у висвітленні історії Гетьманщини XVIII ст. Окремі питання взагалі подано фрагментарно.

Політична історія Гетьманщини XVIII ст. широко висвітлена в узагальнюючих працях, монографічних дослідженнях і статтях. До досягнень істориків XIX – початку XX ст. можна віднести розширення джерельної бази та активне осмислення й узагальнення вузлових моментів вітчизняної історії, зокрема XVIII ст. Помітне місце посідають праці Д. М. Бантиша-Каменського та М. А. Маркевича, які актуалізували питання, пов'язані з діяльністю українських гетьманів XVIII ст. [3; 14]. Натомість, В. Б. Антонович докладно описав становище українського населення після 1709 р., звернув увагу на діяльність Малоросійської колегії [1, 143–149]. О. Я. Єфименко привернула увагу до взаємин українських керманічів з російською владою [10]. В «Ілюстрованій історії України» М. С. Грушевського проаналізована діяльність Малоросійської колегії на чолі зі С. Вельяміновим та низка інших питань політичного штибу [6, 381–382]. Загалом, історики XIX – початку XX ст. показали процес наступу на автономні права Гетьманщини російської імперської влади. У працях радянських істориків висвітлені окремі аспекти історії досліджуваного нами періоду. О. М. Апанович простежила процес втрати українськими збройними силами своїх автономних прав упродовж XVIII ст. [2, 134–145]. Розлогі політичні портрети українських гетьманів, правління яких припадає на 1709–1764 рр., подаються в узагальнюючих працях істориків діаспори: Д. Дорошенка, Н. Полонської-Василенко, Б. Крупницький та ін. [9, 241–242; 19, 53–96]. У праці О. П. Оглоблина детально показано терор російського царя Петра I після вчинку І. Мазепи та початок форсованого наступу на автономні права України напередодні та під час гетьманування І. Скоропадського [16, 320–331]. За часів незалежності України історію Гетьманщини впродовж 1708–1764 рр. дослідила низка вітчизняних істориків. Найбільший внесок зробили В. М. Горобець, О. К. Струкевич, яким належать монографічні дослідження. Статті В. П. Кононенка та О. І. Путра присвячені висвітленню діяльності окремих гетьманів. Узагальнюючий огляд історії Гетьманщини XVIII ст., зокрема її політичної сфери, міс-

тять навчальна література. Історики акцентують увагу на процесі ліквідації автономних прав Гетьманщини впродовж 1708–1764 рр. [4; 5; 21].

Комплексний аналіз політичного становища Гетьманщини XVIII ст. на основі мемуарних джерел російського походження, на жаль, не знайшов відображення в сучасній історичній науці. Отже, метою статті є аналіз мемуарних джерел російського походження в контексті особливостей політичного становища Гетьманщини XVIII ст. Для цього необхідно проаналізувати мемуарні джерела. У нашому дослідженні їх представлено автобіографіями, щоденниками та подорожніми записками.

Окреслимо декілька ключових проблем, що чітко простежуються в мемуарних джерелах російського походження. Однією з них є перехід українського гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII. Низку відомостей знаходимо в записках князя Б. І. Куракіна. Він згадує про українського гетьмана І. Мазепу, якого, за його відомостями, «...многими письмами как от Его Величества так и от министров, было подтверждено, и многожды чрез посланных знатных особ зван был к совокуплению войск с фельдмаршалом» [13, 313–314]. Автор пише, що І. Мазепа не об'єднався проти шведів із російськими військами та зазначає, що український гетьман обгрунтував такі свої дії станом здоров'я. Із записів Б. І. Куракіна довідуємося, що до цього часу в українського гетьмана І. Мазепи вже була впродовж двох років «корришпонденция» зі шведським королем [13, 314]. Він також зазначає про те, що шведи прийшли на терени України за закликами І. Мазепи. Князь повідомляє, що гетьман за цей прихід шведському королю «...обещал ему войск при себе малороссийских поставит 30 000» [13, 315]. Про подальші дії на українських теренах з боку російських керманічів та про руйнування гетьманської резиденції знаходимо наступне: «...И то место все потом выжжено и разорено, но и впредь никакому поселидбищу быть тут заказано...» [13, 315].

І. А. Желябузький також наводить короткі відомості про те, як далі діяв український гетьман зі шведським королем: «...уехал к шведу с небольшим войском из Батурина, а в городе и в замке оставил сердюков» [11, 355]. Сердюки, згідно з записами І. А. Желябузького, «...заперлись и князь Александра Даниловича в город не пустили, и он посылал к ним многожды, чтоб город отперли, и они не послушали, и стали палить из пушек, и тот город взяли приступом, и вырубали, и выжгли» [11, 355]. При цьому він цілком впевнено констатує про те, кому належали міста, до яких увійшли шведи: «А швед с войском пришел тут в малороссийские государевы города» [11, 356].

А. К. Нартов зовсім не згадує українського гетьмана І. Мазепу. Натомість, він звеличує постать Петра I: «Петръ Великий на славной Полтавской

баталії, предводительствую войскомъ... совершенно разбилъ...» [15, 122]. Г. П. Чернишев пише про свою участь у війні зі шведським королем. Зокрема, й у Полтавській битві також: «... послан в Ахтырку с командированным солдатым полком, да новых солдат два полка, да казаков 1 000 человек, и был в блакване от шведов по май месяц...» [23, 794]. Г. І. Добринін згадує про І. Мазепу: «Въ Батуригъ сказанный мною выше архимандритъ Карпинскій пошель... Потомъ въ старинной земляной замокъ, къ церкви, построенной гетманомъ Мазепою и разбитой Петромъ Великимъ по извѣстному въ исторіи происшествію...» [8, 144–145].

Записи Б. І. Куракіна «Русско-шведская война. Записки...» є цінними для висвітлення подальшої політичної історії Гетьманщини. Адже, він пише про видані від міністрів російського царя універсали в українські міста про «зраду» І. Мазепи та про те, щоб люди збиралися в м. Глухів для обрання нового гетьмана [13, 315]. Б. І. Куракін також звертає пильну увагу на те, що найпершим приїхав у Глухів чернігівський полковник П. Полуботок, а потім інші. Однак, у той же час, він пише про те, що новим гетьманом було обрано стародубського полковника «... Ивана Скуропатцаго» [13, 315]. Покарання щодо козацтва та козацьких ватажків були дуже криваві з боку російських керманців. Князь О. Меншиков за наказом Його Величності відправив три полки піхоти до Києва. Також були створені суди на Дніпрі [13, 317]. Він пише, що князь О. Меншиков «... имел указ от светлейшего князя идти до Сечи, где разыденция всей старшины запорожских казаков. И пришед уже и апреле месяце последних чисел, штурмовал, и после штурму достал, и кошевого наказного и старшин многих в полон ваял, а других многих и порубили, а иных переказнили и перевешали, и на кол посажали тех бунтовщиков, и артиллерию не малую взяли...» [13, 317]. У низці мемуарних джерел містяться відомості про постой російських військ на теренах Гетьманщини. М. В. Данилов пише з цього приводу: «Брат мой большой, Егор, командирован был в 1736 году из Малороссии, где зимовала армия, в Москву...» [7, 309]. Я. П. Шаховський занотував: «...А притомъ желая, что бы мы прежде прочихъ могли придти въ Малороссію и на винтеръ-квартирахъ расположиться, насъ отпустиль...» [24, 14].

Привабливим для мемуаристів виявився період безгетьмання, який настав після смерті Д. Апостола. Я. П. Шаховський наводить цікаві відомості, які безпосередньо стосуються політичної історії Гетьманщини. Він зазначає: «... по смерти Малороссійскаго Гетмана Данилы, по прозванію Апостола, поручена оному дядѣ моему надъ всею Малороссією и надъ учрежденными въ той Судами главная команда, гдѣ и я при немъ нѣскольکو времени находился, и

имѣли случай познавать тамошнихъ дѣлъ обряды и поведенія [24, 4]. Я. П. Шаховський звертає увагу на реальну ситуацію в українських справах: «...дядя мой къ своей должности опять въ Малороссію поѣхаль, оставя мнѣ повѣренность, чтобъ всѣ присылаемыя отъ него по дѣламъ изъ Малороссіи, и по Слободской Коммисіи къ Ея Императорскому Величеству и въ Кабинетъ представления, также къ Герцогу Бирону, и къ прочимъ Господамъ Министрамъ, съ коими онъ корреспонденцію производилъ, письма отдавать, и о получаемыхъ по тѣмъ свѣдѣніяхъ его увѣдомлять...» [24, 5]. Отже, українськими справами керували в той час не українці, а росіяни за допомогою впливових імперських можновладців.

Терени Гетьманщини у XVIII ст. були ареною зіткнення особистісних протиріч між тогочасними російськими керманічами. Зокрема, графом Б. К. Мініхом та О. І. Шаховським. Про це свідчить Я. П. Шаховський: «...не упускаль удобныхъ случаевъ, гдѣбъ можно было прицѣпясь дѣлать поврежденія, (ибо онъ дядя мой не состоявъ подъ его командою, но главнымъ командиромъ въ Малороссіи будучи, многія въ защищеніяхъ оной несогласныя съ нимъ и спорныя переписки производилъ)...» [24, 6–7].

Відомостей про політичні кроки останнього гетьмана К. Розумовського впродовж 1750–1764 рр. не знаходимо. Його постать побіжно фігурує в «Дневнике происшествий» Г. О. Скопіна: «...Генераль Николай Иванович Бахметевъ прїѣхаль въ Саратовъ... Прїѣхаль въ Саратовъ графъ Кирила Григорьевичъ Разумовскій со всею своею фамилією, которому встрѣча была; на дворъ (дома, гдѣ онъ остановился) поставленъ былъ драгунъ эскадронъ и съ политавры... Оной графъ Разумовскій выѣхаль изъ Саратова на воды...» [20, 19]. Із цих доволі коротеньких відомостей ключовою є дата їхнього написання – 1780 р. Минуло вже шістнадцять років після скасування гетьманства на українських теренах, а Г. О. Скопін пише про К. Розумовського, який був на теренах Саратова! Звідси випливає те, що він не був в опалі російських керманічів-можновладців, а так само, як і російські дворяни, був прийнятий під час свого перебування в Саратові та ще й зі своєю родиною. Окрім того, в іншому мемуарному джерелі знаходимо згадки про сина останнього українського гетьмана. У «Журнале путешествия В. Н. Зиновьева по Германии, Италии, Франции и Англии» записано про діяльність А. К. Розумовського. Не зважаючи на те, що «завдяки» російській імператриці Катерині II його батько припинив свої гетьманські повноваження, Андрій Кирилович потім був відомим російським політичним діячем, дипломатом. Підтвердження цьому знаходимо у В. Н. Зінов'єва. Повідомляючи про своє перебування в Італії, він пише, що там знайшов двох міністрів: Юсупова та Розумовського. Про Розумовського автор заноту-

вав, що застав його вдома з першого разу: «...довольно познакомились и, по возвращении моем сюда, я его еще здесь найду и думаю более его узнать» [12, 232]. Така зустріч не є дивною. Адже, син останнього українського гетьмана був посланником у Неаполі до 1783 р.

Пильної уваги заслуговує висвітлення діяльності Катерини II щодо Гетьманщини. М. О. Фонвізін, пишучи про політичну діяльність російської імператриці, акцентує увагу на тому, що філантропічні настрої не змусили її звернути увагу на «...уврачевание одной из самых тяжких язв нашего общественного состава...» [22, 59]. Малося на увазі кріпацтво. Автор повідомляє про населення «Малоросії»: «...Екатерина не только ничего не предприняла для освобождения крепостных, но указом 1783 года обратила все население Малороссии, жившее по условиям на землях, принадлежавших тамошнему дворянству, в крепостное рабство» [22, 59].

Наступною проблемою є висвітлення місця української старшини, представників впливових козацьких родів, у нових реаліях урізання автономних прав Гетьманщини та їхня подальша діяльність. Зокрема, у «Записках о пребывании императрицы Екатерины второй въ Киевъ въ 1787 году...» містяться відомості про заохочення українських старшин: «...Всемиستيرъшая Государыня Высочайше указать изволила изъ кабинета Ея Величества выдать 2 000 рублей въ награждение почтовымъ чинамъ, из Чернигова прибывшимъ, также и петербургскимъ» [18, 13]. Дізнаємося й про події, що відбулися під час перебування імператриці Катерини II в Софійському соборі. По завершенні літургії перед нею було представлено протопопа Леванду [18, 15]. Далі – такі відомості: «... на котораго сама Государыня изволила возложить золотой крестъ, на красной лентъ, жалую его тьмъ по примъру, какъ и духовникъ Ея величества такой же имъеть» [18, 15]. Вона також приймала у палаці губернського київського керманіча – підпоручика гвардії Василя Капніста, «... воспринимать сына, и пожаловала младенцу табакерку въ 1 200 рублей» [18, 17]. Українськими теренами в цей час керували ставленики Катерини II. Підтвердження цьому знаходимо в наступних записках. Зокрема, зазначено, що чернігівський губернатор – генерал-поручник і кавалер Андрій Степанович Милорадович був звільнений за іменним наказом на чотири місяці для лікування хвороби з виплатою йому пожалування, а в цей час на його посаді перебував статський радник віце-губернатор і кавалер Федір Іванович Новіков [18, 19].

Слід звернути увагу на те, що А. С. Милорадович був російським воєначальником і державним діячем, гералом-поручником, але походження мав українське – він народився в с. Позники Чорноуської сотні Лубенського полку Гетьманщини в родині представника козацької старшини сербського поход-

ження. Натомість, Ф. І. Новіков мав російське коріння. Ці відомості є ще одним підтвердженням того, що після ліквідації Гетьманщини багато урядовців мали саме російське походження. Окрім того, міститься інформація про організовані Катериною II певні «гостини» для людей. Ми розцінюємо їх не як акт доброї волі, а як представлення імператрицею свого «шанобливого» ставлення до місцевих. Зокрема зазначається: «... Передь дворцомъ, на площади, поставлены были чаны съ виномъ, медомъ и пивомъ, да повъшены около гульбищъ бѣлый хлѣбъ и разныя рыбы, а на съдланныхъ къ тому нарочно столикахъ, положены были на всѣхъ жаренія мяса, яблоки, сливы и прочіе състныя припасы для народа... а для недопущенія въ семь случаевъ одного другимъ обиды, поставлены были караулы» [18, 24]. Під час опрацювання «Записок о пребывании императрицы...» знаходимо відомості про пожалування для тодішніх можновладців і низку російських та українських прізвищ. На наш погляд, власники українських – люди, які опинилися в межах формування подвійної ідентичності. З одного боку, у 1762 р. вийшов «Маніфест про вольності дворянства». Представники української еліти хотіли урівняти свої права з російськими керманичами-дворянами та проводили активну роботу в архівах, шукаючи підтвердження свого впливово походження. Яскравим прикладом був В. Капніст, який отримував пожалування та чини від російських керманичів. Не слід забувати й про те, що саме він був представником дипломатичної місії до Західної Європи й належав до традиціоналістів. Автономістські ідеї були ще помітними й вони жевріли серед багатьох представників давніх українських старшинських родів. З іншого боку, вони служили російському царату, отримуючи вищезгадані пожалування та посади, а від ідей автономізму не відмовлялися. Така собі біполярність тогочасної ситуації! На теренах своєї рідної землі, яка була в лещатах російського панування, українська старшина пристосовувалася до тогочасних політичних реалій. Зокрема, щодо прізвищ, про які пише автор: «... Потомъ графъ Андрей Петровичъ Шуваловъ читалъ именныя указы о пожалованныхъ въ чины и всѣхъ изъявленныхъ милостяхъ. Въ этотъ же день отъ Императрицы пожалованы въ чины, изъ извѣстныхъ особъ, графъ Илья Андреевичъ Безбородко генераль-маіоромъ, Григорій Григорьевичъ Иваненко дѣйствительнымъ статскимъ совѣтникомъ... Лаврентій Яковлевичъ Селецкій... Василий Васильевичъ Кочубей...» [18, 25]. Українські прізвища також згадуються у повідомленнях про вручення подарунків: «... Подарки получили: Лаврентій Яковлевичъ Селецкій и Иванъ Григорьевичъ Туманскій, по большому брилліантовому персню. Гг. Катериничу и Гулевичу дано по брилліантовой табакеркѣ. Гг. совѣтникамъ здѣшняго правленія по персню брилліантовому... господамъ губернаторамъ, особливо кievскому, тоже пред-

водителѣмъ, почти всеѣмъ городничимъ и исправникамъ и прочимъ господамъ разныя вещи. Роздано подарковъ разныхъ цѣнь въ 52 тысячи рублей» [18, 25].

Отже, авторами російських мемуарних творів були представники російського дворянства, чиновники високого рангу. Вони яскраво демонструють панівні світоглядні орієнтири Російської імперії. У великому масиві мемуарних джерел, авторами яких є представники російського походження, містяться відомості, які безпосередньо, а подекуди дотично, стосуються політичного життя Гетьманщини XVIII ст. У мемуарах відомих представників російського дворянства – Б. І. Куракіна, І. А. Желябузького, А. К. Нартова, Г. П. Чернишева – особистість І. Мазепи та його вчинку характеризується як зрадницька щодо російського царя дія. Петра I під час Полтавської битви звеличено. Докладно описуються каральні заходи на українських землях. Це кардинально відрізняється від концепції, яка панує в мемуарних джерелах українського походження. Особливістю мемуарних джерел російського походження є те, що в них не акцентується увага на політичних кроках українських гетьманів, відсутня й констатація негативного ставлення до них, окрім І. Мазепи. Їхня боротьба за автономні права Гетьманщини також замовчується. Довідуємося й про становище козацької впливової старшини, яка отримувала численні подарунки та гроші від російського царату. Слід звернути пильну увагу на те, що ці представники давніх старшинських родів опинилися в ситуації подвійної ідентичності. У російських мемуарних джерелах їх не хвалять і не засуджують.

Цією розвідкою проблема політичного становища Гетьманщини XVIII ст. в мемуарних джерелах російського походження не висвітлюється. Перспективи її подальшого вивчення полягають у залученні ширшого кола російських мемуарних джерел, автори яких висвітлювали ключові питання цієї проблеми, їхньому аналізі та співставленні різних точок зору.

Abstract

The article analyses some memoir sources of Russian origin in which some information about the political events and processes that occurred on the territory of the Hetmanate during the eighteenth century is reflected. The analysis is based on the principles of objectivity, historical methods and causality. It is based on the descriptive, analytic-synthetic and historical-genetic methods. The result of research scientific work is the elucidation of the consequences of the forced offensive of the Russian tsarism on the autonomous rights of the Hetman state on the basis of the information that the memoir sources of Russian origin contain. The limits of the study are 1708–1787. The results of this work can be used when making research on the history of Ukraine of the 18th century, teaching special courses on the topic.

The prospects of studying the problem are bound up with the expansion of the range of memoir sources, which cover the history of the Hetmanate, a subsequent analysis of them. The practical significance of this study lies in the fact that its results allow us to realize the peculiarities of under standing and elucidation of history of the Hetmanate of the 18th century in Russian memoir sources more fully and comprehensively. They make up for the lack of an integrated approach in home science to the elucidation of the history of the Hetmanate of the 18th century with the involvement not only those memoir sources that contain a lot of information about the 18th century, but also those which have a brief information in which the problem is elucidated quite superficially. The value of the study lies in the systematization and involvement of the memoir sources, some of which have not been studied previously in the context of the study of this topic.

Key words: *the Hetmanate, Hetman, memoir sources, autonomous rights, Russian rulers.*

Аннотация

В статье проанализированы мемуарные источники российского происхождения, в которых нашли отражение сведения о политических событиях и процессах, происходивших на территории Гетманщины в течение XVIII в. Исследование базируется на принципах научной объективности, историзма и причинности. Оно опирается на описательный, аналитико-синтетический и историко-генетический методы. Результат исследовательской научной работы – освещение последствий форсированного наступления российского царизма на автономные права Гетманщины на основе сведений, содержащихся в мемуарных источниках российского происхождения. Рамки исследования – 1708–1787 гг. Результаты данной работы могут пригодиться при создании исследований по истории Украины XVIII в., преподавании спецкурсов по данной теме. Перспективы изучения проблемы связаны с расширением круга мемуарных источников, в которых освещена история Гетманщины, их последующим анализом. Практическое значение данного исследования заключается в том, что его результаты позволяют более полно и всесторонне осознать особенности понимания и освещения в российских мемуарных источниках истории Гетманщины XVIII в. Они восполняют отсутствие в отечественной науке комплексного подхода к освещению истории Гетманщины XVIII в. с привлечением не только тех мемуарных источников, которые содержат много информации о Гетманщине XVIII в., но и тех, в которых довольно бегло освещена проблема. Ценность исследования заключается в си-

стематизації і привлеченні к нему мемуарних источников, ряд из которых ранее не изучались в контексте исследования данной темы.

Ключевые слова: *Гетманщина, гетман, мемуарные источники, автономные права, российские руководители.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні / В. Б. Антонович. – К.: Дніпро, 1991. – 238 с.

2. Апанович О. М. Збройні сили України першої пол. XVIII ст. / О. М. Апанович. – К.: Наук. думка, 1969. – 222 с.

3. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России / Д. Н. Бантыш-Каменский. – URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/1up>

4. Горобець В. М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. / В. М. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 70 с.

5. Горобець В. М. Присмерк Гетьманщини: Україна в роки реформ Петра I / В. М. Горобець. – К.: Інститут історії України НАН України, 1998. – 326 с.

6. Грушевський М. С. Ілюстрована історія України / М. С. Грушевський. – К.: Наук. думка, 1992. – 544 с.

7. Данилов М. В. Записки Михаила Васильевича Данилова, артиллерии майора, написанные им в 1771 году (1722–1762). – URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Danilov/frametext1.htm>

8. Добрынин Г. И. Истинное повествование, или Жизнь Гавриила Добрынина, им самим написанная. 1752–1827. – URL: https://memoirs.ru/texts/Dobrynin_RS70_3_2.htm

9. Дорошенко Д. І. Нарис історії України: у 2-х т. / Д. І. Дорошенко. – К.: Глобус, 1992. – Т. 2. – 349 с.

10. Єфименко О. Я. Історія України та її народу / О. Я. Єфименко. – К.: Мистецтво, 1992. – 340 с.

11. Желябужский И. А. Дневные записки. – URL: <https://memoirs.ru/texts/Zeliabuzski.htm>

12. Зиновьев В. Н. Журнал путешествия В. Н. Зиновьева по Германии, Италии, Франции и Англии. – URL: https://memoirs.ru/texts/zin_1.htm

13. Куракин Б. И. Русско-шведская война. Записки. 1700–1710 гг. – URL: https://memoirs.ru/texts/KRSH_890.htm

14. Маркевич Н. Історія Малороссії. – URL: <http://litbook.net/book/68561/istoriya-malorossii-4/page-1/>

15. Нартов А. К. Достопамятные повествования и речи Петра Великого. – URL: https://memoirs.ru/texts/Nartov_1891.htm
16. Оглоблин О. Гетьман І. Мазепа та його доба / О. Оглоблин. – Нью-Йорк–Київ–Париж–Торонто, 2001. – 467 с.
17. Пінчук Ю. А. До оцінки й громадської діяльності М. І. Костомарова / Ю. А. Пінчук // Український історичний журнал. – 1992. – № 3. – С. 3–11.
18. Полетика А. А. Записки о пребывании Императрицы Екатерины Второй в Киеве, в 1787 году, и о свидании ее с Станиславом-Августом Королем Польским. – URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book462635/#page/2/mode/lup>
19. Полонська-Василенко Н. Історія України: у 2-х Т. / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – Т. 1. – 672 с.
20. Скопин Г. А. Дневник происшествий. – URL: <https://memoirs.ru/rarhtml/1222Skopin2.htm>
21. Струкевич О. К. Україна-Гетьманщина та російська імперія протягом 50–80-х рр. XVIII ст. (політико-адміністративний аспект проблеми) / О. К. Струкевич. – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 100 с.
22. Фонвизин М. А. Записки Михаила Александровича Фонвизина. – URL: https://memoirs.ru/texts/FonVizin_RS84T42.htm
23. Чернышев Г. П. Записки графа Г. П. Чернышева. – URL: <https://memoirs.ru/texts/Cernischov1872.htm>
24. Шаховской Я. П. Записки князя Якова Петровича Шаховского, писанные им самим. – URL: <https://memoirs.ru/texts/SHAhovskoy>

References

1. Antonovych, V. B. (1991). Pro kozac'ki chasy na Ukraї'ni [*About Cossack times in Ukraine*]. Kiev: Dnipro.
2. Apanovych, O. M. (1969). Zbrojni syly Ukraї'ny pershoї' pol. HVIII st. [*The Armed Forces of Ukraine of the first half of the 18th century*]. Kiev: Naukova dumka.
3. Bantysh-Kamenskij, D. N. Istorija Maloj Rossii [*The history of Small Russia*]. URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book53042/#page/1/mode/lup>
4. Gorobec', V. M. (1995) Vid sojuzu do inkorporacii': ukrai'ns'ko-rosijs'ki vidnosyny drugoi' polovyny HVII – pershoї' chverti HVIII st. [*From the alliance to the incorporation: the Ukrainian-Russian relations in the second half of the 17th – the first quarter of the 18th centuries*]. Kiev: Instytut istorii' Ukraї'ny NAN Ukraї'ny.
5. Gorobec', V. M. (1998). Prysmerk Get'manshhyny: Ukraї'na v roky reform Petra I [*Twilight of the Hetmanate: Ukraine in the years of reforms of Peter I*]. Kiev: Instytut istorii' Ukraї'ny NAN Ukraї'ny.
6. Grushevs'kyj, M. S. (1992). Iljistrovana istorija Ukraї'ny [*The illustrated history of Ukraine*]. Kiev: Naukova dumka.

7. Danilov, M. V. Zapiski Mihaila Vasil'evicha Danilova, artillerii majora, napisannye im v 1771 godu (1722–1762) [*Memoirs of Mikhail Vasilyevich Danilov, a major of artillery written by him in 1771 (1722–1762)*]. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Danilov/frames1.htm>

8. Dobrynin, G. I. Istinnoe povestvovanie, ili Zhizn' Gavriila Dobrynina, im samim napisannaja. 1752–1827 [*The veritable narration or Gabriel Dobrynin's life written by him. 1752–1827*]. URL: https://memoirs.ru/texts/Dobrynin_RS70_3_2.htm

9. Doroshenko, D. I. (1992). Narys istorii' Ukrai'ny (Vol. 2) [*The essay on the history of Ukraine (Vol. 2)*]. Kiev: Globus.

10. Jefymenko, O. Ja. (1992) Istorija Ukrai'ny ta i'i' narodu [*The history of Ukraine and its people*]. Kiev: Mystectvo.

11. Zheljabuzhskij, I. A. Dnevnye zapiski [*Daily notes*]. URL: <https://memoirs.ru/texts/Zeliabuzski.htm>

12. Zinov'ev, V. N. Zhurnal puteshestvija V. N. Zinov'eva po Germanii, Italii, Francii i Anglii [*V. N. Zinoviev's journal of travelling about Germany, Italy, France and England*]. URL: https://memoirs.ru/texts/zin_1.htm

13. Kurakin, B. I. Russko-shvedskaja vojna. Zapiski. 1700–1710 [*The Russian-Swedish war. Memoirs. 1700–1710*]. URL: https://memoirs.ru/texts/KRSH_890.htm

14. Markevich, N. Istorija Malorossii [*The history of Small Russia*]. URL: <http://litbook.net/book/68561/istoriya-malorossii-4/page-1/>

15. Nartov, A. K. Dostopamjatnye povestvovanija i rechi Petra Velikogo [*Memorable narrations and speeches of Peter the Great*]. URL: https://memoirs.ru/texts/Nartov_1891.htm

16. Ogloblyn, O. (2001). Get'man I. Mazepa ta jogo doba [*The Hetman I. Mazepa and his era*]. New-York–Kiev–Paris–Toronto.

17. Pinchuk, Ju. A. (1992). Do ocinky j gromads'koi' dijal'nosti M. I. Kostomarova [*To the assessment and social activities of N. I. Kostomarov*]. Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal, 3, 3–11.

18. Poletika, A. A. Zapiski o prebyvanii Imperatricy Ekateriny Vtoroj v Kieve, v 1787 godu, i o svidanii ee s Stanislavom-Avgustom Korolem Pol'skim [*Memoirs about the stay of Empress Catherine the Second in Kiev in 1787 and about her meeting with the Polish King Stanislav-August*]. URL: <http://www.runivers.ru/bookreader/book462635/#page/2/mode/1up>

19. Polons'ka-Vasylenko, N. (1995). Istorija Ukrai'ny (Vol. 1) [*The history of Ukraine (Vol. 1)*]. Kiev: Lybid'.

20. Skopin, G. A. Dnevnik proisshestvij [*The Diary of events*]. URL: <https://memoirs.ru/rarhtml/1222Skopin2.htm>

21. Strukevych, O. K. (1996). *Ukrai'na-Get'manshhyna ta rosij's'ka imperija protjagom 50–80-h rr. HVIII st. (polityko-administratyvnyj aspekt problemy) [Ukraine-the Hetmanate and the Russian Empire for the 50–80-ies of the XVIII century. (politico-administrative aspect of the problem)]*. Kiev: Instytut istorii' Ukraï'ny NAN Ukraï'ny.

22. Fonvizin, M. A. *Zapiski Mihaila Aleksandroviča Fonvizina [Mikhail Alexandrovich Fonvizin's memoirs]*. URL: https://memoirs.ru/texts/FonVizin_RS84T42.htm

23. Chernyshev, G. P. *Zapiski grafa G. P. Chernysheva [Count G. P. Chernyshev's memoirs]*. URL: <https://memoirs.ru/texts/Cernischov1872.htm>

24. Shahovskoj, Ja. P. *Zapiski knjazja Jakova Petroviča Shahovskogo, pisannye im samim [Prince Yakov Petrovich Shakhovskiy's memoirs written by him]*. URL: <https://memoirs.ru/texts/SHAhovskoy>

УДК 94:355.311(477.41/.74/.54) «18»

**ОПИСИ КИЇВСЬКОГО (1869 р.), ОДЕСЬКОГО (1871 р.)
ТА ХАРКІВСЬКОГО (1871 р.) ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ:
ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА ОСНОВА ДОКУМЕНТІВ**

Петрова Інна, Петров Олексій

У статті розглядається історія упорядкування наприкінці 60-х рр. – початку 70-х рр. ХІХ ст. топографічних описів Київського, Харківського та Одеського військових округів; методи збору, систематизації та опрацювання історичних джерел учасниками обстеження військових округів Російської імперії. Автори статті зосередили увагу, здебільшого, на аналізі проблем, пов'язаних зі створенням ВТО. Це побутування серед організаторів обстеження різних концептуальних підходів до методики та методології упорядкування описів; недостатня кількість репрезентативних і достовірних джерел з історії заселення та господарського освоєння окремих регіонів російської держави; відмова місцевої влади від співпраці з керівниками та учасниками військово-топографічних експедицій; перманентні територіально-адміністративні реформи, що призводили до інформаційного оновлення чернеток описів після чергової зміни внутрішніх кордонів Російської імперії; відсутність необхідної кількості перекладачів, які б працювали у складі військово-топографічних експедицій у національних районах Російської імперії тощо. У статті

зроблено наголос на зміні методологічних і методичних підходів до упорядкування нової групи військово-топографічних описів, зазначено, що царський уряд відмовився від упорядкування описів енциклопедичного характеру й сфокусував увагу укладачів лише на пошуку інформації військового призначення, а саме: відомостей про тактичні властивості місцевості, основні маршрути пересування військ, технічні засади їх розквартирування, державні резерви матеріальних цінностей армії та флоту тощо. У подальшому матеріали статті можуть бути використані при написанні джерелознавчих та конкретно-проблемних праць з історії України кінця 60-х рр. – початку 70-х рр. XIX ст., а також підручників і курсів лекцій для навчальних закладів вищої освіти.

Ключові слова: військово-топографічні описи, програма обстеження, статистичні комітети, військові округи, губернія, Нарадчий комітет Головного штабу, Військово-вчений комітет.

Одне з останніх у XIX ст. топографічне обстеження військових округів відбувалося на тлі проведення військової реформи у Російській імперії (1862–1874 рр.). Реформа передбачала запровадження загальностанової військової повинності для всіх чоловіків, які досягли 20-річного віку, скорочення особового складу армії, а також служби (з цього часу вона становила шість років, на флоті – сім років), заборону тілесних покарань, реорганізацію профільного міністерства, реформування закладів військової освіти, переозброєння армії за новими технологіями (створення парового військового флоту та залізничних військ) тощо. У межах реалізації реформи було запроваджено єдиний військово-адміністративний устрій. За ініціативи Д. Мілютіна територія Російської імперії була поділена на 15 військово-адміністративних одиниць (округів): Варшавський, Віленський, Кавказький, Казанський, Київський, Московський, Оренбурзький, Петербурзький, Ризький (ліквідований у 1870 р.), Східний Сибірський, Західний Сибірський (у 1882 р. реорганізований та перейменований в Омський), Туркестанський, Фінляндський (ліквідований у 1905 р.). Південні та Південно-західні губернії Російської імперії було включено до складу Київського військового округу (Київська, Подільська та Волинська губернії), Одеського військового округу (Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії та Бессарабська область) та Харківського військового округу (у 1888 р. ліквідований; Харківська, Полтавська, Чернігівська, Курська губернії передані до складу Київського військового округу; Воронежська, Орловська – до Московського). У 1869 р. Хотинський повіт Бессарабської губернії з Одеського військового округу було передано до складу КВО. Таким чином, запровадження нового адміністративно-територіального устрою, невдала спроба попереднього вій-

ськово-топографічного обстеження, що відбувалось за програмою 1858 р., відсутність оновленої інформації про мобілізаційні ресурси російської армії та її військовий потенціал актуалізувало питання про створення нових зразків військово-топографічних описів (далі ВТО – І. П. О. П.).

Історія створення ВТО Київського (1869 р.), Одеського (1871 р.) та Харківського (1871 р.) військових округів, формування їхньої джерельної бази до сьогодні не були предметом цілісного комплексного дослідження. У спеціальній літературі розглядалися лише окремі питання, пов'язані з функціонуванням Військово-топографічної служби Російської імперії (зокрема діяльності Військово-топографічного депо та Військово-вченого комітету), проведення астрономічних спостережень, триангуляційних, картографічних та рекогносцирувальних робіт на теренах Російської імперії. Тож історіографічна ситуація представлена в працях М. Андрєєва [1, 1–18], І. Боброва [2, 5–11], В. Глушкова [9, 12–53], В. Єсакова [10, 54–57], З. Новокшанової-Соколовської [14, 118–141], П. Папковського [17, 6–15, 54–67], О. Постникова [19, 73–147], С. Ричкова [20, 35–39], Р. Сосси [22, 73–84], А. Лукашевича [13, 57–192] та ін. Відтак, відсутність спеціалізованих досліджень у цьому напрямі, поширення в історичній літературі усталених міфологем щодо інформаційних можливостей військово-топографічних описів привело до появи цієї розвідки. Таким чином, метою статті є відтворення історії упорядкування військово-топографічних описів Київського (1869 р.), Харківського (1871 р.) й Одеського (1871 р.) військових округів, реконструкція й аналіз їхньої джерельної бази, визначення рівня інформативної репрезентативності ВТО. Дослідження процесу продукування військово-топографічних військових округів Російської імперії та особливостей їхнього відкладення відбувалось із залученням: 1) діловодної документації (звіти про діяльність Військово-вченого комітету Головного штабу російської армії за 1869, 1870, 1871, 1872 рр.; звіти про діяльність Військового міністерства за 1865 та 1871 рр.); 2) законодавчих актів, наприклад, «... Положення о губернском и уездном управлении в губерниях Царства Польского»; 3) статистичних матеріалів (військово-топографічних описів Київського (1869 р.), Харківського (1871 р.), Одеського (1871 р.) військових округів).

Рішення про проведення чергового військово-топографічного обстеження окремих територій Російської імперії та затвердження його нової концепції було прийнято на засіданні Нарадчого комітету Генерального штабу в 1865 р. (Нарадчий комітет Генерального штабу з 31 грудня 1865 р. вже мав назву Нарадчий комітет Головного штабу, з березня 1867 р. – Військово-вчений комітет) [15, 52]. Відповідно до рішення Нарадчого комітету, новий ВТО територій Російської імперії мав складатися з трьох взаємопов'язаних описів: вій-

ськово-топографічного опису губернії (описи губерній пізніше сформували інформаційну основу для опису військового округу, також планувалось укласти опис прикордонних ділянок); статистики військових підрозділів Російської імперії; статистики іноземних держав та армій [11, 109–110]. З метою реалізації першої фази описування (упорядкування описів губерній, військових округів та прикордонних ділянок території Російської імперії), на вимогу Д. Мілютина, у 1865 р. було затверджено «Програму для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям» та Програму для військово-статистичних описів округів (за її основу було обрано «Програму для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям», додавався лише шостий розділ «Сведения по административной части»). Планувалося також розробити та затвердити додаткову «... програму для військово-топографічного опису усїєї імперії зі стратегічним оглядом ділянок державного кордону» [8, 53]. До упорядкування останнього документа співробітники Військово-вченого комітету Головного штабу долучилися 28 квітня 1867 р. Спочатку була сформована комісія у складі професора Миколаївської академії Генерального штабу, генерал-майора О. Макшеєва, полковника О. Лаврентьєва та генерал-майора П. Менькова, на яких було покладено обов'язок розробити програмні документи для цього обстеження та затвердити особовий склад учасників експедицій. 17 вересня 1867 р. генерал-майор П. Меньков презентував «Проект программы для составления военных обозрений пограничных пространств». Відповідно до цього проекту спочатку планувалося протягом 1867–1868 рр. завершити рекогносцирування Західного прикордонного простору, а потім учасникам експедиції рекомендувалося долучитися до упорядкування опису території. Для цього було визначено три напрямки проведення робіт, які в майбутньому планувалося використовувати як театри військових дій: Північно-Західний (Петербург–Паланген), Західний (Паланген–Новоселиця), Південно-Західний (Новоселиця–Керч). Спеціально для обстеження Південно-Західного прикордонного простору була розроблена додаткова програма «Военное обозрение Юго-Западного пространства в пределах от Новоселицы и Керчи, до Киева и Екатеринослава» [16, 186–187].

До реалізації першої фази описування (підготовка ВТО) військових округів за Програмами 1865 р. підрозділи Головного штабу та цивільні установи Російської імперії долучилися наприкінці лютого 1866 р. 22 лютого 1866 р. з Нарадчого комітету Головного штабу на адресу Начальника Головного управління іррегулярних військ М. Карлгофа, міністрів: Фінансів М. Рейтерна, Пошти та телеграфів О. Тимашева, Державного майна О. Зеленоєва, Внутрішніх справ П. Валуєва, Шляхів сполучення П. Мельникова, Керуючого Морським

міністерством М. Краббе, Міністра Імператорського двору та уділів В. Адлерберга, Наказного отамана Війська Донського О. Потапова, Командуючого військами Ризького (П. Шувалов), Петербурзького (Великий князь Микола Миколайович Романов), Одеського (П. Коцебу), Київського (О. Безак), Віленського (К. фон Кауфман), Московського (О. фон Гільденштубб), Казанського (К. Семякін), Оренбурзького (М. Крижанівський), Західно-Сибірського (О. Дюгамель), Східно-Сибірського (М. Корсаков), Фінляндського (П. Рокасовський), Кавказького (Великий князь Михайло Миколайович Романов) військових округів надійшов наказ про упорядкування нових зразків описової продукції відповідно до «Программы для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям» (до наказу додавались 16 екземплярів програми 1865 р. та бланки статистичних таблиць) [16, 3–5 зв., 7–8 зв., 9, 11–13 зв., 14–16 зв., 17–20 зв.]. На посадовців (керівників міністерств та відомств, командуючих військовими округами, цивільних губернаторів) покладался обов'язок забезпечити укладачів описів первинними матеріалами з профілю діяльності установи, створити належні умови для їхньої роботи, сприяти налагодженню сталих комунікаційних зв'язків із губернськими та повітовими установами. На всі підготовчі роботи зі збору, систематизації, редагування й оприлюднення описових матеріалів відводилося два роки (до 1868 р. планувалося завершити всі картографічні та описові роботи в регіонах Російської імперії).

Для спрощення процедури впорядкування військово-топографічних описів Ф. Гейден та його підлеглі до кожного військового округу надіслали комплект документів, які сформували первинну джерельну базу ВТО. Наприклад, 9 березня 1866 р. на адресу Командуючого військами Київського військового округу О. Безака надійшли рукописи Матеріалів для географії та статистики Подільської (автор В. Пашенко), Волинської (О. Лещинський), Київської (К. Тімот) губерній; друковані екземпляри військово-статистичних оглядів Київської (автор – підполковник П. Меньков, 1848 р.), Подільської (капітан Д. Тверетінов, 1849 р.), Волинської (штабс-капітан М. Фрігче, 1850 р.) губерній; «Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи» Волинської губернії (1843 р.), Подільської губернії (1843 р.), Київської губернії (1845 р.) [16, 21–21 зв.]. 18 березня 1866 р. на адресу Командуючого військами Віленського військового округу К. фон Кауфмана було спрямовано Матеріали для географії та статистики Вітебської (автор – С. Ваховський), Могильовської (А. Адамович), Мінської (І. Зеленський), Гродненської (П. Бобровський), Віленської (О. Корево), Ковенської (Д. Афанасьєв) губерній; військово-статистичні огляди Могильовської (Д. Черницький, 1848 р.), Мінської (А. Стренг, 1848 р.), Гродненської (Є. фон Грандієр,

1848 р.), Віленської (С. Норденстренг, 1848 р.), Ковенської (Г. Калмберг, 1849 р.), Вітебської (М. Безкорнилович, 1852 р.) губерній та дві мапи Ковенської губернії [16, 30–30 зв.]. 20 березня 1866 р. описово-статистичні матеріали також було надіслано до Казанського військового округу. Командуючий Казанським військовим округом К. Семякін отримав Матеріали для географії та статистики Росії Казанської (автор – М. Лаптев), Пензенської (М. Сталь), Саратовської (Ю. Буйвід), Пермської (Х. Мозель) губерній, Генеральну карту Саратовської губернії, плани губернських міст [16, 32–33 зв.]. З метою завершення опису Казанського військового округу планувалося також надіслати Матеріали для географії та статистики В'ятської (О. Шульгін) і Симбірської (підполковник О. Липинський, останній опис було надруковано лише у 1868 р.) губерній; військово-статистичних оглядів Казанської (укладач – штабс-капітан В. Ромишевський, 1850 р.), Симбірської (укладач – штабс-капітан Ю. Буйвід, 1853 р.), Пензенської (укладач – штабс-капітан Г. Деконський, 1849 р.), Саратовської, Астраханської, Самарської (укладач – підполковник К. Безносилов, 1852–1853 р.) [16, 32–33 зв.]. 22 березня 1866 р. до командуючого Одеським військовим округом П. Коцебу надійшли військово-топографічні описи (Матеріали для географії та статистики) Катеринославської губернії (В. Павлович, 1862 р.), Херсонської губернії (О. Шмідт, 1863 р.), Бессарабської області (О. Защук, 1862 р.), військово-статистичні огляди Катеринославської (В. Драчевський, 1850 р.), Херсонської (О. Рогалев, А. фон Віпте та Г. Пестов, 1849 р.), Таврійської (М. Герсеванов, 1849 р.) губерній та Бессарабської області (М. Дараган, 1849 р.), «Сведения об удобствах квартирного размещения всех родов войск в пределах Российской империи» в межах Таврійської (1844 р.), Катеринославської (1843 р.), Херсонської (1843 р.) губерній та Бессарабської області (1843 р.); картографічні матеріали (шість планів повітових міст Бессарабської області (наприклад, Хотина та Ізмаїла), Гідрографічна карта Європейської Росії (1846 р.), Атлас «частини р. Дніпро від м. Кременчука до Лиману» (1863 р.)) [16, 37–38 зв.].

Після формування первинної джерельної бази описів, затвердження кандидатур укладачів (редакційні роботи виконували офіцери Генерального штабу, що здебільшого перебували при штабах дивізій або військових округів), поширення серед учасників обстеження програмних документів, затвердження графіка виконання картографічних та описових робіт офіцери Генерального штабу розпочали роботу над створенням описів та картографічних матеріалів до них. Одним із перших до виконання урядових настанов долучилися помічник Командувача Віленського військового округу генерал-майор О. Казимирський та підполковник С. Крохін (наказ від 26 квітня 1866 р. про призначення О. Казимирського відповідальним за упорядкування цього опису) [16, 54]. Ще

раніше, 18 квітня 1866 р., до упорядкування військово-топографічного опису Одеського військового округу приєднався штабс-капітан П. Догановський [16, 58]. 9 травня 1866 р., за наказом керівника Московського військового округу О. фон Гільденштубба, офіцери В. Іванов, М. Головін, П. Казанський почали упорядковувати другий розділ («Сведения по комплектованию войск») опису Московського військового округу [16, 68]. З 2 червня 1866 р. над описом губерній Київського військового округу почала працювати група офіцерів під керівництвом начальника дивізійного штабу 12-ої піхотної дивізії підполковника І. Познанського (редактором опису Київського військового округу було затверджено штабс-капітана М. Левицького) [16, 71, 91–91 зв.]. 9 червня 1866 р. було оголошено наказ Командувача Ризького військового округу генерал-лейтенанта Е. Баранова про формування комісії у складі штабс-капітана 38-го Тобольського піхотного полку В. Стрельникова та підполковника Ф. Печори для створення опису цього округу (пізніше до складу укладачів опису приєднався капітан Л. Кладо) [16, 82–82 зв.]. З 22 червня 1866 р. до упорядкування військово-топографічного опису Землі Війська Донського долучилися М. Маслоковець (про призначення останнього відповідальним за укладання опису повідомлялося ще в листі від 12 квітня 1866 р.) та військовий старшина Ф. Юганов [16, 52, 72–72 зв., 80]. 15 липня 1866 р. підготовку ВТО Казанського військового округу було доручено М. Гутовському [16, 109]. З 25 листопада 1866 р. підполковник В. Липинський очолив роботи зі створення військово-топографічного опису Іркутської губернії, що входила до складу Східно-Сибірського військового округу [16, 136].

Однак, під впливом об'єктивних причин у деяких регіонах Російської імперії упорядкування ВТО було перенесено на невизначений час. Наприклад, внаслідок проведення чергової адміністративно-територіальної реформи в регіонах було прийнято рішення відтермінувати створення опису Варшавського військового округу. Так, ще 9 червня 1866 р. Командуючий військами Варшавського військового округу Ф. Берг доповідав, що на «сьогодні недоцільно відновлювати військово-топографічні роботи в регіоні, оскільки Царство Польське перебуває на шляху територіально-адміністративних змін, тому якщо зараз розпочати підготовку описів, то через рік їх вже необхідно буде переробляти» [16, 86]. Як надалі повідомляє Ф. Берг, відповідно до територіально-адміністративної реформи Царства Польського, засади якої було проголошено пізніше («Высочайше утвержденным Положением о губернском и уездном управлении в губерниях Царства Польского», 19–31 грудня 1866 р.), планувалося замість п'яти губерній (Варшавської, Августовської, Люблінської, Плоцької, Радомської) з 39 повітами створити 10 губерній (Варшавську,

Калишську, Петроковську, Радомську, Келецьку, Люблінську, Седлецьку, Плоцьку, Ломжинську та Сувалкську) з 85 повітовими центрами [8, 427]. Отже, Ф. Гейден прийняв рішення відтермінувати проведення описових робіт у Царстві Польському до 1867 р. Після попереднього узгодження строків обстеження регіону 19 квітня 1867 р. Ф. Берг видав наказ про формування комісії для створення опису у складі генерал-майора М. Савіна (голова комісії), підполковників Генерального штабу В. фон-дер Лауниця та М. фон Цеймерна, капітанів М. фон Пфейфера, П. Грунта, Ф. Бранта, Г. фон Баха, О. Повало-Швейковського та М. Чайковського, штабс-капітана М. Федорова та зарахованого до Генерального штабу Лейб-гвардії кінно-гренадерського полку штабс-капітана В. Івашкіна [16, 196]. Відтермінування упорядкування описів спостерігалося також в інших регіонах Російської імперії. Так, оскільки Туркестанський військовий округ було сформовано лише у 1867 р., його обстеження було розпочато відповідно 25 липня 1870 р. (до цього вирішувались організаційно-адміністративні питання). З 19 жовтня 1870 р. роботи в регіоні очолили Х. Мозель (помічник, а згодом начальник штабу військового округу, член Туркестанського відділу Імператорського Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії) та Й. Амінов (штаб-ротмістер Лейб-гвардії уланського Його Величності полку).

З усіх регіонів Російської імперії найбільш успішно робота над упорядкуванням ВТО просувалась у Київському, Одеському та Харківському військових округах. Першим було завершено обстеження Київського військового округу (далі КВО – І. П., О. П.). Як було зазначено вище, роботу на цим описом І. Познанський та М. Левицький розпочали 2 червня 1866 р., а вже 1 травня 1868 р. вони рапортували про завершення чотирьох розділів ВТО. До 3 травня 1869 р. з них було надруковано «Сведения географические и топографические» (перший розділ опису), «Сведения по комплектованию войск» (другий розділ) і «Сведения по расположению войск» (третій розділ опису). Четвертий розділ опису Київського військового округу («Сведения по передвижению войск») перебував у друці. На 5 жовтня 1869 р., за повідомленням Командуючого Київським військовим округом О. Безака, залишилося доопрацювати два розділи опису: «Сведения по довольствию и снабжению войск» (п'ятий розділ) та «Сведения по административной части» (шостий розділ) [23, 61]. У листі О. Безака від 23 грудня 1869 р. було оголошено, що «опис Київського військового округу надруковано у повному обсязі в кількості 300 екземплярів, 250 з яких було спрямовано до Головного штабу» [23, 63].

Незважаючи на стислі строки, що були відведені на упорядкування опису КВО, укладачі намагалися залучити якнайбільшу кількість джерел. В описі

Київського військового округу автори статті зустріли посилання на такі документи: військово-статистичні огляди Київської, Подільської та Волинської губерній (на рукописні варіанти Матеріалів для географії та статистики Росії, упорядковані полковниками К. Тімротом та О. Лещинським, підполковником В. Пашенком); статистичний опис Київської губернії І. Фундукля, опис Київської губернії М. Воекова та О. Загоскіна, метеорологічні спостереження співробітника обсерваторії університету Св. Володимира М. Авенаріуса, метеорологічні спостереження місцевих лікарів Волинської губернії за 1844–1846 рр., дослідження Р. Вагнера («Технология по Вагнеру. Производство муки, хлеба и крахмала», 1862 р.), «Сборник статистических сведений по Киевской губернии за 1862 г.» видавництва Київського губернського статистичного комітету (1864 р.). Також укладачі активно використовували звітну документацію Волинської та Подільської казенних палат за 1866 р., Київського губернського рекрутського присутствія за 1866 р., Переліки населених пунктів Волинської губернії, надруковані місцевим статистичним комітетом за 1866 р., матеріали про стан розвитку промисловості у Волинській губернії за 1867 р. (ці відомості також було надано місцевим статистичним комітетом), матеріали інспекції Києво-Балтської залізниці (1868 р.), Волинського губернського землеміра, наглядача Балтського провіантського магазину (1867 р.), щорічні звіти Подільського, Волинського губернаторів за 1866 р., місцевих губернських управлінь державної власності, окружного інженерного управління за аналогічний період, матеріали X округу шляхів сполучення, накази Військового міністра: 1) № 183 про заснування військових виправних підрозділів, зокрема Київської військової виправної роти, 1867 р.; 2) № 244 про штатний розклад піхотного та стрілецького резервних батальйонів, 1868 р., 3) № 374 про склад вартових команд, управлінь фортифікаційної артилерії, артилерійські лабораторії округів, Київського арсеналу 1867 р.; 4) № 363 про склад готових товарів (4 жовтня 1865 р.) тощо. Однак, незважаючи на значну кількість джерел, про високий ступінь інформативної репрезентативності та достовірності окремих розділів опису говорити не можна. Оскільки ще на початку створення ВТО упорядники КВО неодноразово ставили перед керівництвом Головного штабу та Військово-вченого комітету питання про сумнівність інформації, що була надана місцевим губернським статистичним комітетом для таблиці № 18 опису «Исчисление маршрутных путей». Однак, М. Обручев 5 січня 1868 р. зауважив, що якщо інших матеріалів не було систематизовано, то потрібно існуючі відомості оприлюднити з відповідними поясненнями до таблиці, у подальшому, як планував М. Обручев, під час чергового оновлення опису цей розділ буде доопрацьовано [16, 244].

Активна фаза упорядкування військово-топографічного опису Харківського військового округу тривала протягом 1866–1871 рр. На 24 березня 1867 р. було завершено упорядкування розділів («Сведения по комплектованию войск», «Сведения по расположению войск»; «Сведения по передвижению войск») за Харківською, Полтавською, Чернігівською, Курською, Орловською та Воронежською губерніями округу. На 14 травня 1868 р. учасники експедиції завершили укладання першого розділу «Сведения географические и топографические» та п'ятого розділу «Сведения по довольствию и снабжению войск» для ВТО Полтавської та Орловської губерній [23, 35–36 зв.]. Після завершення систематизації та редагування матеріалів для військово-топографічних описів губерній у 1870 р. офіцери долучилися до створення узагальнюючого опису військового округу: у 1870 р. вони завершили другий, третій, четвертий та п'ятий розділи опису Харківського військового округу. Увесь наявний матеріал було відредаговано та надруковано у 1871 р. [25, 61 зв.]. Проте під час формування джерельної основи укладачі виявили прогалини в документальній традиції регіону – у систематизованому вигляді була відсутня інформація щодо мобілізаційних резервів російської армії (Табл. № 6 «Состав населения мужского пола по возрастам»). Як стверджував О. Бреверн де Лагарді, як основне джерело для цієї таблиці планувалося використовувати сповідальні відомості, що зберігалися в місцевих консисторіях. Однак, процес їхньої систематизації вимагав часу та великих зусиль (тільки за Харківською губернією в місцевій консисторії сповідальні відомості були об'єднані в 50 книг). Упорядники опису для заповнення цієї таблиці повинні були ознайомитися зі сповідальними відомостями, зробити спочатку вибірку інформації щодо чоловіків віком до 20 років, потім 21–30 років, 31–40, 41–50, більше 50 тощо. Такого обсягу роботи укладачі описів виконати не змогли. Отже, О. Бреверн де Лагарді запропонував Головному штабу звернутися до Синоду з проханням змінити формуляр сповідальної відомості та наблизити її до структури таблиці «Состав населения мужского пола по возрастам». Однак, військові інституції та церковні ієрархи залишили таку пропозицію поза увагою. Незважаючи на певні труднощі, що виникли з формуванням джерельної основи ВТО Харківського військового округу, автори залучили до опису праці К. Веселовського «О климате России» (1857 р.), В. Столярова «Опыт медицинской топографии и статистики Харьковского военного округа» (1870 р.), І. Штукенберга «Статистические труды» (1858–1860 рр.), О. Тарачкова «Отчет о путешествии по уездам Сосненского бассейна Орловской губернии для статистических и геогностических исследований в 1865 г.», «Списки населенных мест Российской империи, составленные и издаваемые Центральным статистическим комите-

том Министерства Внутренних дел. По сведениям 1859 г. Харьковская губерния» (1869 р.). Також автори опису як історичні джерела згадують аналогічні списки населених пунктів Курської (1868 р.), Чернігівської (1866 р.), Воронежської (1865 р.), Полтавської (1862 р.) губерній. Досить активно укладачі використовували Матеріали для географії та статистики М. Домонтовича (Чернігівська губернія) та В. Михалевича (Воронезька губернія), топографічний опис Харківського намісництва І. Переверзева (1788 р.), звіту документацію Харківської (за 1865–1868 рр.), Полтавської (1866–1868 рр.) та Орловської (1859–1866 р.) лікарських управ, матеріали інтенданства Харківського військового округу за 1865–1868 рр., місцевих губернських статистичних комітетів за 1866 р., накази Військового міністра за 1867 р. Неодноразово автори посилаються також на періодичну пресу та продовжувані видання: «Харьковские губернские ведомости» (за 1841 р.), «Военный сборник» (за 1863 р.), «Памятную книжку Харьковской губернии» за 1866–1868 рр. (укладач збірок – в. о. секретаря Харківського губернського статистичного комітету Я. Голяховський), «Памятную книжку и адрес-календарь Орловской губернии на 1867 г.» (упорядник збірки – О. Тарачков), «Памятную книжку Курской губернии на 1867 г.», «Журнал коннозаводства» (1868 р.), «Ежегодник Министерства финансов» (1869 р.).

До 1871 р. також було завершено опрацювання необхідних матеріалів для ВТО Одеського військового округу (далі ОВО – І. П., О. П.). Як довідуємося зі звіту Командуючого військами ОВО П. Коцебу, на 27 квітня 1868 р. було укладено перший розділ «Сведения географические и топографические», Табл. № 4–5, № 8–9, № 11 для другого розділу «Сведения по комплектованию войск» (на жаль, матеріал для таблиць було систематизовано лише за двома повітами – Херсонським і Тираспольським); Табл. № 13, № 15–16 для третього розділу «Сведения по расположению войск» ВТО Херсонської губернії. Для військово-топографічного опису Катеринославської губернії було підготовлено Табл. № 1–2 для першого розділу «Сведения географические и топографические»; Табл. № 4–5, № 8, № 9–11 та «Описание свойств местного населения по отношению к требованиям военной службы для другого розділу «Сведения по комплектованию войск»; Табл. № 13–15 для третього розділу опису «Сведения по расположению войск»; Табл. № 23–38 та «Общий взгляд на направление и степень развития промышленной деятельности в губернии и ее частях, с военно-экономической точки зрения» для п'ятого розділу «Сведения по довольствию и снабжению войск». У межах упорядкування ВТО Таврійської губернії було підготовлено: Табл. № 1, № 2, «Краткий очерк границ, оро- и гидрографический очерк» для першого розділу «Сведения географические и топографические»; Табл. № 3–6, № 8–12 для другого розділу «Сведения по комплектова-

нию войск»; Табл. № 13–17 та «Описание губернского, уездных и заштатных городов как пунктов для квартирования войск» для третього розділу «Сведения по расположению войск»; Табл. № 21 для четвертого розділу «Сведения по передвижению войск». На 27 квітня 1868 р. для опису Бессарабської області було упорядковано Табл. № 1, № 4–5, № 7–9, № 12, «Описание свойств местного населения по отношению к требованиям военной службы», «Сведения о казачьих поселениях в Бессарабской области», Табл. № 13–16, «Описание губернского, уездного и заштатных городов как пунктов для квартирных войск», Табл. № 18 (четвертый розділ «Сведения по передвижению войск»). У межах підготовки узагальнюючого опису Одеського військового округу було укладено Табл. № 1, «Описание административных границ округа», «Подробное описание сухопутной пограничной черты», «Подробное описание приморской черты», Табл. № 3–4 (без даних щодо Херсонської губернії), № 5, № 7, № 10, «Описание физических, нравственных свойств местного населения, по отношению к требованиям военной службы»; Табл. № 11, № 13–14 [23, 2–2 зв].

На відміну від Київського, Одеського та Харківського військових округів, в інших регіонах Російської імперії описування просувалося досить повільно. Ще в перші місяці діяльності укладачів ВТО було виявлено коло проблем, подолання яких потребувало особистого втручання начальника Головного штабу Ф. Гейдена, а саме: побутування різних концептуальних підходів до методики та методології упорядкування описів; відсутність належного державного фінансування військово-топографічних експедицій, активна ротация у складі їхніх учасників; недостатня кількість репрезентативних та достовірних джерел з історії заселення та господарського освоєння окремих регіонів російської держави; відмова місцевої влади від співпраці з керівниками та учасниками військово-топографічних експедицій; нестача необхідної кількості примірників програмних документів для упорядкування ВТО (наприклад, «Программы для составления сборников военно-статистических сведений по губерниям и областям» (1865 р.); перманентні територіально-адміністративні реформи, що призводили до інформаційного оновлення чернеток описів після чергової зміни внутрішніх кордонів Російської імперії; відсутність необхідної кількості перекладачів (або носіїв шведської, фінської, молдавської мов), які б працювали у складі військово-топографічних експедицій у національних районах Російської імперії; розробка програмних документів обстеження без урахування політичної та соціально-економічної ситуації в окремих районах російської держави (побутування в регіоні традиційного економічного устрою, поширення норм звичаєвого права, збереження традицій місцевого самоврядування (наприклад, системи станично-хутірського управління), загострення політич-

ної ситуації в регіонах та подолання їхніх наслідків (наприклад, після польського повстання в Царстві Польському та на Правобережній Україні). Несвоєчасне виявлення та усунення усіх цих проблем призводило до тимчасового призупинення описово-статистичних та картографічних робіт, а також перенесення кінцевих строків їхнього завершення.

Як зазначалося вище, однією з головних причин, що впливала на строки проведення ВТО, було побутування серед учасників та керівників військово-топографічного обстеження різних концептуальних підходів до методики та методології упорядкування описів. Найбільш жваве обговорення тривало щодо доцільності залучення до упорядкування описів нової «Программы для составления сборников военно-статистических сведений...» та «Соображений по исполнению военно-статистических работ». На початку діяльності Нарадчого комітету в 1865 р. військове керівництво країни відмовилося упорядковувати описи за попередніми програмами обстеження (за Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного обстеження Кутаїської губернії 1857 р. та Типовою докладною програмою статистичних описів та військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.) – І. П., О. П.) [15, 52]. Таке рішення співробітники Нарадчого комітету пояснювали тим, що обстеження за програмою М. Голіцина мало комплексний характер. Описи областей та губерній Російської імперії склалися з двох взаємопов'язаних частин: Матеріалів для військової географії та військової статистики, які виконували роль довідника під час планування наступальних та оборонних операцій, і Матеріалів для географії та статистики Росії, які сприяли популяризації серед місцевого населення енциклопедичних знань про історію, економічні ресурси та людський потенціал регіону. Збільшення обсягів роботи (необхідність упорядкувати два описи за кожною губернією) призвело до того, що військово-топографічне обстеження не було доведено до логічного завершення. Отже, Нарадчий комітет ще в 1865 р. прийняв рішення упорядкувати нові описи, зорієнтовані на виконання лише військових завдань. Однак, уже під час реалізації нової «Программы для составления сборников военно-статистических сведений...» (1865 р.) у національних районах Російської імперії укладачі військово-топографічних експедицій зіштовхнулися з низкою проблем. Відсутність надійної джерельної бази та перекладачів для системної роботи експедицій унеможлилювала подальше опрацювання документальних матеріалів за новою програмою. Отож, деякі керівники військових округів (Командуючий Оренбурзьким військовим округом – М. Крижанівський, Кавказьким військовим округом – Великий князь Михайло Миколайович Романов) звернулися до генерал-майора М. Обручева (Голови Нарадчого комітету) з проханням дозволити доопрацювати описи,

складені за Типовою докладною програмою статистичних описів та військово-оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.) та Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного опису Кутаїської губернії (1857 р.). Вони рекомендували оновити вже зібрану попередніми експедиціями статистичну інформацію, скоротити кількість розділів відповідно до «Программы для составления сборников военно-статистических сведений...» (1865 р.). У межах просування цієї концепції 8 жовтня 1866 р. помічник Головнокомандуючого Кавказькою армією О. Карцев запропонував доопрацювати військово-топографічні описи цього регіону: «Военно-статистическое обозрение Российской империи. Кутаисского генерал-губернаторства, состоящего из Кутаисской губернии, владений: Мингрелии, Абхазии и Сванетии и приставств: Самуразаханского и Цебельдинского» (1858 р., автор – О. Лаврентьев); «Военный обзор Рионского края» П. Краєвича; військово-статистичний огляд Закавказького краю М. Столетова; опис Кубанської області та двох повітів Ставропольського краю В. Павловича. Після обговорення цієї проблеми на засіданні Нарядного комітету Головного штабу 20 січня 1867 р. генерал-майор М. Обручев затвердив: «статистичні роботи на Кавказі дозволено робити за старими програми [Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного опису Кутаїської губернії (1857 р.) та Типовою докладною програмою статистичних описів та військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.)] за винятком тих розділів, що не мають відношення до загальних урядових рекомендацій» [16, 140].

Із часом було змінено характер проведення описових і картографічних робіт в інших військових округах Російської імперії. Так, 6 березня 1867 р. з пропозицією «змінити концепцію створення описів і впорядковувати лише їх оновлені варіанти» звернувся до Ф. Гейдена Командуючий військами Оренбурзького військового округу М. Крижанівський. У своєму листі він запропонував узагальнити всі друковані та архівні описово-статистичні матеріали, що зберігались у місцевому архіві, і переопрацювати лише три групи питань: «Природа, тобто топографія, геологічні утворення, опис ґрунтів та їх розподіл, опис вод (гідрографія), гірські хребти та височини (орографія), місцева кліматична зоологія, ботаніка та мінералогія», «Антропологічний, а особливо етнографічний, побутовий опис різних племен краю та їх історія», «Статистика населення, його виробництво та торгівля, опис шляхів сполучення». З метою залучення місцевої інтелігенції, офіцерів Генерального штабу, що проходили службу в регіоні, до кращих досліджень та створення військово-топографічних описів М. Крижанівський запропонував заснувати Оренбурзьке відділення Імператорського географічного товариства (останнє надало згоду на

функціонування такого відділення в Оренбурзі ще 23 жовтня 1865 р.). Міністерство фінансів в особі міністра М. Рейтерна запропонувало виділити на фінансування цієї структури 20 тис. руб.). 28 квітня 1867 р. також було прийнято рішення упорядкувати за Типовою докладною програмою статистичних описів та військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.) опис Букеєвської орди (територія Оренбурзького військового округу) [16, 173–173 зв.].

Також серед упорядників описів та організаторів військово-топографічного обстеження тривала дискусія щодо доцільності використання експедиційного методу під час збору необхідних джерел, оскільки це вимагало залучення значних фінансових та людських ресурсів. Наприклад, в одному з програмних документів («Соображения по исполнению военно-статистических работ» (1865 р.) керівники обстеження спочатку рекомендували як історичні джерела використовувати документи, надіслані губернськими статистичними комітетами, місцевими казенними палатами, окружними управліннями, і лише після виявлення інформаційних прогалин у документальному фонді регіону звертатися до експедиційного методу накопичення матеріалів. Так, Командуючий військами Віленського військового округу К. фон Кауфман у листі до підлеглих від 26 квітня 1866 р. зобов'язав, «згідно з викладеним у «Міркуваннях ...» загальним планом, упорядковувати описи за наявними вже матеріалами та відомостями, які будуть надходити від різних відділів окружного управління. Якщо буде виявлено нестачу необхідних відомостей, то для їх оновлення офіцери Генерального штабу, що перебувають при штабах дивізій, повинні звернутися по допомогу до статистичних комітетів, казенних палат тощо. І, насамкінець, для оцінки або перевірки деяких фактів на місці і для збирання відомостей, що вимагають особистого огляду й особистої участі в систематизації точних даних під час упорядкування деяких описових статей, будуть відряджені офіцери Генерального штабу, які під час відрядження можуть дослідити різні питання за окремими розділами програми та поповнити, перевірити вже зібрані дані [16, 54]. З часом експедиційний метод все ж таки було визнано як найбільш надійний у плані збору та систематизації оро-, гідро- та етнографічної інформації (розділ «Сведения географические и топографические», «Сведения по комплектованию войск» та «Сведения по расположению войск»). Отож, експедиційний метод використовував під час дослідження Букеєвської орди (Оренбурзький військовий округ) капітан Л. Костенко. З метою вивчення побуту місцевого населення та системи управління Букеєвською ордою він протягом п'яти місяців 1867 р. перебував у Ханській Ставці. За цей час він ознайомився з архівом Тимчасової ради з управління Букеєвською ордою

(Внутрішньою Киргизькою ордою) [16, 238]. До експедиційного методу упорядкування опису Східно-Сибірського військового округу звертався капітан М. Пржевальський. З 3 липня 1867 р. до 28 січня 1868 р. він перебував у відрядженні в Південно-Уссурійському краї, де збирав інформацію про «російські та іноземні поселення в економічному, адміністративному та побутовому відношенні» [24, 13]. Тривалий час у відрядженні перебував також капітан В. Філіпов, якого 1 травня 1867 р. було спрямовано до Тифліської та Єрванської губерній для збору та систематизації інформації для першого розділу опису («Сведения географические и топографические») регіону [23, 73–73 зв.].

До експедиційного методу опрацювання джерел звернулися також укладачі опису Одеського військового округу. Для злагодженої й ефективної роботи учасників польової експедиції старший ад'ютант Генерального штабу, полковник Л. Михайлов уклав програму з 27 питань. Відповідно до неї, необхідно було всю інформацію систематизувати за такими тематичними групами: 1) транспортні сухопутні маршрути (протяжність маршруту, населені пункти, що знаходяться на шляху пересування колони, відстань між ними, кількість дворів та перелік закладів військової інфраструктури, що функціонують у кожному поселенні, через яке прокладено основний та резервний маршрути пересування військ; технічний стан й устаткування переправ через водні перешкоди, що зустрічаються на шляху пересування війська); 2–3) технічні характеристики транспортних засобів, поширених у регіоні; середні ціни на перевезення вантажу в різні пори року з розрахунку транспортування 1 пуда вантажу на 100 верст; 4–5) проекти щодо поліпшення технічного стану Чорноморських портів (Євпаторія, Севастополь, Балаклава, Ялта, Феодосія, Керч) і судноплавства на Дніпрі та Дністрі (назви рукавів та русла річок, за якими відбувається судноплавство, перелік населених пунктів, де знаходяться річкові порти; тип та технічний стан суден); 6, 12, 16–25) кількість і прізвища власників тваринницьких господарств, підприємств харчової, деревообробної, легкої, шкіряної, металургійної, гірничодобувної, машинобудівної промисловості (основний асортимент товарів та середні ціни на їхню продукцію, аналіз господарської діяльності окремих підприємств й акціонерних товариств (наприклад, Російського товариства пароплавства й торгівлі, технічний стан елінгу в Севастополі); 7) середні ціни за кожним повітом на оренду земель для пасовищ та сінокошення; 8–11) середні ціни з розрахунку за 1 пуд на основні види сільськогосподарської продукції: картоплю, горох, капусту, цибулю, м'ясо (баранина, свинина, яловичина), рибу, сіль; 13–15) площа земель лісгосподарського призначення (функціональний поділ лісів, основні сорти деревини та середні ціни на деревину залежно від сорту). З метою надання відповідей за пунктами № 26–27

(Демографія та Поселення Дунайського козацького війська (Бессарабська область)) планувалося звернутися до Бессарабського обласного статистичного комітету [23, 63–65 зв]. Для збору цієї інформації експедиційним шляхом були залучені поручик М. Стог (перебував у відрядженні з 21 червня по 4 серпня 1868 р.), штабс-капітан І. Бодаревський (перебував у відрядженні з 29 травня по 7 липня, з 30 липня по 18 серпня, з 22 вересня по 3 жовтня 1868 р.), капітани К. Хотовицький (з 13 липня по 10 серпня, з 14 по 20 жовтня, з 23 жовтня по 6 листопада 1868 р.), П. Баженов – з 25 травня по 7 серпня 1868 р.), А. Шебанов (з 6 липня по 21 серпня 1868 р.), Ю. Костенко (з 10 червня по 19 липня 1868 р.). Укладачі опису Одеського військового округу лише протягом травня-вересня 1868 р. витратили на фінансування експедиційних заходів понад 1 000 руб. [23, 69–69 зв]. Усі експедиційні заходи було реалізовано до 1 листопада 1868 р., зокрема рекогносцирування маршрутних шляхів Одеського військового округу.

Дискусія щодо залучення експедиційного методу для збору документів актуалізувала питання достовірності джерельної бази ВТО. Проблему формування репрезентативної джерельної бази ВТО (окрім уже надісланих зразків військово-топографічної продукції) планувалося здебільшого вирішити за рахунок співпраці з губернськими статистичними комітетами. Протягом 1834–1853 рр. на території Європейської частини Російської імперії було зареєстровано 33 губернські та обласні статистичні комітети. Діяльність губернських статистичних комітетів поділялася на обов'язкову (тобто таку, результати якої вимагав уряд) та необов'язкову (тобто власну, творчу діяльність комітетів). Обов'язкова діяльність їх полягала в збиранні матеріалів для всепідданих звітів губернатора уряду та первинній обробці цього матеріалу, у створенні цих звітів і додатків до них («Огляди губерній»), у створенні особливих записок та відомостей зі статистичними даними, які надавалися в різні міністерства, відомства і Центральний Статистичний Комітет. Необов'язкову діяльність урядової статистики складали дослідження в історичному, географічному, етнографічному та подібних відношеннях [18, 98–99]. Однак в окремих районах російської держави співпраця учасників військово-топографічного обстеження з губернськими статистичними комітетами виявилася малоефективною, оскільки деякі з ГСК були відкриті лише напередодні проведення військово-топографічного обстеження або вже після його оголошення. Наприклад, з 1862 р. розпочали свою діяльність Тифліський та Єреванський губернські статистичні комітети; з 1863 р. – Бакинський та Кутаїський губернські статистичні комітети. Ще пізніше, 25 листопада 1872 р., відбулося перше засідання Тьорського обласного статистичного комітету, 22 липня 1879 р. – Кубанського губернського статистичного комітету. Схожа ситуація спостерігалась у Фінлян-

дії, як повідомляв 8 червня 1866 р. Командуючий військами у Фінляндському військовому окрузі, генерал-майор М. Адлерберг, «статистичні бюро у Фінляндії [Статистичне бюро Фінляндії] розпочнуть свою роботу лише з 1 січня 1868 р., і саме з цього періоду офіцери Генерального штабу матимуть повну можливість отримати перші відомості про край» [16, 89]. У той же час, якщо навіть місцеві органи влади сформуваали особовий склад губернського статистичного комітету, це не гарантувало, що комітет буде працювати злагоджено й ефективно. Наприклад, Єнісейський губернський статистичний комітет було відкрито в 1835 р., однак до початку 60-х рр. XIX ст. він фактично не функціонував. Лише в 1863 р. з'явилися перші зразки його документальної продукції, наприклад, «Памятная книжка Енисейской губернии на 1863 год». Після від'їзду колишнього цивільного губернатора, голови Єнісейського губернського статистичного комітету генерал-майора П. Замятніна та призначення на посаду цивільного губернатора А. Лохвицького діяльність комітету було призупинено на 10 років (тільки у 1879 р. було видано «Обзор Красноярского округа Енисейской губернии за 1878 год») [26, 32]. Схожа ситуація з функціонуванням губернського статистичного комітету спостерігалась у Томській губернії. За повідомленням Томського цивільного губернатора В. Бекмана, з 1845 до 1853 рр. «засідань в комітеті (Томський губернський статистичний комітет – І. П., О. П.) не було, ніяких дій не відбувалось». Лише з березня 1854 р., після надходження з Головного управління Західного Сибіру місцевому губернаторові В. Бекману циркуляра № 381 про активізацію діяльності Томського губернського статистичного комітету, установа відновила свою роботу [21, 187]. Майже не виявляли своєї активної діяльності аж до затвердження у 1860 р. «Положения о губернских и областных статистических комитетах» Таврійський, Катеринославський, Херсонський губернський статистичні комітети, а також Бессарабський, Одеський та Ізмаїльський статистичні комітети (останній фактично не розпочав роботу). У 1836 р. було прийнято рішення поширити повноваження Бессарабського статистичного комітету на Ізмаїльське градоначальство. Єдиною дієвою установою на Півдні України був Головний статистичний комітет Новоросійського краю, заснований 9 листопада 1843 р. відповідним указом Сенату (ліквідований у 1874 р.). Після прийняття «Положения о губернских и областных статистических комитетах» було зреформовано на нових засадах діяльність Херсонського губернського статистичного комітету (відкрито 14 жовтня 1861 р.), Бессарабського статистичного комітету (5 лютого 1862 р.), Одеського міського статистичного комітету (1 червня 1863 р.), які надалі співпрацювали з учасниками військово-топографічних обстежень.

З проблемою формування джерельної бази стикнулися й укладачі описів із інших регіонів Російської імперії, наприклад М. Краснов (редактор «Военного обозрения Земли Войска Донского»). Місцевий, Новочеркаський статистичний комітет (пізніше Обласний Війська Донського статистичний комітет, відкритий у 1839 р.). Однак, як свідчать архівні матеріали, він не виявляв активності аж до 1861–1864 рр. (з 1866 р. почали друкувати «Памятные книжки Области Войска Донского»). Редактор «Военного обозрения земли Войска Донского» М. Краснов так розповідав про співпрацю з місцевим статистичним комітетом та якість наданої цією установою інформації: «Статистичний комітет, що розпочав свою діяльність у 1864 р., вперше звернув увагу на статистику народонаселення шляхом проведення у 1867 р. поголовного, майже одноденного перепису, у результаті чого одержав більш достовірні відомості про розподіл населення за статтю та місцевістю, і потім, хоча Статистичний комітет і займався збиранням даних про розподіл населення за віросповіданням, станом та віковими категоріями, проте отримані ним з цих предметів відомості навряд чи можна вважати приблизними, оскільки кількість розкольників слід вважати завеликою; розподіл за станами, на нашу думку, відбувся не зовсім правильно, тому що в Міуському окрузі, де скоцентровані поміщицькі маєтки, показано дуже мало дворян, це відбулося внаслідок того, що ці дворяни були записані за іншими округами, за станичними списками; нарешті, розподіл населення за віком, за підрахунками комітету, надто віддаляється від загальноприйнятих таблиць такого розподілу. Під час уважного розгляду показників врожайності хліба було зазначено, що цифрові матеріали відносяться лише до сівби і збирання хліба з селянських та козацьких земель; водночас значну кількість хліба сіють донські землевласники й орендарі земельних ділянок, і це не було показано у відомостях, доставлених Комітету в 1867 р. та 1868 р., що змусило нас прийняти відомості, надані Комісії народного продовольства, звідки ми й запозичили вартість різних продуктів» [12, I–III].

Після виявлення фактів бездіяльності губернських статистичних комітетів та інших установ Російської імперії, керівники військово-топографічних експедицій, наприклад, Командуючий військами Західно-Сибірського округу О. Дюгамель, з прикрістю констатував: «Губернські статистичні комітети, земські управи та військово-окружні управління хоча й певною мірою можуть полегшити працю при складанні таблиць, але оскільки організація статистичних робіт у цих установах одержала свій початок тільки останнім часом, і кількість осіб, знайомих з практичними подробицями операції збору та систематизації статистичних відомостей, досить обмежені, тому необхідно самостійно вишукувати матеріали шляхом відряджень» [16, 95]. Тотожну точку зору (про

безперспективність співпраці з губернськими статистичними комітетами та місцевими органами влади) поділяв Командуючий Московським військовим округом О. фон Гільденштубб. 28 травня 1868 р. у доповідній записці він зауважив: «Губернські статистичні комітети або прямо відмовлялися надати відомості (за їх відсутності), або надають нерідко такі, які не можуть задовольнити вимоги програми, або, нарешті, доставляють такі відомості, які, через недбале їх складання, використовувати не можна» [23, 42]. 8 травня 1868 р. інший учасник військово-топографічної експедиції Д. Канавалов (Казанський військовий округ) доповідав, що місцева влада, яка повинна була сприяти діяльності укладачів описів, відмовлялась надавати відомості у систематизованому вигляді: «на запитання укладачів, неодноразово повторювані, часто зовсім не надходять відповіді, якщо і надходять, то в незадовільному стані, губернські установи іноді відмовляють у безпосередньому зборі відомостей і пропонують наявні в них відомості у вигляді сирого матеріалу» [23, 13–22 зв.].

Шукаючи шляхи виходу із ситуації, що склалася з формуванням джерельної бази ВТО, укладачі були вимушені або розраховувати на власні ресурси, або звертатися по допомогу до вищого військового керівництва країни (в особі Ф. Гейдена або М. Обручева). Останній варіант був досить поширеним явищем серед упорядників військово-топографічних описів. Наприклад, 2 квітня 1866 р. Начальник дивізійного штабу 12-ої піхотної дивізії, підполковник І. Познанський звернувся з проханням до М. Обручева надати йому інформацію про площу земельних ресурсів Подільської губернії [16, 92]. 29 липня 1866 р. з вимогою надіслати в ролі історичного джерела Матеріали для військової географії та військової статистики Херсонської губернії (автор – М. Сапунов) звернувся помічник начальника штабу Одеського військового округу О. Раух [16, 111]. 31 жовтня 1866 р. датується звернення Командуючого Казанським військовим округом, генерала від інфантерії К. Семякіна щодо необхідності опрацювання опису Пензенської губернії М. Сталя, якого не було виявлено під час формування первинної джерельної бази ВТО Казанського військового округу [16, 125а]. 5 грудня 1866 р. Командуючий Петербурзьким військовим округом Великий князь Микола Миколайович (Романов) рекомендував Ф. Гейдену надати його підлеглим описи Петербурзької, Псковської, Олонецької, Архангельської, Новгородської губерній за попередні роки [16, 131]. 11 травня 1867 р. Командуючий військами Західно-Сибірського округу генерал-лейтенант О. Хрущов звернувся до Ф. Гейдена та М. Обручева з проханням надіслати монографію Д. Журавського «Об источниках и употреблении статистических сведений» (1846 р.), «Списки населенных мест Российской империи» (за Архангельською, Казанською, Єнісейською губерніями), «Статистические

таблицы Российской империи» (А. Бушен, 1863 р.) тощо [16, 193]. Співробітники Головного штабу та Військово-вченого комітету завжди намагалися допомагати офіцерам із формуванням джерельної бази описів. Так, 6 лютого 1867 р. та 22 лютого 1867 р. М. Обручев на адресу укладачів опису Петербурзького військового округу надіслав «Памятную книжку Олонецкой губернии на 1867 г.» та «Статистические сведения о Новгородской губернии». Ці документи, за спостереженням М. Обручева, «стануть у нагоді під час створення військово-статистичного огляду Петербурзького військового округу» [16, 144–145 зв.]. У разі відсутності необхідних матеріалів у бібліотечних та архівних установах М. Обручев та Ф. Гейден замовляли потрібну літературу й картографічні матеріали у друкарнях або книгарнях Російської імперії. Наприклад, 12 травня 1867 р. Військово-вчений комітет за наказом М. Обручева замовив у книжковому магазині купця І. Сакова такі видання: «Статистические таблицы Российской империи» (А. Бушен, 1863 р.), «Полное историческое, медико-топографическое, физико-химическое и врачебное описание Кавказских минеральных вод» (О. Нелюбін, 1825 р.), «Списки населенных мест Российской империи. Енисейская губерния» (1864 р.), «Опыт медицинской географии» (Ж. Буден, 1843 р. (переклад на російську мову з'явився у 1862 р.)) [16, 212]. 18 серпня 1867 р. вищезазначені матеріали було надіслано до штабу Західно-Сибірського військового округу [16, 194].

Поряд із проблемою формування джерельної основи ВТО, керівників обстеження непокоїла завантаженість укладачів описів поточними справами. На високу зайнятість офіцерів Генерального штабу звертають увагу керівництва країни укладачі «Всеподданейшого отчета о действиях военного министерства» за 1871 р. [7, 134] та «Отчета о деятельности Военно-ученого комитета Главного штаба за 1869 г. и офицеров Генерального штаба за 1870 г.» [25]. Так, капітан О. Шульгін (учасник групи, що створювала опис Фінляндського військового округу) протягом 1870 р. працював над третім розділом опису («Сведения по расположению войск») та статтею «Климатические условия» для першого розділу опису («Сведения географические и топографические»), одночасно викладав в Гельсінфорському юнкерському училищі навчальний курс «Військова адміністрація», розробляв проект кошторису для будівництва барачного табору під Тавастгусом. Інший учасник описових робіт у регіоні – К. Ернрот відповідав за транспортування військових підрозділів залізничним та водним транспортом до місць постійної дислокації та підготовку статті «Сведения по сухопутному передвижению войск и войсковых тяжестей» для четвертого розділу опису. Капітан М. Брофельд тривалий час перебував на рекогносцируванні території між містом Бйорнеборгом, сільським поселенням

Коуволу, річкою Кюменню (Кюмійоки – І. П., О. П.) та Балтійським морем. Паралельно М. Брофельд викладав у Гельсинфорському юнкерському училищі навчальну дисципліну «Тактика», редагував параграф «Граница» для першого розділу опису («Сведения географические и топографические»). Капітан К. Шауман – з 10 червня до 1 серпня 1870 р. під час зборів під Тавастгусом та Вільманстрандом керував заняттями молодих офіцерів із саперної справи, займався рекогносцируванням територіального простору між населеними пунктами Коуволу, Вільманстрандом та Виборгом», працював над четвертим розділом огляду «Сведения по передвижению войск». Штабс-капітан Є. Мацієвський обстежував кордон військового округу від Сестрорецька до Виборга (для військово-топографічного опису Фінляндського військового округу), викладав «Військову топографію» в Гельсинфорському юнкерському училищі [25, 41–42 зв.]. Капітан І. Якубовський працював над створенням «Топографического описания поверхности округа» (розділ «Сведения географические и топографические») та викладав у юнкерському училищі «Російську історію» [25, 41–42 зв.]. З часом зростання навантаження на укладачів описів призвело до того, що деякі з них були вимушені на тривалий час припинити роботу над описами або делегувати свої повноваження іншим посадовим особам. Наприклад, у Казанському військовому окрузі протягом 1869 р. було призупинено описові роботи за трьома губерніями округу (В'ятською, Самарською та Пензенською) внаслідок того, що їхні укладачі (М. Гутовський, В. Чудовський, А. Фрейтар), окрім упорядкування військово-топографічних описів, наглядали за проведенням рекрутського набору в губерніях округу, відповідали за передислокацію військових підрозділів до нового місця служби, виконували обов'язки ад'ютантів або діловодів при штабі дивізії чи військового округу. Про високу зайнятість офіцерів Генерального штабу поточними справами повідомляли й інші посадові особи, наприклад начальник штабу Ризького військового округу, генерал-майор А. Корф. 28 лютого 1867 р. він доповідав, що при штабі округу перебували чотири офіцери Генерального штабу: підполковник І. Дворжицький, капітан О. фон Гюбенет, підполковник Ф. Печора, капітан Л. Кладо. Однак, фактично над описом Ризького військового округу працювали лише підполковник Ф. Печора та капітан Л. Кладо та й то з перервами. Наприклад, підполковник Ф. Печора був вимушений призупинити роботу над описом протягом квітня–травня 1866 р. (на час відрядження до Санкт-Петербурга разом з Командуючим округом Ф. Бергом) та з 24 жовтня 1866 р. до 28 лютого 1867 р. (на час рекогносцирування Фелінського повіту). Капітан Л. Кладо протягом чотирьох місяців 1866 р. виконував обов'язки діловода Окружної Ради, і тому його відсторонили від описових робіт на цей час [16, 146].

Також однією з головних проблем кадрового забезпечення діяльності військово-топографічних експедицій була постійна ротація у складі упорядників описів. Так, в Оренбурзькому військовому окрузі протягом 1866–1867 рр. над топографічним описом працювали І. Сапожников та М. Лико, однак уже 4 серпня 1867 р. було прийнято рішення про їхню заміну у зв'язку з призначенням на службу до Туркестанського військового округу [16, 210]. Пізніше обов'язок підготувати ВТО Оренбурзької губернії було покладено на штабс-капітана М. Хорошкіна (помічника старшого ад'ютанта штабу Оренбурзького військового округу), незабаром він отримав призначення на посаду старшого ад'ютанта штабу військ Уральської області, тому був вимушений відмовитися від подальшої співпраці (замість нього наприкінці листопада 1868 р. новим укладачем опису Оренбурзької губернії став підполковник В. Саранчев). Укладачем іншого ВТО, опису Пермської губернії (Казанський військовий округ), штабс-капітан Генерального штабу А. Боголюбов також був вимушений відмовитися від роботи над описом, оскільки за рекомендацією лікарів наприкінці жовтня 1868 р. виїхав до Варшави на лікування. Після одужання А. Боголюбова було призначено на посаду старшого ад'ютанта при штабі Варшавського військового округу. Кандидатуру нового укладача опису Пермської губернії було затверджено лише 6 травня 1869 р. [16, 210].

Таким чином, за наявності великої кількості факторів, що гальмували своєчасне завершення описів, командувачі військових округів, починаючи з 15 липня 1866 р., систематично зверталися до начальника Головного штабу Ф. Гейдена з вимогою відтермінувати упрякування військово-топографічних описів: (перший лист такого змісту надійшов від Командуючого військами Ризького військового округу, генерал-майора А. Корфа). Після тривалого листування з Командувачами Варшавського, Ризького, Казанського військових округів було прийнято рішення відтермінувати завершення описово-статистичних робіт до 1 січня 1869 р. 11 листопада 1866 р. такий дозвіл було надано Командуючому військами Фінляндського військового округу, генерал-лейтенанту М. Адлербергу [16, 1256], 5 березня 1867 р. – О. фон Гільденштуббе (Командуючому військами Московського військового округу) [16, 148], 15 квітня 1867 р. – Б. Глінці-Мавріну (Командуючому військами Казанського військового округу) [16, 197]. Для прискорення описових робіт у регіонах Російської імперії 19 квітня 1867 р. Головний штаб вирішив спрямувати експедицію під керівництвом О. Лаврентьєва для ревізії діяльності укладачів описів в Одеському та Київському військових округах (на думку автора статті, це було недоцільно, оскільки обстеження відбувалося відповідно до графіка, без затримок) [16, 167]. По закінченні ревізії, 19 серпня 1867 р. на засіданні Вій-

ськово-вченого комітету було заслухано доповідь О. Лаврентьєва про перебіг описових робіт в Одеському та Київському військових округах. За результатами засідання було прийнято рішення подовжити строк упорядкування описів за всіма військовими округами Російської імперії до 1 січня 1869 р. [16, 200–203 зв.]. Однак, уже в січні 1869 р. стало очевидно, що в оновлені строки будуть завершені лише описи двох округів (Ризького та Київського), пізніше – Одеського та Харківського. Отже, 13 лютого 1869 р. Командуючий військами Фінляндського військового округу, генерал-лейтенант М. Адлерберг знову запропонував керівництву Головного штабу відтермінувати завершення описів військових округів, оскільки його підлеглі на початок 1869 р. уклали лише перший розділ огляду «Сведения географические и топографические» (окрім Табл. № 3 «Система реки...»). Робота над іншими розділами перебувала на стадії збору та систематизації відомостей [24, 10]. Тотожна ситуація спостерігалась і в інших регіонах Російської імперії, наприклад Східно-Сибірському військовому окрузі. 30 квітня 1869 р. закінчив роботу над створенням опису Іркутської губернії В. Липинський (Східно-Сибірський військовий округ). Роботу над описами інших губерній Східно-Сибірського військового округу так і не було розпочато, окрім описів Забайкальської області (укладач – полковник А. Шанявський) та Єнісейської губернії (укладач – капітан Д. Мажний), які склалися ще за програмою 1858 р. («Примерная подробная программа статистических описаний и военных обозрений губерний и областей Российской империи»). В аналогічному стані перебували роботи в Оренбурзькому військовому окрузі. На 18 квітня 1869 р. в межах упорядкування військового огляду Уфимської губернії було укладено другий розділ – «Сведения по комплектованию войск» (за винятком Табл. № 10 «Состав мужескаго населения по занятиям»), для третього розділу («Сведения по расположению войск») було укладено «Описание губернского, уездных и заштатных городов, как пунктов для квартирования войск», Табл. № 17 «Список пунктов, отличающихся вредным влиянием на здоровье людей и животных», «Карта смертности местного населения губернии», відомості про повсякденну культуру місцевого населення, його економічний устрій; для п'ятого розділу опису «Сведения по довольствию и снабжению войск» було підготовлено Табл. № 23 «Хлебные растения, служащие для провианта и фуража», № 24 «Луга и сено», № 25 «Числовые данные о домашних животных» [24, 21–23 зв.].

Труднощі також переслідували учасників експедицій, які працювали над описами Віленського та Казанського військового округів. 26 квітня 1868 р. Командувач Віленського військового округу, генерал-майор О. Казимирський доповідав, що за час роботи над ВТО протягом 1866–1868 рр. було укладено

лише чотири перші розділи опису Гродненської губернії, перший та другий розділи огляду Мінської губернії, перший розділ описів Віленської, Могильовської та Вітебської губерній. За повідомленням Д. Канавалова, на 23 травня 1868 р. в межах підготовки опису Казанського військового округу було укладено: 1) другий, третій (окрім параграфу «Места удобные для расквартирования войск...») і четвертий розділи огляду Казанської губернії (укладач – капітан М. Давидов); 2) третій і четвертий розділи огляду Пензенської губернії (капітан А. Фрейтаг); 3) перший розділ (за винятком параграфу про кліматичні умови), таблиці № 4, 8, 9, 11 для другого розділу, описи повітових міст Аткарська, Вольська, Хвалинська, Кузнецька, Петровська та Сердобська для третього розділу, описи сухопутних шляхів сполучення для четвертого розділу опису Саратовської губернії (укладач – капітан М. Кірсанов) [23, 28]. На час подання наступного звіту, 6 травня 1869 р., підлеглими Командувача Казанського військового округу М. Глінки-Мавріна було укладено другий, третій і четвертий розділи опису Казанської губернії (перший та п'ятий – на стадії редагування); перший, третій та четвертий розділи опису Саратовської губернії (М. Кірсанов, автор опису, завершував роботу над другим розділом, збирав матеріали для п'ятого розділу). Укладач опису Симбірської губернії М. Красовський уже закінчив роботу над чотирма розділами опису (для п'ятого збирав та систематизував інформацію); для опису В'ятської губернії підполковник М. Гутовський завершував таблиці № 23 «Хлебные растения, служащие для провианта и фуража», № 24 «Луга и сено», № 25 «Числовые данные о домашних животных».

Як довідемося з архівних документів, обстеження військових округів Російської імперії тривало протягом декількох років, однак, як і в попередній період, воно не було завершене в повному обсязі. Узагалі в межах реалізації цього проекту, окрім описів Київського («Военное обозрение Киевского военного округа», 1869 р.), Одеського («Военное обозрение Одесского военного округа», 1871 р.) та Харківського («Военное обозрение Харьковского военного округа», 1871 р.) військового округів, було укладено та надруковано «Военное обозрение Рижского военного округа» (автор – Л. Кладо, 1869 р.), «Военное обозрение Земли Войска Донского» (автор – М. Краснов, 1870 р.), «Военное обозрение Виленского военного округа» (Ф. Дебюк, 1876–1881 рр.), «Военное обозрение Финляндского округа» (О. Гагеймстер, 1876 р.), «Военное обозрение Варшавского военного округа» (1874 р.), «Опыт военно-статистического обозрения Туркестанского военного округа» (Л. Костенко, 1880 р.), «Военное обозрение восточной пограничной полосы Семиречинской области» (В. Тихменев, Пославський, 1883 р.), «Военно-статистическое обозрение Петербургского военного округа» (1884 р.). Як окремі статті у межах проведення цього

обстеження були надруковані «Военное обозрение Дагестанской области» (укладач – К. Соловйов, 1887 р.); «Материалы для военно-географического описания губернии [Эриванской губернии]. Общий обзор. Геологический обзор. Орография. Гидрография. Пути сообщения» (І. Озаровський, 1890 р.) та «Материалы для военно-географического описания губернии [Эриванской губернии]. Пути сообщения (Окончание)» (І. Озаровський, 1893 р.). Однак останні описи були упорядковані як оновлені огляди Кавказького регіону за Приблизною програмою статистичного та військово-статистичного обстеження Кутаїської губернії 1857 р. та Типовою докладною програмою статистичних описів і військових оглядів губерній та областей Російської імперії (1858 р.).

Таким чином, наприкінці 60-х рр. XIX ст. Нарядчий комітет Генерального штабу (з 31 грудня 1865 р. Нарядчий комітет Головного штабу, з березня 1867 р. Військово-вчений комітет) спробував підготувати нову серію ВТО. З метою проведення чергового обстеження Ф. Гейден вирішив дотримуватися таких вимог: по-перше, спеціально для проведення нового обстеження співробітникам Військового міністерства розробити нову програму комплексного військово-топографічного дослідження регіону; по-друге, викласти в ній основні вимоги до змістовної частини опису; по-третє, одночасно з висвітленням окремих питань, пов'язаних із розвитком військової справи в регіоні, надавати комплексну інформацію щодо розвитку економіки, використання природних ресурсів, шляхів сполучення. На думку організаторів чергового обстеження, на сторінках цих описів повинна бути представлена інформація, яка допомагала б військовим вирішувати наступні прикладні завдання: 1) надати керівникам підрозділів надійну інформацію з топографії регіону; 2) на її основі сформува-ти в підлеглих уміння та навички впевнено орієнтуватися в незнайомій місцевості; 3) успішно застосовувати артилерію на складній для орієнтування місцевості за будь-яких обставин; 4) використовувати надану інформацію для управління військами під час маршу; 5) визначати основні маршрути пересування військ; 6) показати найбільш ефективні шляхи постачання продукції. Отже, інформація в цих описах вузькоспеціалізована і призначена виключно для військових підрозділів. ВТО охопило всі військові округи Російської імперії, найбільш успішно воно просувалося в Київському, Одеському та Харківському. На жаль, у запланованому обсязі нове військово-топографічне обстеження Російської імперії не було доведене до свого логічного завершення. Серед перспективних напрямків дослідження ВТО військових округів Російської імперії слід назвати вивчення досвіду упорядкування описів початку XX ст., зокрема таких ВТО: «Киевский военный округ. Южный приграничный район» (1904 р.) і «Киевский военный округ. Военно-географическое и статистическое описание. Приднестровский пограничный район» (1912 р.).

Abstract

The article reviews the arrangement in the late 60's – early 70's XX c. of military topographical descriptions of Kyiv, Kharkiv and Odessa military districts; methods of collecting, organizing and processing of historical sources by survey participants military districts of the Russian Empire. Authors of article focused his attention mainly on the analysis of the problems associated with the creation of the MTD, namely the existence of the organizers of the examination of different conceptual approaches to streamline procedures and methodology descriptions; insufficient number of representative and reliable sources on the history of settlement and economic development of certain regions of the Russian state; the refusal of local authorities to cooperate with the leaders and members of the military-topographical expeditions; permanent territorial-administrative reform, which led to an information update descriptions draft after another change of the internal borders of the Russian Empire; lack of the required number of translators who have worked in the military expeditions in national topographic regions of the Russian Empire and others. The article emphasizes the change of methodological and methodical approaches to organizing a new group of military-topographical descriptions, it was noted that the royal government refused to streamline inventories encyclopedic, and focused attention compilers only search for information for military purposes, such as information on tactical properties area, the main routes for troops, the technical bases quartering of troops, state reserves of wealth army and navy and others. In a subsequent paper materials can be used for writing the source-specific problem and works on the history of Ukraine late 60's – early 70's. XX c. and relevant textbooks and lectures for schools higher education.

Key words: *military topographical description, survey program, statistical committees, military districts, province, Deliberation Committee of the General Staff, the Military Scientific Committee.*

Аннотация

В статье рассматривается история упорядочения в конце 60-х гг. – начале 70-х гг. XIX в. топографических описаний Киевского, Харьковского и Одесского военных округов; методы сбора, систематизации и обработки исторических источников участниками обследования военных округов Российской империи. Авторы статьи сосредоточили внимание в основном на анализе проблем, связанных с созданием ВТО. Это наличие среди организаторов обследования различных концептуальных подходов к методике и методологии составления описаний; недостаточное количество репрезентативных и до-

столетних источников по истории заселения и хозяйственного освоения отдельных регионов российского государства; отказ местных властей от сотрудничества с руководителями и участниками военно-топографических экспедиций; перманентные территориально-административные реформы, которые приводили к информационному обновлению черновики описаний после очередной смены внутренних границ Российской империи; отсутствие необходимого количества переводчиков, которые работали в составе военно-топографических экспедиций в национальных районах Российской империи и т. п. В статье сделан акцент на изменении методологических и методических подходов к упорядочению новой группы военно-топографических описаний, указано, что царское правительство отказалось от составления описаний энциклопедического характера и сфокусировало внимание составителей только на поиске информации военного назначения, а именно: сведениях о тактических свойствах местности, основных маршрутах передвижения войск, технических основах их расквартирования, государственных резервах материальных ценностей армии и флота и т. д. В дальнейшем материалы статьи могут быть использованы при написании источниковедческих и конкретно проблемных трудов по истории Украины конца 60-х гг. – начала 70-х гг. XIX в., а также учебников и курсов лекций для высших учебных заведений.

Ключевые слова: *военно-топографические описания, программа обследования, статистические комитеты, военные округа, губерния, Совецательный комитет Главного штаба, Военно-ученый комитет.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Андреев Н. В. Географические труды офицеров Генерального штаба (1836–1868) и их значение для развития географии в России: автореф. дис. ... канд. геог. наук / Н. В. Андреев. – М., 1963. – 18 с.
2. Бобров И. В. История становления военно-топографической службы России / И. В. Бобров, В. Н. Филатов // Геопрофи. – 2012. – №. 1. – С. 5–11.
3. Военное обозрение Киевского военного округа / [сост. при Штабе округа, под ред. ген.-майора Краснокутского, Генерального штаба кап. Левицким и Беневским]. – К.: Тип. И. и А. Давиденко, 1869. – 511 с.
4. Военное обозрение Одесского военного округа / сост. по материалам, собранным при окружном штабе офицерами Ген. штаба Бодаревским и Милорадовичем под. ред. Крживоблоцкого. – Одесса: Тип. П. Францова, 1871. – 228 с.
5. Военное обозрение Харьковского военного округа / сост. под ред. ген.-майора Молоствова, Ген. шт. подполк. Макшеевым-Машоновым и Поповым. – Харьков: Тип. К. Счасни, 1871. – VIII, 1138.

6. Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1865 год. – СПб.: Типография Гогенфельдена и К, 1867. – 543 с.
7. Всеподданейший отчет о действиях Военного министерства за 1871 год. – СПб.: Тип. Гогенфельдена и К, 1873. – 278 с.
8. Высочайше утвержденное Положение о губернском и уездном управлении в губерниях Царства Польского (№ 44012 от 19 (31) декабря 1866 г. // Полное собрание законов Российской империи. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1868. – Собрание II. – Т. XLI. Отделение 2. – С. 426–428.
9. Глушков В. В. История военной картографии в России. XVIII – начало XX в. / В. В. Глушков. – М.: ИДЭЛ, 2007. – 528 с.
10. Есаков В. А. Русские географические исследования Европейской России и Урала XIX – начала XX вв. / В. А. Есаков, А. И. Соловьев. – М.: Наука, 1964. – 175 с.
11. Исторический очерк деятельности Военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.) / сост. ген.-майором Максимовским, ген.-майором Шильдером и полк. Хорошкиным, под руковод. ген.-лейт. Богдановича. – СПб.: Тип. М Стасюлевича, 1879. – Т. 4. (XI). – 473 с.
12. Краснов Н. Военное обозрение земли Донского Войска / Н. Краснов. – СПб.: Воен. тип., 1870. – [2], II, XX. – 288 с.
13. Лукашевич А. М. Западный пограничный регион в военно-стратегических планах Российской империи / А. М. Лукашевич. – Минск: ИВЦ Минфина, 2012. – Кн. 2: Изучение, инженерная и топографическая подготовка (70-е гг. XVIII – 1812 г.). – 359 с.
14. Новокшанова-Соколовская З. К. Картографические и геодезические работы в Российской империи в XIX – начале XX в. / З. К. Новокшанова-Соколовская. – М.: Наука, 1967. – 265 с.
15. Обзор деятельности Совещательного комитета Генерального штаба за 1864 и 1865 годы // Военный сборник. – 1866. – № 50. – С. 49–59.
16. О производстве военно-статистических работ по новой программе (22 июля 1866 г. – 28 июля 1868 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 33. – 270 арк.
17. Папковский П. П. Из истории геодезии, топографии и картографии в России / П. П. Папковский. – М.: Наука, 1983. – 158 с.
18. Петров О. О. Діяльність земських статистичних закладів південно-українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд.

іст. наук: 07.00.01 / Петров Олексій Олександрович. – Дніпропетровськ, 2003. – 265 с.

19. Постников А. В. Развитие крупномасштабной картографии в России / А. В. Постников. – М.: Наука, 1989. – 229 с.

20. Рычков С. Ю. Депо карт и Квартирмейстерская часть накануне Отечественной войны 1812 г. / С. Ю. Рычков // Военно-исторический журнал. – 2006. – № 4. – С. 35–39.

21. Скопа В. А. История Томского губернского статистического комитета как центра региональной статистики XIX в. / В. А. Скопа // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2007. – № 3 (66). Серия гуманитарные науки (История). – С. 125–130.

22. Сосса Р. І. Історія картографування території України. Від найдавніших часів до 1920 р. Короткий нарис / Р. І. Сосса. – К.: Наук. думка, 2000. – 246 с.

23. С отчетом о ходе военно-статистических описаний в летнее и зимнее время сего 1868 года (1 мая 1868 г. – 15 января 1869 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 41. – 47 арк.

24. С отчетом о деятельности Военно-ученого комитета Главного штаба и офицеров Генерального штаба за 1871 г. (1 марта 1872 г. – 1 апреля 1872 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 50. – 134 арк.

25. С отчетом о деятельности Военно-ученого комитета Главного штаба за 1869 г. и офицеров Генерального штаба за 1870 г. (15 июня 1870 г. – 8 июня 1871 г.) // Російський державний військово-історичний архів. – Ф. 401. Військово-вчений комітет Головного штабу. – Оп. 2. – Спр. 86. – 115 арк.

26. Хорина В. В. Енисейский губернский статистический комитет: к истории создания и деятельности / В. В. Хорина // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2012. – № 9. – С. 29–35.

References

1. Andreev, N. V. (1963). *Geograficheskiye trudy ofitserov Generalnogo shtaba (1836–1868) i ih znachenije dlja razvitiya geografii v Rossii [Geographical works of general-staff officers (1836–1868) and their value for geography development in Russia]*: avtoref. dis. na soiskaniye nauch. stepeni kand. geog. nauk. Moskva.

2. Bobrov, Y. V. & Filatov, V. N. (2012). *Istoriya stanovleniya voenno-topografycheskoi sluzhby Rossii [The history of formation of military and topographical service of Russia]*. Geopropy, № 1.

3. Voennoye obozreniye Kyevskogo voennogo okruga [*Military review of the Kiev military district*] [sost. pri Shtabe okruga, pod red. gen.-mayora Krasnokutskogo, Generalnogo shtaba kap. Levitskim i Benevskim] (1869). Kyiv: Tip. I. i A. Davidenko.

4. Voennoe obozreniye Odesskogo voennogo okruga [*Military review of the Odessa military district*] [sost. po materialam, sobrannym pri okruzhnom shtabe ofitserami Gen. shtaba Bodarevskim i Miloradovichem pod. red. Krzhivoblotskogo] (1871). Odessa: Tip. P. Frantsova.

5. Voennoe obozreniye Kharkovskogo voennogo okruga [*Military review of the Kharkov military district*] [sost. pod red. gen.-mayora Molostvova, Gen. sht. podpolk. Maksheevym-Mashonovym i Popovym] (1871). Kharkov : Tip. K. Schasny.

6. Vsepoddanneyshy otchet o deistviyakh Voennogo ministerstva za 1865 god [*The most detailed report on the actions of the War Ministry for the 1865*]. (1867) Sankt-Peterburg: Tipografiya Gogenfeldena i K.

7. Vsepoddanneishyi otchet o deistviyakh Voennoho mynysterstva za 1871 god [*The most detailed report on the actions of the War Ministry for the 1871*]. (1873) Sankt-Peterburg: Tipografiya Gogenfeldena i K.

8. Vysochayshe utverzhdennoye Polozheniye o gubernskom i uezdnom upravleniyi v guberniyakh Tsarstva Polskogo [*The most approved provision on provincial and county government in the provinces of the Polish kingdom*] (№ 44012 ot 19 (31) dekabria 1866 g. (1868). Polnoje sobraniye zakonov Rossiyskoy imperiyi. Sobraniye II. T. XII. Otdeleniye 2. Sankt-Peterburg: Tipografiya II Otdeleniya Sobsvennoy EIV Kantseliariyi.

9. Glushkov, V. V. (2007). Istoriya voennoy kartografiyi v Rossii. XVIII – nachalo XX v. [*The history of military cartography in Russia. XVIII – the beginning of XX century*]. Moskva: IDEL.

10. Esakov, V. A. & Solovey, A. I. (1964). Russkiye geograficheskiye issledovaniya Evropeyskoy Rossii i Urala XIX – nachala XX vv. [*The Russian geographical researches of the European Russia and the Ural XIX – the beginning of XX centuries*]. Moskva: Nauka.

11. Istorycheskiy ocherk deyatelnosti Voennogo upravleniya v Rossii v pervoye dvadtsatipiatiletiey blagopoluchnogo tsarstvovaniya gosudaria imperatora Aleksandra Nikolaevicha [*Historical sketch of the activities of military command in Russia in the first twenty-fifth anniversary of the safe reign of the Emperor Alexandr Nikolaevich*] (1855–1880 gg.) (1879). [Sost. gen.-mayorom Maksimovskim, gen.-mayorom Shylderom i polk. Khoroshkhinyim, pod rukovod. gen.-leit. Bohdanovicha]. T. 4 (XI). Sankt-Peterburg: Tip. M Stasyulevicha.

12. Krasnov, N. (1870). Voennoe obozreniye zemli Donskogo Voiska [*Military review of the land of the Don troops*]. SPb.: Voen. tip.

13. Lukashevich, A. M. (2012). Zapadnyy pogranichnyy region v voenno-strategicheskikh planakh Rossiyskoy imperii [Kn. 2: Izucheniye, inzhenernaya i topograficheskaya podgotovka (70-e gg. XVIII – 1812 g.)]. [*The western boundary region in military strategic plans of Russian Empire*]. Minsk: IVT Minfina.

14. Novokshanova-Sokolovskaya, Z. K. (1967). Kartograficheskiye i geodezicheskiye raboty v Rossiyskoy impeii v XIX – nachale XX v. [*Cartographic and geodetic works in the Russian Empire in XIX – the beginning of XX century*]. Moskva: Nauka.

15. Obzor deyatelnosti Soveshchatelnogo komiteta Generalnogo shtaba za 1864 i 1865 gody [*Review of the advisory committee of the General Staff for 1864 and 1865*] (1866). Voennyi sbornik. № 50.

16. O proizvodstve voenno-statisticheskikh rabot po novoj programme [*About the production of military statistical work on the new program*] (22 iyulya 1866 g. – 28 iyulya 1868 g.). Rosiyskiy derzhavnyy viyskovo-istorychnyy arhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyj komitet Golovnogo shtabu. Op. 2. Spr. 33.

17. Papkovskiy, P. P. (1983). Iz istoriji geodeziyi, topografiyi i kartografiyi v Rossii [*From the history of geodesy, topography and cartography in Russia*]. Moskva: Nauka.

18. Petrov, O. O. (2003). Diyalnist zemskiyh statystychnykh zakladiv pivdenno-ukrayinskykh guberniy u drugiy polovyni XIX – na pochatku XX st. [*Activities of rural statistical establishments Southern provinces in the late nineteenth – early twentieth century*]: dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01. Dnipropetrovsk.

19. Postnikov, A. V. (1989). Razvitiye krupnomashtabnoy kartografiyi v Rossii [*The development of large-scale cartography in Russia, Moscow*]. Moskva: Nauka.

20. Rychkov, S. Y. (2006). Depo kart i Kvartirmeisterskaya chast nakanune Otechestvennoy vojny 1812 g. [*Depot of cards and quartermaster unit on the eve of Patriotic war*]. Voенно-istoricheskiy zhurnal. № 4.

21. Skopa, V. A. (2007). Istoriya Tomskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta kak tsentra regionalnoy statistiki XIX v. [*The history of the Tomsk provincial statistical committee as a center of regional statistics of the XIX century*]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo krupnopedagogicheskogo universiteta: № 3 (66). Seriya Gumanytarnyye nauki (Istoriya).

22. Sossa, R. I. (2000). Istoriya kartografuvannya terytoriyi Ukrayiny. Vid naydavnishykh chasiv do 1920 r. Korotkiy narys [*History of mapping of the territory of Ukraine. From the most ancient times to 1920*]. Kyiv : Naukova dumka.

23. S otchetom o hode voenno-statystycheskykh opisaniy v letnee i zimnee vremya sego 1868 goda [*With a report on the progress of military statistical descriptions in the summer and winter time of this 1868*] (1 maya 1868 g. – 15 yanvarya

1869 г.). Rosiiskii derzhavnyi viyskovo-istorychnyy arkhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyy komitet Golovnoho shtabu. Op. 2. Spr. 41.

24. S otchetom o deyatelnosti Voенno-uchenogo komiteta Glavnogo shtaba i ofitserov Generalnogo shtaba za 1871 g. [*With a report on the activities of the military-scientific committee of the General Staff and the officers of the General Staff for the 1871*] (1 marta 1872 g. – 1 apreliа 1872 g.). Rosiyskyy derzhavnyy viyskovo-istorychnyy arkhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyy komitet Golovnoho shtabu. Op. 2. Spr. 50.

25. S otchetom o deyatelnosti Voенno-uchenogo komiteta Glavnogo shtaba za 1869 h. i ofitserov Generalnogo shtaba za 1870 g. [*With a report on the activities of the military-scientific committee of the General Staff for the 1869 and of the officers of the General Staff for the 1870*] (15 iyunya 1870 g. – 8 iyunya 1871 g.). Rosiiskii derzhavnyi viyskovo-istorychnyi arkhiv. F. 401. Viyskovo-vchenyi komitet Golovnoho shtabu. Op. 2. Spr. 86.

26. Khorina, V. V. (2012). Eniseyskiy gubernskiy statisticheskiy komitet: k istorii sozdaniya i deyatelnosti [*Yenisei Provincial Statistical Committee: to the history of creation and activities*]. Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. № 9.

УДК 9.908:94(4/9)

**ВНЕСОК ПОЛЬСЬКИХ ДОСЛІДНИКІВ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.
У ВИВЧЕННЯ ПОДІЛЛЯ**

Коваль Ольга

Стаття присвячена внеску польських вчених-краєзнавців другої половини ХІХ – початку ХХ ст. у вивчення Поділля. Проблеми українського минулого, природи, народонаселення регіону розглядалися польськими авторами, починаючи від ХVІ ст., але особливою активністю позначені ХІХ – початок ХХ ст. Для сучасного дослідження Поділля важливе значення має краєзнавчий рух вказаного періоду. Науковий доробок польських вчених-краєзнавців відзначається науковістю та цілеспрямованістю. Ними здійснено історичний опис значної кількості населених пунктів, подані статистичні дані щодо населення, охарактеризовані основні заняття та промисли регіону. Чимало суджень польських авторів із зазначеної проблеми є дискусійними, інколи – ненауковими. Це

можна пояснити як і недостатньою вивченістю цих проблем, так і певною упередженістю деяких авторів. Однак, незважаючи на деякі неточності та спотворення фактів, праці польських дослідників щодо Поділля стали підґрунтям для подальших краєзнавчих розвідок і справили вплив на національне відродження України.

Ключові слова: *краєзнавство, Поділля, польські дослідники, історико-культурна спадщина, наукові праці.*

Становлення краєзнавства як окремої галузі науки відбувалося на основі вивчення та систематизації досліджень наукових напрацювань попередників. Творчий доробок польських вчених закладає наукові підвалини краєзнавства ХІХ – початку ХХ ст. Вивчення наукової спадщини польських краєзнавців дозволить з'ясувати їхню роль і місце в історії краєзнавчих студій Поділля. Незважаючи на наявні публікації, творчий доробок вчених-краєзнавців, ще не знайшов належного наукового осмислення.

Посилання на напрацювання польських учених знаходимо у працях М. Грушевського «Барське староство: історичні нариси (ХV–ХVІІІ ст.)», Ю. Січинського «Историческая местности Подолии и ихъ достопримечательности», «Нариси з історії Поділля», М. Крикуна «Брацлавське воєводство у ХVІ–ХVІІ століттях», «Подільське воєводство у ХVІ–ХVІІ століттях» [3; 9; 14]. Роль польських учених у дослідженні Поділля висвіглив Л. Баженов у статті «Польське населення Поділля і Південно-Східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських учених та краєзнавців ХІХ–ХХ ст.» [1]. Автор проаналізував дослідження польських краєзнавців К. Пуласького, Я. Гіжицького, Й. Ролле, О. Пшездзєцького, Л. Бялковського, О. Кольберга. Аналіз літературних джерел, в яких розглядаються географічні особливості Поділля, свідчить, що і на початку ХХ ст., і в наш час науковці спираються у своїх дослідженнях на праці польських учених. Недосліджені сюжети у працях польських авторів становлять науковий інтерес для сучасних дослідників краєзнавства Поділля і є актуальними для подальшого вивчення.

Мета статті полягає у визначенні внеску польських авторів у дослідження Подільського регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Джерелами виступили праці польських дослідників ХІХ – початку ХХ ст., зокрема: В. Марчинського («Статистичний, топографічний і історичний опис Подільської губернії»), О. Пшездзєцького («Спогади Великопольські»), Т. Свенцького («Опис старожитньої Польщі») [12; 13; 15]. До уваги взяті дослідження польських краєзнавців А. Яблоновського, Й. Ролле, М. Балінського, Т. Ліпінського, в яких знайшли відображення природа, історія, адміністративно-територіальний устрій, релігійне життя краю [6; 8; 14; 18].

Важливе значення для вивчення Подільського краю мають роботи Вавжи-неця Марчинського (1778–1845 рр.) – вихідця з польської шляхетської родини, одного з провідних краєзнавців Поділля. Головним його творчим досягненням стала праця «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії». Видання, що використовувалося як службовий довідник для губернського начальства та установ, мало значення і для потреб пересічного читача. Праця складалася з трьох томів. Дослідник використав наявну літературу з історії краю, а також поточні архіви канцелярії Подільського губернатора. У першому томі йдеться про природні умови, досліджена територія, ландшафти, ріки, ліси тваринний і рослинний світ тощо. Подана інформація про населення, історію Подільської губернії. В другому та третьому томах викладено історико-статистичні та географічні розвідки про міста, містечка, головні села повітів краю. Наприкінці третього тому подаються цікаві відомості про віддаленість міст, містечок і сіл губернії одне від одного та до населених пунктів інших губерній, а також інформація про кількісний і національний склад міщан і селян у повітах [4].

В. Марчинський докладно охарактеризував Кам'янецький, Літинський, Могилівський, Ямпільський, Лeticівський, Проскурівський, Ушицький, Вінницький, Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський та Барський повіти. Наприклад, науковець описує багаті корисні копалини Кам'янецького повіту, вказує на видобуток селітри, гіпсу, алебастру, мармуру. Подана характеристика водних ресурсів, зокрема річок Смотрич, Жванчик, Мукша, Студениця, малих річок Карнавка, Ярмілка, Ольшанка. Автор привертає увагу до великої кількості заглиблених озер. У «Статистично-топографічному описі» показані соціально-економічні особливості Кам'янецького повіту, а також приділяється увага врожайності землі [12].

Своєрідним доповненням до тритомника В. Марчинського стала праця представника магнатської родини, польського письменника та історика О. Пшездзєцького (1814–1871 рр.) [13]. Він здійснив подорож у 1839 р. по Київщині, Волині й Поділля, відвідав чимало містечок і сіл, повсюдно записуючи історичні відомості, збираючи стародруки, фіксуючи звичаї, традиції, фольклор поляків та українців. Опрацьовував матеріали державних і приватних архівів відомих у Правобережній Україні магнатських родин Потоцьких, Любомирських, Радзивілів, Сангушків, Олізарів та інших. Зібрані автором матеріали систематизовані у виданому 1841 р. у Вільно польською мовою двотомнику «Поділля, Волинь і Україна. Образи місць і часу». Підготовлений до видання рукопис третього тому з нез'ясованих причин так і не вийшов у світ. Значну кількість зібраних на Волині й Поділлі матеріалів О. Пшездзєцький вмістив в

опублікованому в Познані двотомнику «Спогади Великопольські», який підсумував його подорожі Україною й Польщею. Обидва видання нині є важливим джерелом з історії та культури Правобережної України, а з іншого боку – стали яскравим свідченням появи нового непересічного історика та археографа України і Польщі. Дослідника цікавили не стільки історичні описи міст і сіл, скільки спостереження про життя і побут місцевого населення, які дають уявлення про соціально-економічні відносини досліджуваного періоду на Поділлі. Наукова діяльність О. Пшездзецького на тлі історії та культури середньовічної Польщі, його активне меценатство з видання численних стародруків, праць учених здобули визнання у наукових колах Європи. Він був обраний у 1861 р. почесним доктором Вроцлавського університету, згодом – членом Краківського та Варшавського наукових товариств.

Ще один дослідник подільського краю – Томаш Свенцький (1774–1837 рр.). У його праці «Опис старожитньої Польщі» проаналізовано устрій Подільського воєводства, яке на той час складалося з Кам'янецького, Летичівського та Червоноградського повітів [15]. У праці поданий загальний опис Подільського краю: «...поверхня є горбистою, відкриваються живописні краєвиди, долини вкриті садами з фруктовими деревами та буйною рослинністю...». Т. Свенцький, як і інші автори, що описували регіон, охарактеризував Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський повіти. З його праці дізнаємося, що Гербом воєводства було золоте сонце на білому фоні. Подільський край межував з Волинню на півночі, на сході – з річкою Морахвою і воєводством Брацлавським, котре належало до України, на півдні – з річкою Дністер, на заході – з Руським воєводством або землею Галицькою [15]. Дослідника дивує той факт, що коли в інших краях ще лежить сніг, на Поділлі вже квітнуть дерева, раніше досягають фрукти й овочі. Крім фізико-географічної характеристики, Т. Свенцький дає короткий опис 36 найбільших міст і сіл Подільського воєводства, стосовно яких зазначає наявність замків, костелів, ринків, а також власників містечок і сіл.

Історик та етнограф А. Яблоновський (1829–1913 рр.), будучи учасником студій зі славістики та етнографії, історичної географії та картографії в 1872–1892 рр., здійснював часті подорожі до України. На основі зібраної інформації він підготував два описи старої фортеці у Кам'янці-Подільському – 1880 та 1882 рр. Краєзнавчі зацікавлення територією України та згадки про Поділля реалізовані в його праці «Історичні джерела», де один з розділів присвячений географії та етнографії українців. Протягом 1910–1913 рр. у Варшаві було видане семитомне зібрання творів цього автора «Листи Александра Яблоновського», перші чотири з яких присвячені історії України.

На основі дослідження польських податкових реєстрів А. Яблоновський встановив, що на території Поділля станом на 1578 р. налічувалося 687 поселень. Реєстр генеральної поголовщини за 1662 р. називав 588 місцевостей, а реєстр подимщиків за 1661 р. – 659 поселень включно з половинами сіл. А. Яблоновський визначив чисельність населення Поділля у другій половині XVI ст. у понад 96 тис. осіб та вказував на збільшення чисельності людності в регіоні. Результатом роботи А. Яблоновського стало досить детальне дослідження сільськогосподарства, ремісництва, торгівлі, опис Подільського воєводства, староств, міст, замків, які відсутні в аналогічних російських та українських публікаціях. Крім того, А. Яблоновський здійснює опис України XVI ст. (Поділля і Брацлавщини у IX, X, XI томах, Волині і Поділля у XVIII томі, Червоної Русі у XVII томі), виділивши типи «осад» (село, хутір, містечко), аналізує структуру селитебних ландшафтів, сформованих під впливом польської етнокультури. Здійснено спробу систематизувати інформацію про польські замки кінця XIX – початку XX ст. Подібна праця стосується першої половини XVII ст., де автор оглядає Подільське, Брацлавське, Київське та Волинське воєводства. Міста та містечка проаналізовані у фортифікаційній системі регіону: «...До системи оборонного краю не менш належать і міста...». У люстраціях містечка висвітлені слабо, значно більшу увагу приділено селам [14].

Творча спадщина історика та архівіста А. Павинського, в якій переважають слов'янознавчі дослідження, складає понад 150 наукових праць [9]. А. Павинський разом з А. Яблоновським став упорядником, автором статей, редактором 22-томного видання документів і матеріалів з історії Польщі XVI–XVII ст. «Історичні джерела» (1876–1895 рр.), в якому вміщені численні матеріали з історії Поділля. Книги 5, 19, 21 присвячені «руським землям», що перебували у XVI–XVII ст. у складі Речі Посполитої. Дослідники визначають найбільш суттєві ознаки сільського господарства, ремісництва та торгівлі.

Відомим польським дослідником Поділля, який входив до Товариства подільських лікарів, був Й. Ролле (1830–1894 рр.). Становлення його як краєзнавця починається з публікації збірок «Історичних оповідей». Важливим етапом краєзнавчого вивчення досліджуваного регіону є співпраця Й. Ролле з краєзнавчим Подільським єпархіальним історико-статистичним комітетом, активна участь у культурно-просвітницькому житті Поділля. Результати своїх досліджень він використовував для просвітницьких публічних виступів і написання популярних статей для місцевої преси, зокрема «Подольських губернських ведомостей». Найбільш значущою для науки та краєзнавства Поділля була одна із лекцій Й. Ролле «Популярна гігієна». В ній подано повну характеристику Подільської губернії. Кількість населення на середину 70-х рр. XIX ст. складала

2 044 614 осіб. Автор запропонував унікальну таблицю приросту населення з 1862 по 1876 рр. Й. Ролле так охарактеризував природні умови краю: «... Поділля – площа підвищена на північно-західному кордоні. Авратинський хребет розділяється на три гілки. Однак, найбільш підвищена, знаходиться в Кам'янецькому та Проскурівському повітах. Друга – проходить майже по середині Подільської губернії. Третя – Медобори. Плато відгороджене Медоборами має більш сприятливий клімат. Тут частіше випадає град, але натомість весна більш рання, літо тепліше, а протяжність зими не перевищує 48,7 днів. Журавлі та лелеки прилітають між 17 березня і 2 квітня, відлітають 4 і 28 березня...» [6]. Дослідник подав розлогу характеристику подільської флори, наголосивши, що на території Поділля фіксувалися багато видів рослин, характерних для Кавказу та Азії. За його спостереженнями, в губернії було поширене садівництво та вирощування тютюну. Садів у Подільській губернії налічувалося понад 300, але найбільш великий з них у Княжполі Кам'янецького повіту, в якому вирощено 60 тис. дерев. Виноградництво розвивається вздовж Дністра, головним чином у Кам'янецькому, Ушицькому та Могилівському повітах. Ліс у губернії займав 741 856 дес. Найбільш лісистими названі Брацлавський, Гайсинський, Ольгопільський повіти – на їхню територію припадало 25 % лісів. Характеризуючи водні ресурси краю, найбільше уваги автор приділив двом великим рікам – Дністру та Південному Бугу [12].

Таким чином, у короткому курсі «Популярної гігієни» викладено важливий краєзнавчий матеріал. З одного боку, це унікальна статистика, яка охоплює всі боки життя Поділля, з іншого – детальний опис селянського житла, господарства різних повітів і губерній. Матеріали, викладені у курсі, нині слугують цінним джерелом до вивчення соціально-економічного, природничого та екологічного стану Поділля 60–70-х рр. XIX ст. Загалом Й. Ролле опублікував понад 80 праць «Історичних оповідань», у яких відтворено побут на Поділлі XVI – першої половини XIX ст. З етногеографічного погляду цікавими є його праці «Замки подільські на кордонах Молдавських» (1880), «Побожжя в XVII і XVIII ст. (До історії польського землеволодіння в Брацлавщині)» (1890), «Статистичний опис Подільської губернії 1865 р.» [2].

Важливою подією у розвитку поділлязнавства було видання у 1859 р. у Варшаві книги Г. Бельке (1810–1873 рр.) «Нарис натуральної історії Кам'янець-Подільського, який супроводжується короткими відомостями про праці вчених з предметів геології, палеонтології, ботаніки і зоології в Польщі в XIX столітті» [10]. Значну увагу польський природознавець приділив розробці термінологічно-понятійного апарату. У своїх працях автор добре усвідомлював, що наукова термінологія повинна бути не регіональною, а загальнонауковою.

Г. Бельке використовує поняття «історія натуральна», яким зазначає все, що відкрито, зібрано природознавцями. Г. Бельке широко використовував краєзнавчі матеріали, зібрані на Поділлі. Зокрема він проаналізував наукові праці С. Сташиці, користувався складеними ним у 1806 р. геологічними картами Польщі і прилеглих територій, де було позначено і Поділля. Автор «Нарису» звертався також до наукової творчості Г. Гіжицького, який у 1809 р. описав Медобори. Певну увагу цей дослідник приділяє спискам рослин Поділля, складеним професором А. Анджейовським, опису мохів галицьких Лобажевського, а також опису «Про ліси Королівства Польського і західних губерній Росії» А. Полуянського. Г. Бельке вивчав геогностичні подробиці околиць Подолу і Волині. Він цікавився також зоологією Поділля, яку характеризує, посилаючись на вінницького натураліста П. Білецького. Власні ж дослідження Г. Бельке стосуються найбільше Кам'яця. Вчений характеризує його місцезнаходження, рельєф, клімат, мінеральні води, запропонував рекомендації щодо раціонального використання земель і лікувального ефекту мінеральних вод [2].

Наукове значення для вивчення Поділля становлять праці польських дослідників М. Балінського і Т. Ліпінського «Старожитна Польща», які продовжують традицію написання історично-статистичних нарисів про населені пункти Речі Посполитої, започатковану в польській історіографії ще у XVI ст. [8]. Мета їхньої праці полягала у задоволенні потреби читача в історичних відомостях про регіони, де вони проживали [17]. Слід звернути увагу на той факт, що Т. Ліпінський часто здійснював подорожі Волиню, Київщиною, Поділлям, під час яких збирав етнографічний матеріал, історичні відомості. Науковістю відзначаються праці польського краєзнавця А. Шнейдера «Енциклопедія до краєзнавства Галіції під поглядом історичним, статистичним, топографічним» (1874 р.), С. Буцинського «Поділля, Волинь і Україна» (1862 р.), А. Кутопатницького «Географія або докладне описання королівств Галіції і Лодомерії» (1858 р.) та «Словник географічний Королівства Польського та інших країв слов'янських» (1887 р.), де інформація викладена з позицій історії, географії, статистики, етнографії, економіки, та археології [9; 11; 17].

Отже, дослідники польського походження зробили помітний внесок у вивчення Поділля, було здійснено історичний опис значної кількості міст і містечок, подані статистичні дані щодо кількості населення, охарактеризовані основні заняття та промисли регіону. Автори наприкінці XIX ст. збрали, впорядкували та видали велику колекцію середньовічних документів (люстрації, акти, грамоти тощо), подали географічний, статистичний та історичний опис Польщі та Правобережної України XVI–XVIII ст. До наукового обігу ними введені історико-статистичні описи населених пунктів давньої Польщі до

1793 р., до складу якої входило Подільське воєводство, яке автори кваліфікують винятково як частину польської держави [16]. Чимало суджень польських авторів із зазначеної проблеми є дискусійними, інколи – ненауковими. Це можна пояснити як і недостатньою вивченістю цих проблем у польському та в українському краєзнавстві на зламі XIX–XX ст., так і певною упередженістю деяких авторів. Однак, незважаючи на деякі неточності та спотворення фактів, праці польських дослідників щодо Поділля стали підґрунтям для подальших краєзнавчих розвідок і справили вплив на національне відродження України.

Перспективи дослідження діяльності польських вчених-краєзнавців Поділля пов'язані з розширенням джерельної бази, виявленням нових імен дослідників Поділля модерної доби.

Abstract

Article dedicated to highlighting the nature and content of works of Polish scientists and ethnographers on the Podolia tail in the second half of XIX – early XX century. The investigated region and issues discussed last Ukrainian Polish authors from the sixteenth century, but especially during the XIX–XX centuries. For the current study Podolia important regional movement of said period. Scientific achievements of Polish scientists ethnographers noted for its dedication and scientism, developing the main goals and areas studied historical past and paving the way for further exploration of local history. Rational organization of regional traffic in Podolia, development in the future without rethinking and understanding the experience of Polish scientists late XIX – early XX century. Lack of knowledge of these issues in the Polish and Ukrainian local history at the turn of the century is relevant today.

Keywords: *studies, skirts, Polish researchers, historical and cultural heritage, scientific works.*

Аннотация

Стаття посвячена вкладу польських учених-краєведов другої половини XIX – начала XX в. в изучение Подолья. Проблемы украинского прошлого, природы, народонаселения региона рассматривались польскими авторами, начиная с XVI в., но особенной их активностью отмечены XIX – начало XX вв. Для современного исследования Подолья важное значение имеет краеведческое движение указанного периода. Научный потенциал польских ученых-краеведов отличается научностью и целеустремленностью. Ими осуществлено описание значительного количества населенных пунктов, приведены

статистические данные относительно населения, охарактеризованы основные занятия и промыслы региона. Немало суждений польских авторов по обозначенной проблематике являются дискуссионными, иногда – ненаучными. Это можно объяснить как недостаточной изученностью этих проблем, так и определенной предвзятостью некоторых авторов. Однако, несмотря на некоторые неточности и перекручивание фактов, труды польских исследователей относительно Подолья подготовили почву для дальнейших краеведческих исследований и оказали влияние на национальное возрождение Украины.

Ключевые слова: *краеведение, Подолье, польские исследователи, историко-культурное наследие, научные работы.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Баженов Л. В. Польське населення Поділля й Південно-східної Волині в дослідженнях зарубіжних і українських вчених та краєзнавців XIX–XX ст. / Л. В. Баженов // Поляки на Хмельниччині: Погляд крізь віки: зб. наук. пр. за матеріалами міжн. наук. конференції (23–24 червня 1999 р.). – Хмельницький, 1999. – С. 31–42.
2. Гальчак С. Д. Розвиток краєзнавства у Східному Поділлі: XIX – поч. ХХІ ст. / С. Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2011. – 788 с.
3. Грушевський М. С. Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.) / М. С. Грушевський. – Львів: «МІСІОНЕР», 1996. – 624 с.
4. Кошель О. М. Вавжинець Марчинський – один із перших дослідників Поділля в XIX столітті / О. М. Кошель // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: зб. наукових праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький: Поділля, 1999. – С. 548–551.
5. Крикун М. Г. Брацлавське воєводство у XVI–XVII століттях: Статті і матеріали / М. Г. Крикун. – Львів: Вид-во Укр. катол. ун-ту, 2008. – 411 с.
6. Ролле И. И. Популярная гигиена. Курс лекций, прочитанных в православной духовной семинарии / И. И. Ролле // Подольские Епархиальные ведомости. – 1879. – № 10–20. – С. 40.
7. Сецинский Е. Исторические местности Подолии и их достопримечательности / сост. Е. Сецинский. – Каменец-Подольск: Тип. Св. Троицкого Братства, 1911. – 19 с.
8. Balinski M. Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym / M. Balinski, T. Lipinski. – Warszawa, 1846. – Т. 3. – S. 624.
9. Buszczyński S. Podole, Wolyn I Ukraina / S. Buszczyński. – Lwow, 1862. – 147 s.

10. Belke G. Rys historii naturalnej Kamienca Podolskiego, poprzedzony krotka wiadomoscia o pracach uchonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, w Polsce w XIX wieku / G. Belke. – Warszawa, 1859. – 114 s.
11. Geografia albo dokładne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi. Wydanie powtórne. – We Lwowie: Nakładem Wojciecha Manieckiego, 1858. – 104 s.
12. Marczyński W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej w 3 T. / W. Marczyński. – Wilno, 1820–1823. – 350 s.
13. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów przez Alexandra Przedzickiego. Tom drugi. – Wilno: Teofila Glücksberga, 1841. – 158 s.
14. Jabłonowski A. Źródła dziejowe. Tom V. Lustracje Królestwa ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z pierwszej połowy XVII wieku / Aleksandr Jabłonowski. – Warszawa: Druk E. Skińskiego, 1877. – 226 s.
15. Święcki T. Opis starożytnej Polski. T. 2 / Tomasz Święcki. – Warszawa: Druk Piarów, 1828. – 385 s.
16. Stecki T. Wołyń pód względem statystycznym, historycznym i archeologicznym / T. Stecki. – T. 1. – Lwów, 1864. – XII, 387 s.; T. 2. – Lwów, 1871. – VI, 473 s.
17. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / Pod. redakcją B. Chlebowskiego i W. Walewskiego. – T. 8. – Warszawa: Druk «WIEKU», 1887. – 960 s.
18. Tyrowicz M. Lipiński Tymoteusz / M. Tyrowicz // Polski Słownik biograficzny. – T. XVII. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1972. – S. 399–401.

References

1. Bazhenov, L. V. (1999). Pol's'ke naselennya Podillya y Pivdenno-skhidnoyi Volyni v doslidzhennyakh zarubizhnykh i ukrayins'kykh vchenykh ta krayeznavstiv XIX–XX st. [*The Polish population Podolia and Southeast Volyn in Ukrainian and foreign research scientists and local historians of the nineteenth and twentieth centuries*], Khmel'nyts'kyy.
2. Hał'chak, S. D. (2011). Rozvytok krayeznavstva u Skhidnomu Podilli: XIX – poch. XX st. [*Development of local history in the Eastern Podolia: XIX – early XXI century*]. Vinnytsya: Merk'yuri-Podillya.
3. Hrushevs'kyy, M. S. (1996). Bars'ke starostvo: Istorychni narysy (XV–XVIII st.) [*Bar eldership: Historical Essays (XV–XVIII century)*], L'viv: «MISIONER».
4. Koshel', O. M. (1999). Vavzhynets' Marchyns'kyy – odyń iz pershykh doslidnykiv Podillya v XIX stolitti [*Vavzhynets Marchynsky – one of the first researchers Podolia in the XIX century*], Khmel'nyts'kyy: Podillya.

5. Krykun, M. H. (2008). Bratslavs'ke voyevodstvo u XVI–XVII stolittiyakh [Bratslav province in XVI–XVII centuries], L'viv: Ukrainys'kyu katolyts'kyu univer-sytet.

6. Rolle, Y. Y. (1879). Populyarnaya hyhyena. Kurs lektsyy, prochytannykh v pravoslavnoy dukhovnoy semynaryy [Popular hygiene. The course of lectures delivered in the Orthodox Theological Seminary], Kamenetz-Podolsk.

7. Setsynskyy, E. (1911). Ystorycheskye mestnosity Podoly y ykh dostopry-mechatel'nosty [Historical places of Podolia and their sights], Kamenets-Podol'sk: Svyato-Troyits'ke bratstvo.

8. Balinski M., Lipinski T. (1846). Starozhytna Polska pod wzgledem historycznym, jeograficznym i statystycznym [Ancient Poland in historical, jealous and statistical terms], Warszawa.

9. Busztszyński, S. (1862). Podole, Wołyn I Ukraina [Podole, Wołyn I Ukraina], Lwow.

10. Belke, G. (1859). Rys historyi naturalnej Kamienca Podolskiego, poprzedzo-ny krotka wiadomoscia o pracach uchonych w przedmiotach geologii, paleontologii, botaniki i zoologii, w Polsce w XIX wieku [The history of the natural Podolsky Stonework, preceded by a brief note about works in geology, paleontology, botany and zoology, in Poland in the 19-th century], Warszawa.

11. Geografia albo dokladne opisanie królestw Galicyi i Lodomeryi, (1858). [Geography or accurate description of the Galician kingdoms and Lodomeryi. Repeat edition], Lviv: Nakładem Wojtsiecha Manietskiego.

12. Marczynski, W. (1820–1823). Statystystuczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii Podolskiej [Statistic, topographical and historical description of Podoliay gubernia], Wilno.

13. Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasów przez Alexandra Prze-zdzickiego, (1841). [Podole, Wołyn, Ukraine. Pictures of places and times by Alexander Przedzicki], Wilno: Teofila Glücksberga.

14. Jablonowski, A. 1877. Źródła dziejowe. Tom V. Lustracye Królewszczyn ziem ruskich Wołynia, Podola i Ukrainy z piérwszój połowy XVII wieku [Jablonowski A. Historical roots. Lustrurs of King Rusyns of Volyn, Podolia and Ukraine from the middle of the seventeenth century], Warszawa: Druk E. Skiwskiego.

15. Święcki, T. (1828). Opis starozhytnej Polski [Description of ancient Po-land], Warszawa: Piarów.

16. Stecki, T. (1871). Wołyn pód wzgledem statystycznym, historycznym i ar-cheologicznym [Volyn and Podoliaof the statistical, historical and archaeological], Lwów.

17. Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich (1887). [Geographical dictionary of the Kingdom of Poland and other Slav countries], Warszawa : WIEKU.

18. Tyrowicz, M. (1972). Polski Słownik biograficzny Wrocław [Polish Biographical Dictionary], Warszawa; Kraków.

УДК 930(477)«18/19»

ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ЛІТЕРАТУРА ПРО ПРОБЛЕМУ ПІДГОТОВКИ ВЧИТЕЛЯ В УНІВЕРСИТЕТАХ В УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Ломако Людмила

У статті висвітлено погляди дослідників XIX – початку XX ст. на проблему підготовки вчителя в українських університетах та університетських педагогічних інститутах і курсах. Проаналізовано роботи дореволюційних авторів щодо стану, змісту, методів педагогічної освіти в університетах Наддніпрянської України, оцінено їхній внесок. Дослідження спирається на загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, поєднання логічного та історичного, системності. Показано, що становлення основ педагогічної освіти в Україні пов'язане з відкриттям університетів. Її розвиток у дореволюційні часи був складним і суперечливим, залежним від суспільно-політичних та економічних процесів. Зібраний дослідниками тогочасної доби значний фактичний матеріал, висвітлення їхніх поглядів щодо трансформації університетської педагогічної освіти безперечно мають теоретичне та практичне значення. Разом з тим аналіз наукових джерел засвідчив, що історіографія педагогічної освіти в українських університетах XIX – початку XX ст. комплексно не досліджувалась. Наявні наукові розробки стосуються лише окремих аспектів проблеми або розглядають її частково в межах свого дослідження чи його частини. Напрями подальших досліджень ми бачимо в розширенні кола авторів, вивченні періодичної преси досліджуваного періоду. Результати дослідницької роботи можуть стати основою для подальших наукових розвідок з історіографії, історії України XIX – початку XX ст., історії педагогіки, розробки спецкурсів з історії освіти України.

Ключові слова: дореволюційна історіографія, педагогічна освіта, університетська освіта.

Провідна роль у розвитку освіти та національному вихованні молоді належить учителю і безпосередньо залежить від рівня його професійної підготовки та особистісних якостей. У процесі свого функціонування та розвитку система професійної підготовки вчителя в навчальних закладах України пройшла низку етапів і накопичила певний досвід. Привертає увагу її вивчення саме з початку XIX ст. Це пов'язано з формуванням науково-теоретичних та організаційно-практичних засад професійної підготовки вчителя, обумовлених освітньою реформою 1802–1804 рр., початком розроблення навчальних курсів педагогічного спрямування саме в університеті – першому в Наддніпрянській Україні вищому навчальному закладі Харківському Імператорському університеті, а потім і в інших українських університетах. XIX – початок XX ст. – це час становлення педагогічної освіти, період, багатий шуканнями, появою нових ідей, теорій, концепцій, підходів. Незважаючи на допущені помилки, невиправдані реорганізації, накопичений досвід містить у собі чимало оригінальних і сміливих рішень щодо змісту, форм і методів підготовки вчителя-фахівця. А тому все це безперечно викликало зацікавленість дослідників тогочасної доби, сьогодення і разом з тим є важливим джерелом збагачення сучасної теорії і практики підготовки вчителя, дає змогу визначати перспективні шляхи її розвитку.

Наявні наукові розробки стосуються лише окремих аспектів досліджуваної проблеми. Історіографічні та методичні аспекти вітчизняної університетської педагогічної освіти в імперську добу досліджували А. І. Павко та Л. Ф. Курило, історіографію в обличчях, проблемах, дисциплінах на прикладі історії Новоросійського університету – Т. Н. Попова, українську історіографію історії педагогіки – Н. М. Гупан та університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії – С. І. Посохов [18; 19; 10; 11; 20]. Інші науковці розглядають історіографію педагогічної освіти в українських університетах дореволюційної доби лише частково в межах свого наукового інтересу або його частини. Це дослідження теоретико-методологічного аспекту розвитку педагогічної освіти в Україні В. І. Лугового, розвитку освіти і педагогічної думки в Україні кінця XVIII – першої половини XIX ст. М. Б. Євтуха, становлення і розвитку педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні (1802–1866 рр.) І. П. Важинського, розвитку освіти і педагогічної думки півдня України другої половини XIX – початку XX ст. Ю. А. Надольської, загальнопедагогічної підготовки вчителя в історії вищої школи України XX – початку XX ст. Н. М. Дем'яненко, історії і сьогодення вищої педагогічної освіти і науки в Україні в регіональному вимірі А. М. Ананьєв, В. П. Андрущенко, В. І. Астахової, В. П. Коцур, І. Ф. Прокопенко, О. Я. Чебикін [16; 13; 5;

17; 12; 6; 7; 8]. Фрагментарно до проблеми долучалися дослідники університетської освіти в Україні різних періодів (Л. Ф. Курило, Т. А. Стоян, С. І. Посохов, Н. О. Терентьєва), історії окремих університетів: Харківського (М. Г. Швалю, С. І. Посохов, О. О. Кучер, В. С. Бакіров, Л. М. Коваленко, О. О. Шумська, А. О. Тайков, Ю. М. Безхутрий, Л. М. Коваленко, Ю. І. Журавський, С. М. Королівський, І. Є. Таранов), Київського (М. У. Білий, О. З. Жмудський, П. М. Попов, Г. Я. Сергієнко, І. Т. Швець, О. Г. Кравченко, Г. Д. Казьмирчук, Л. В. Губерський, С. Г. Черняк), Новоросійського (Н. І. Бутакевич, Т. Н. Попова), історії вищої жіночої освіти в Україні (В. В. Вірченко, О. В. Мельник, В. А. Добровольська, О. О. Драч, К. А. Кобченко) та діяльності видатних педагогів-викладачів університетів С. А. Ананьїна (Н. В. Кошечко), С. С. Гогоцького (А. М. Несерляй), М. М. Ланге (В. І. Подшивалкіна).

Аналіз наукової літератури засвідчив, що проблема підготовки вчителя в університетах Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. комплексно не досліджувалась. Метою статті є визначення поглядів дослідників дореволюційної доби на стан, зміст, методи підготовки вчителя в університетах та університетських педагогічних інститутах і курсах в українських землях. Покладені в основу цієї розвідки історіографічні джерела представлені монографіями, брошурами, біографічними словниками, збірниками документів, публіцистичними творами зазначеної тематики.

Становлення основ педагогічної освіти в Україні пов'язане з відкриттям університетів, зокрема першого в Лівобережній Україні Харківського, який почав функціонувати з січня 1805 р. і був центральною освітньою установою в регіоні. Вперше офіційно питання про спеціальну педагогічну освіту поставлене освітньою реформою 1803–1804 рр. Загальний Статут Імператорських російських університетів 1804 р. передбачав створення педінституту при кожному університеті [22, 51], а в Статуті Харківського університету 1805 р. діяльність педінституту висвітлювалась в окремому розділі [24, 263]. Але відкрили педінститут лише в 1811 р. Розвиток університетської педагогічної освіти в дореволюційні часи був складним і суперечливим, залежним від суспільно-політичних та економічних подій. Він пройшов кілька етапів. На зміну педагогічним інститутам у 1860-ті рр. при університетах відкрили педагогічні курси. В 70-ті рр. і до кінця XIX ст. посилюються негативні тенденції педагогічної підготовки в університетах, що насамперед виявлялося в скороченні дисциплін педагогічного циклу. На початку XX ст. спостерігається оптимізація університетської педагогічної освіти, інтеграція загальнонаукової та педагогічної підготовки, розробляються поглиблені навчальні програми з історії педагогіки, дидактики, теорії виховання, окремих методик. Зібраний дослідниками того-

часної доби фактичний матеріал, їхні погляди щодо трансформації університетської педагогічної освіти безперечно має теоретичне і практичне значення.

Перші праці, де висвітлюються проблеми університетської педагогічної освіти, належать викладачам і професорам університетів. Так, у 1860 р. виходить одна з перших університетських історій – «Історія університету св. Володимира» ординарного професора В. Я. Шульгіна, який був одним з найбільш знаних викладачів [27]. Його дослідження цікаве тим, що він не тільки описував те, що відбувалось в університеті, а й пропонував нові методи і форми навчання студентів. У цьому йому допоміг досвід викладача історії Другої Київської гімназії та інституту шляхетних панянок. Після звільнення з університету В. Я. Шульгін обіймав посаду головного редактора газети «Киевлянин». У досліджуваній ним період (з 1834 до середини 1860-х рр.) університет св. Володимира перебував у стані формування. Відбувалося становлення наукових напрямів, у тому числі педагогічного. Завдяки В. Я. Шульгіну, в університеті було запроваджено практику проведення не тільки лекційних, а й семінарських, практичних занять, звичних для німецьких університетів. Після попереднього викладу професором проблеми чи розділу, пояснення методів роботи студенти мали опрацювати матеріал на практичному занятті з подальшим обговоренням на семінарському [27, 76]. До заслуг В. Я. Шульгіна належить впровадження додаткових консультацій з актуальних питань. Привертають увагу його викладацькі здібності, всебічна освіченість, вміння зацікавити предметом викладання. Це і є, на його думку, основні риси, що притаманні педагогу. Значну увагу В. Я. Шульгін приділяв підготовці необхідних навчальних посібників з тих курсів, які читав викладач, давав рекомендації щодо їхнього написання. Перевага його як університетських, так і шкільних підручників полягала у доброті і викладі матеріалу [27, 152].

Учень В. Я. Шульгіна, критик і публіцист В. Г. Авсеєнко у статті «Спогади про Київський університет», що вийшла у 1881 р., зазначав високий рівень підготовки на історико-філологічному факультеті, зокрема і до викладацької діяльності [1, 718].

Безперечно важливою є робота ординарного професора історії М. Ф. Владимирського-Буданова «Історія Імператорського університету св. Володимира», що вийшла в 1884 р. і містила майже 700 сторінок [9]. Автор розробляє і обґрунтовує періодизацію історії університету, дає характеристику усім його структурним підрозділам, у тому числі кафедрі педагогіки (заснована в 1852 р.), науковій і викладацькій діяльності професорів кафедри, змісту педагогічної освіти студентів.

У цьому ж 1884 р. у видавництві університету св. Володимира надруковано ґрунтовне видання (понад 800 сторінок) за редакцією ординарного професора В. С. Іконнікова «Біографічний словник професорів і викладачів Імператорського університету св. Володимира» [4]. Як зазначав автор, головним джерелом при складанні словника були офіційні видання, а саме: послужні списки професорів і викладачів, справи Ради і Правління університету, звіти про викладання в університеті тощо [4, 5]. Біографії викладачів являли собою повний перелік відомостей про службову, викладацьку і наукову діяльність, перелік наукових праць. Цікавими для нас є біографії професорів С. С. Гогоцького, В. Я. Шульгіна та інших.

З 1866 р. Імператорська Академія наук починає видання «Збірника розпоряджень по Міністерству народної освіти», який не обійшов своєю увагою і постанови стосовно педагогічної освіти [23]. До першого тому увійшли документи за 1802–1834 рр., до другого – за 1835–1849 рр. Як зазначалося в передмові, основна мета видання – полегшити роботу посадовців навчальних установ, оскільки до цього постанови Міністерства народної освіти розсилалися до Повного Зібрання законів, в окремі видання Міністерства, в справи архіву Департаменту народної освіти [23, 8–9].

До ювілею Міністерства народної освіти у 1902 р. С. В. Рождественському, який на той час перебував на службі у цьому Міністерстві, було запропоновано скласти короткий історичний нарис, що містив біографічні відомості про осіб, які стояли на чолі Міністерства, огляд законодавства і перелік найважливіших розпоряджень [21]. «Історичний огляд діяльності Міністерства народної освіти» охопив 1802–1902 рр. і став основним джерелом для дослідників історії освіти.

У 1869 р. опублікована стаття відомого історика Н. А. Лавровського «Із початкової історії Харківського університету», в якій підкреслюється значення педагогічної освіти в професійній підготовці студентів історико-філологічного факультету [15, 240]. Однією з перших спроб, за словами автора, підготувати підґрунтя для майбутньої історії Харківського університету, систематизувати її, була праця ректора університету К. К. Фойгта «Історико-статистичні записки про Харківський Імператорський університет і його установи від заснування університету до 1859 р.» [26].

Але, безперечно, найціннішим джерелом для дослідників історії Харківського університету є видання Д. І. Багалієм у 1898 і 1904 рр. відповідно 1 і 2-го томів «Досвіду історії Харківського університету (за невиданими матеріалами)», де представлено процес створення і розвитку зазначеного навчального закладу протягом перших тридцяти років його існування, а у 1906 р. в спів-

праці з М. Ф. Сумцовим і В. П. Бузескулом «Короткого нарису з історії Харківського університету за перші сто років його існування (1805–1905)» [3; 2]. Це фундаментальні праці, що присвячені ювілею університету. Автори – відомі українські історики, професори Харківського університету – спираються на зачну кількість друкованих джерел і архівних матеріалів. Д. І. Багалій був громадським діячем, ректором Харківського університету (1905–1910). Дослідники розглядали розвиток навчального закладу як центру культурного та суспільного життя Харківщини, в тому числі освітянського та просвітницького. Показано процес створення факультетів, кафедр, лабораторій і навчально-допоміжних установ, викладацьку і наукову діяльність професорів, формування наукових шкіл і напрямів. Не залишилось поза увагою і педагогічне спрямування. Автори відзначають роль університету в розвитку освіти, інтелектуальної активності, культури на Харківщині. Використання не тільки офіційних документів, але і джерел особистого походження, листів, спогадів, щоденників дало можливість побачити живих людей з їхніми інтересами, поглядами, складними особистими обставинами.

Доповнюють ці дослідження і сумісні роботи з відомими харківськими істориками М. Г. Халанським та І. П. Осіповим: «Історико-філологічний факультет Харківського університету за перші сто років його існування» 1908-го р. видання і «Вчені товариства і навчально-допоміжні установи Харківського університету (1805–1905)» 1911 р. видання [14; 25].

Таким чином, аналіз дореволюційної історіографії дає можливість зробити висновок, що авторами було зібрано значний фактичний матеріал з історії педагогічної освіти в українських університетах, але самостійного дослідження з цієї проблеми не було. Пояснюється це тим, що педагогічна освіта пережила період становлення і постійних шукань, змін змісту і методів педагогічної підготовки, позитивних і негативних тенденцій у своєму розвитку. Але разом з тим у дослідженнях простежується думка про необхідність посилення уваги до педагогічної освіти, підкреслюється її зростаюче суспільне значення. Більшість опрацьованих нами робіт великі за обсягом, а тому проблема університетської підготовки вчителя в історіографії дореволюційної доби виходить за межі окремої статті, необхідні подальші розширені розвідки. Перспективи її дослідження полягають також у розширенні кола авторів, вивченні матеріалів періодичної преси.

Abstract

The article highlights the views of researchers XIX – early XX century the problem of teacher training in Ukrainian universities and university educational

institutions and courses. The works of pre-revolutionary authors on the status, content and methods of teacher education in universities Naddnpirianska Ukraine are analysed, their contribution is appreciated. The study is based on general scientific principles of historicism, objectivity, combining logical and historical, systemic. Formation of basis of pedagogical education in Ukraine is related to the opening of universities. Its development in pre-revolutionary times was difficult and controversial, dependent on the socio-political and economic events. The considerable factual material, collected by researchers of contemporary era, highlighting their views on the transformation of university teacher education certainly have theoretical and practical significance. However, analysis of scientific sources showed that the historiography of teacher education in Ukrainian universities XIX – early XX century is not comprehensively studied. Available scientific developments concerning only certain aspects of it or consider partially within their research or part of it. Directions for further research we see in the expansion of the number of authors, study periodicals of the period. The results of research can be the basis for further scientific studies of historiography, the history of Ukraine XIX – early XX century, history of education, development education courses on the history of Ukraine.

Keywords: *pre-revolutionary historiography, teacher education, university education.*

Аннотація

В статтє освещены взгляды исследователей XIX – начала XX вв. на проблему подготовки учителя в украинских университетах, университетских педагогических институтах и курсах. Проанализированы работы дореволюционных авторов относительно состояния, содержания, методов педагогического образования в университетах Надднепрянской Украины, оценен их вклад. Исследование опирается на общенаучные принципы историзма, объективности, единства логического и исторического, системности. Становление основ педагогического образования в Украине связано с открытием университетов. Его развитие в дореволюционное время было сложным и противоречивым, зависимым от общественно-политических и экономических событий. Собранный исследователями тогдашней эпохи значительный фактический материал, освещение их взглядов относительно трансформации педагогического образования несомненно имеют теоретическое и практическое значение. Вместе с тем, анализ научных источников показал, что историография педагогического образования в украинских университетах XIX – начала XX вв. комплексно не исследовалась. Имеющиеся научные разработки касаются лишь отдельных аспектов проблемы или рассматривают её частично в пределах своего иссле-

довання или его части. Направления дальнейших исследований мы видим в расширении круга авторов, изучении периодической прессы исследуемого периода. Результаты исследовательской работы могут стать основой для дальнейших научных исследований по историографии, истории Украины XIX – начала XX вв., истории педагогики, разработке спецкурсов по истории образования Украины.

Ключевые слова: дореволюционная историография, педагогическое образование, университетское образование.

ДЖЕРЕЛАТА ЛІТЕРАТУРА

1. Авсеенко В. Г. Воспоминания о Киевском университете / В. Г. Авсеенко // Исторический Вестник. – 1881. – Т. IV. – С. 716–719.

2. Багалеї Д. І. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / Д. І. Багалеї, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков: Изд. ун-та, 1906. – 329 с.

3. Багалеї Д. І. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам): в 2-х т. / Д. І. Багалеї. – Харьков: Паровая типография и литография Зильберберг, 1893–1904. – Т. 1: 1802–1815. – 1893–1898. – 1 204 с.; Т. 2: 1815–1835. – 1904. – 1 136 с.

4. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира (1834–1884) / под ред. В. С. Иконникова. – К.: Тип. ун-та св. Владимира, 1884. – 816 с.

5. Важинський І. П. Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній і Східній Україні (1802–1896 рр.): дис. ... канд. пед. наук / І. П. Важинський. – К., 2002. – 170 с.

6. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Київська область / В. П. Андрущенко та ін.; редкол.: В. П. Коцур та ін. – К.: Знання України, 2013. – 419 с.

7. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Одеська область / А. М. Ананьєв та ін.; за заг. ред. О. Я. Чебикіна. – К.: Знання України, 2012. – 319 с.

8. Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Харківська область / І. Ф. Прокопенко, В. П. Андрущенко, В. І. Астахова та ін.; редкол.: І. Ф. Прокопенко та ін. – К.: Знання України, 2009. – 431 с.

9. Владимирский-Буданов М. Ф. История Императорского университета св. Владимира / М. Ф. Владимирский-Буданов. – К.: Тип. Имп. ун-та св. Владимира, 1884. – Т. 1. – 674 с.

10. Гупан Н. М. Розвиток історії педагогіки в Україні (історіографічний аспект): дис. ... д-ра пед. наук. / Н. М. Гупан. – К., 2001. – 496 с.
11. Гупан Н. М. Українська історіографія історії педагогіки / Н. М. Гупан. – К.: «А. П. Н.», 2002. – 224 с.
12. Дем'яненко Н. М. Загальнопедагогічна підготовка вчителя в Україні (XIX – перша третина XX ст.) / Н. М. Дем'яненко. – К.: ІЗМН. – 1998. – 328 с.
13. Євтух М. Б. Розвиток освіти і педагогічної думки в Україні (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): дис. ... д-ра пед. наук у формі наук. доповіді / М. Б. Євтух. – К., 1996. – 70 с.
14. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905) / под ред. М. Г. Халанского, Д. И. Багалея. – Харьков: Изд. ун-та, 1908. – 580 с.
15. Лавровский Н. А. Из первоначальной истории Харьковского университета / Н. А. Лавровский // Журнал Министерства народного просвещения. – 1869. – Октябрь. – Ч. 145. – С. 235–245.
16. Луговий В. І. Тенденції розвитку педагогічної освіти в Україні (теоретико-методологічний аспект): автореф. дис. ... д-ра пед. наук: спец. 13.00.01 / В. І. Луговий. – К., 1995. – 48 с.
17. Надольська Ю. А. Тенденції розвитку освіти і педагогічної думки Півдня України (друга половина XIX – початок XX століття): дис. ... канд. пед. наук. / Ю. А. Надольська. – К., 2012. – 262 с.
18. Павко А. І. Вітчизняна університетська педагогічна освіта в імперську добу: історіографічні та методичні аспекти / А. І. Павко, Л. Ф. Курило. – К.: Знання України, 2005. – 120 с.
19. Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах. Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – О.: Астропринт, 2007. – 533 с.
20. Посохов С. І. Університети Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. в публіцистиці та історіографії: дис. ... д-ра іст. наук. / С. І. Посохов. – Х., 2006. – 477 с.
21. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902) / С. В. Рождественский. – СПб.: Изд-во Министерства народного просвещения, 1902. – 785 с.
22. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Изд-во Министерства народного просвещения, 1864. – Т. 1: 1802–1825. – 1 644 с.
23. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. – СПб.: Типография Императорской АН, 1866. – Т. 1: 1802–1834. – 988 с.

24. Устав Харьковского университета 1804 г. // Периодическое сочинение об успехах народного просвещения. – 1805. – № 10. – С. 235–290.

25. Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковско-го университета (1805–1905) / под ред. Д. И. Багалея, И. П. Осипова. – Харьков: Изд. ун-та, 1911. – 280 с.

26. Фойгт К. К. Историко-статистические записки об Императорском Харьковском университете и его заведениях от основания университета до 1859 г. / К. К. Фойгт. – Харьков: Университетская типография, 1859. – 172 с.

27. Шульгин В. Я. История университета св. Владимира / соч. В. Шульгина, ординар. проф. ун-та св. Владимира; сост. В. Короткий. – Репр. изд. 1860 г. – К.: Лыбидь, 2010. – 230 с.

References

1. Avseyenko, V. G. (1881). *Vospominaniya o Kiyevskom universitete* [*Memories of Kiev University*]. *Istoricheskiy Vestnik*, 4, 716–719.

2. Bagaley, D. I., Sumtsov N. F. & Buzeskul V. P. (1906). *Kratkiy ocherk istorii Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchestvovaniya (1805–1905)* [*A brief sketch of the history of Kharkov University for the first 100 years of its existence (1805–1905)*]. Khar'kov: Izdaniye universiteta.

3. Bagaley, D. I. (1893–1904). *Opyt istorii Khar'kovskogo universiteta (po nezdannym materialam): v 2 tomakh* [*Experience the history of the Kharkov universiteta (for unpublished materials): in 2 volumes*]. Khar'kov: Parovaya tipografiya i litografiya Zil'berberg. – T. 1: (1893–1898). 1802–1815; T. 2: (1904). 1815–1835.

4. *Biograficheskiy slovar' professorov i prepodavateley Imperatorskogo universiteta sv. Vladimira (1834–1884)* [*Biographical Dictionary of professors and teachers of the Imperial University of St. Vladimir (1834–1884)*] / pod redaktsiyey V. S. Ikonnikova (1884). Kiev: Tipografiya universiteta svyatogo Vladimira.

5. Vazhins'kiy, Í. P. (2002). *Stanovlennya í rozvitok pedagogíchnoi osvítii v Tsentral'níy í Skhidníy Ukraíni (1802–1896 rr.): disertatsíya kandidata nauk (pedagogíka)* [*The formation and development of teacher education in Central and Eastern Ukraine (1802–1896 gg.): Thesis of candidate of sciences (pedagogy)*]. Kiív.

6. *Vishcha pedagogíchna osvítia í nauka Ukraíni: istoriya, s'ogodennya ta perspektivi rozvitku. Kiív's'ka oblast' (2013)* [*Higher Pedagogical Education of Ukraine: history, present and prospects. Kiev region*] / Andrushchenko V. P. ta ínshí; redkolegiya: Kotsur V. P. ta ínshí. Kiív: Znannya Ukraíni.

7. *Vishcha pedagogíchna osvítia í nauka Ukraíni: istoriya, s'ogodennya ta perspektivi rozvitku. Odes'ka oblast' (2012)* [*Higher Pedagogical Education of Ukraine:*

history, present and prospects. Odessa region] / Anan'êv A. M. ta ínshí; za zagalnoyu redaktsíeyu Chebikína O. YA. Kyiv: Znannya Ukraíni.

8. Vyshcha pedahohichna osvita i nauka Ukrayiny: istoriya, siohodennya ta perspektyvy rozvytku. Kharkivska oblast (2009) [*Higher Pedagogical Education of Ukraine: history, present and prospects. Kharkiv region*] / Prokopenko I. F., Andrushchenko V. P., Astakhova V. I. ta inshi; redkolehiya: Prokopenko I. F. ta inshi. Kyiv: Znannya Ukrayiny.

9. Vladimírskiy-Budanov, M. F. (1884). Istoriya Imperatorskogo universiteta svyatogo Vladimira [*History of the Imperial University of St. Vladimir*]. Kiyev: Tipografiya imperatorskogo universiteta svyatogo Vladimira, T. 1.

10. Hupan, N. M. (2001). Rozvytok istoriyi pedahohiky v Ukrayini (istoriohrafichnyy aspekt) [*The development history of education in Ukraine (historiographical aspect)*]: dysertatsiya doktora nauk (pedahohika). Kyiv.

11. Hupan, N. M. (2002). Ukrayínska istoriohrafíya istoriyi pedahohiky [*Ukrainian historiography of the history of education*]. Kyiv: «A. P. N.».

12. Demyanenko, N. M. (1998). Zahalnopedahohichna pidhotovka vchytelya v Ukrayini (XIX – persha tretyna XX st.) [*Of general teacher training in Ukraine (XIX – the first third of the twentieth century)*]. Kyiv: IZMN.

13. Yevtukh, M. B. (1996). Rozvytok osvity i pedahohichnoyi dumky v Ukrayini (kinets XVIII – persha polovyna XIX st.): dysertatsiya doktora nauk u formi naukovoyi dopovidi (pedahohika) [*The development of education and educational thought in the Ukraine (late eighteenth – early nineteenth century)*]: Ph. D. thesis in the form of a scientific report (pedagogy)]. Kyiv.

14. Istoriko-filologicheskyy fakul'tet Khar'kovskogo universiteta za pervyye 100 let yego sushchestvovaniya (1805–1905) (1908). [*Historical and Philological Faculty of Kharkov University for the first 100 years of its existence (1805–1905)*] / pod redaktsiyey M. G. Khalanskogo, D. I. Bagaleyeva. Khr'kov: Izdatel'stvo universiteta.

15. Lavrovskiy, N. A. (1869). Iz pervonachal'noy istorii Khar'kovskogo universiteta [*Of the initial history of the Kharkov University*]. Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. Oktyabr', 145, 235–245.

16. Luhovyy, V. I. (1995). Tendentsiyi rozvytku pedahohichnoyi osvity v Ukrayini (teoretyko-metodolohichnyy aspekt): avtoreferat dysertatsiyi doktora nauk (pedahohika) [*Trends in Teacher Education in Ukraine (theoretical and methodological aspect): Thesis of Doctor of Science (pedagogy)*]. Kyiv.

17. Nadolska, YU. A. (2012). Tendentsiyi rozvytku osvity y pedahohichnoyi dumky pívdnaya Ukrayiny (druha polovyna XIX – pochatok XX stolittya): dysertatsiya kandydata nauk (pedahohika) [Trends in education and educational thought

South Ukraine (second half of XIX – early XX century): thesis of candidate of sciences (pedagogy)]. Kyiv.

18. Pavko, A. I. & Kurylo, L. F. (2005). Vitchyznyana Universytetska pedahohichna osvita v impersku dobu: istoriohrafichni ta metodychni aspekty [*World university teacher education in imperial days, historiographical and methodological aspects*]. Kyiv: Znannya Ukrainy.

19. Popova, T. N. (2007). Istoriografiya v litsakh, problemakh, distsiplinakh. Iz istorii Novorossiyskogo universiteta [*Historiography in the people, issues, disciplines. From the history of the University of Novorossiysk*]. Odessa: Astroprint.

20. Posokhov, S. I. (2006). Universytety Rosiyskoyi imperiyi Druhoyi polovyny XIX – pochatku XX st. v publitsistsiti ta istoriohrafii [*Universities Empire of the late nineteenth – early twentieth century. journalism and historiography*]. Dysertatsiya doktora nauk (istoriya). Kharkiv.

21. Rozhdestvenskiy, S. V. (1902). Istoricheskiy obzor deyatelnosti Ministerstva narodnogo prosveshcheniya (1802–1902) [*Historical overview of the activities of the Ministry of Education (1802–1902)*]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosveshcheniya.

22. Sbornik postanovleniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya (1864) [*Collection of resolutions of the Ministry of Education*]. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Ministerstva narodnogo prosveshcheniya. – T. 1: 1802–1825.

23. Sbornik rasporyazheniy po Ministerstvu narodnogo prosveshcheniya (1866). [*Collection of orders by the Ministry of Education*]. Sankt-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoy. – T. 1: 1802–1834.

24. Ustav Khar'kovskogo universiteta 1804 goda (1805). [*Kharkov University Charter 1804*]. Periodicheskoye sochineniye ob uspekakh narodnogo prosveshcheniya, 10, 235–290.

25. Uchenyye obshchestva i uchebno-vspomogatel'nyye uchrezhdeniya Khar'kovskogo universiteta (1805–1905) [Scientists society and educational institutions Accessory Kharkov University (1805–1905)] / pod redaktsiyey D. I. Bagaley, I. P. Osipova (1911). Khar'kov: Izdatel'stvo universiteta.

26. Foygt, K. K. (1859). Istoriko-statisticheskiye zapiski ob Imperatorskom Khar'kovskom universitete i yego zavedeniyakh ot osnovaniya universiteta do 1859 g. [*Historical and statistical notes of the Imperial Kharkov University and its institutions from the ground up to the university in 1859*]. Khar'kov: Universitetskaya tipografiya.

27. Shul'gin, V. YA. (2010). Istoriya universiteta svyatogo Vladimira [*History of the University of St. Vladimir*] / sostavitel' V. Korotkiy. – Reprintnoye izdaniye 1860 goda. Kiyev: Lybid'.

УДК 930.1(47+57)«196/198»:929.7

**ДВОРЯНСТВО В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ
ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1980-Х РР.****Бараненко Світлана**

У статті проаналізовано доробок дослідників радянського періоду другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., присвячених дворянству. Автор аналізує роботи, які висвітлюють проблеми поміщицького землеволодіння, відносин дворян із самодержавством і селянством. Окреслено напрями, в яких фігурувала дворянська тематика. Показано, що радянська історіографія була насичена ідеологічними настановами, постійним втручанням партії в історичну науку. Дослідники були змушені працювати в рамках марксистсько-ленінських концепцій та теорій. Виявлено, що уся діяльність пореформеного дворянства, на думку авторів, зводилася до кризи самодержавства, яку могла вирішити лише революція. Дослідження базувалися на значному масиві архівних джерел, історики намагалися розширити джерельну базу та методологію. Результати роботи можуть бути використані при створенні досліджень з історіографії, історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., історії Росії другої половини ХІХ – початку ХХ ст., викладанні спецкурсів з обраної теми.

Ключові слова: дворянство, поміщики, радянська історіографія.

Наука в Радянському Союзі була чітко регламентована, мала тенденційний характер та увесь час свого існування контролювалася органами влади. Будь-які інакомислення мали для дослідників серйозні наслідки. Комуністична партія окреслила «важлив» для держави напрями та проблеми, які потребували нагальних вирішень в рамках марксистсько-ленінської ідеології. У той час, коли західна наука розвивала різноманітні концепції та винаходила нові історичні методи, радянська наука залишалася політично заангажованою. Вивчаючи розвиток радянської історичної науки, дуже важливо критично підходити до результатів досліджень. Дворянська тематика була частково «персоною нон-грата» у пласті доробків радянських істориків. Проблема вивчення дворянства частково відображена в частинах наукових монографій і дисертацій або окремих публікаціях. Дослідники в останні роки зосереджуються на регіональному вимірі вивчення дворянства. Розглядають історіографію радянського періоду в межах свого дослідження О. Барвінок [5], М. Башли [6], І. Кочергін [16], Т. Литвинова [18], Н. Проць [22].

У вітчизняній сучасній історичній науці не знайшло свого відображення комплексне дослідження історії вивчення дворянства в українських землях в працях радянських (як українських, так і російських) істориків періоду «застою». Отже, метою статті є аналіз робіт дослідників радянської доби другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., присвячених дворянству, його землеволодінню та відносинам з самодержавством і селянством. Для досягнення цієї мети необхідно дослідити історіографічні джерела, які представлені монографіями, авторефератами на зазначену тематику.

Попередній період радянської історіографії (1920–1950-ті рр.) характеризувався певним «забуттям» та закресленням зі сторінок досліджень дворянської проблематики. У своїй більшості ця тема замовчувалася та згадувалася лише тоді, коли потрібно було, щоб «класовий ворог радянської людини» фігурував у працях істориків лише як «експлуататор», «грабїжник» та ніяк інакше. Період «відлиги» у державі та історичній науці, зокрема, позначився певним «пом'якшенням» ідеологічного тиску наприкінці 1950-х рр. Також в цей період проводяться симпозиуми з аграрної історії. Отже, недивно, що наприкінці 1950-х рр. з'являлися роботи, пов'язані з дворянством. Розпочав вивчення дворянського землеволодіння Л. Іванов у роботі, присвяченій розподіленню поміщицької землі в Україні напередодні революції 1905–1907 рр. [12]. Основний масив літератури з цієї проблеми з'явився саме після «відлиги». Проте саме в цей період у радянську історичну науку почали повертатися жорсткі партійно-методологічні, догматичні установки та кампанія з наведення «ідеологічної дисципліни» [15].

Дослідники цього періоду з різних аспектів аргументують актуальність тематик своїх робіт: 1) вивчення історії класів є однією з головних задач марксистської історичної науки, тому очевидно, що для повної картини соціальної структури держави необхідно вивчати «експлуататорські» класи, а не лише ті, що «експлуатувалися» [20, 3]; 2) неминучим є питання вивчення історії поміщництва для створення повної картини аграрного устрою дореволюційної Росії як одного з ключових в історичній науці [21, 1; 23, 1; 13, 4]; 3) вивчення дворянства як ключ до розв'язання проблем передумов «буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій» [14, 3; 28, 3; 19, 3]; 4) вивчення періоду селянської реформи як повернення до лєнінських витоків після тривалого періоду «суб'єктивізму» та «свавілля» Сталіна в історичній науці [4, 3–4].

Найбільше та найгрунтовніше дворянська тематика представлена в роботах, присвячених соціально-економічним питанням.

Безсумнівно, одним з найбільш визначних істориків аграрних відносин дореволюційної Росії був А. Анфімов. Йому належать численні дослідження

поміщицького, селянського землеволодіння та господарства в Російській імперії кінця XIX – початку XX ст. На основі захищеної докторської дисертації А. Анфімов видав у 1969 р. роботу «Велике поміщицьке господарство Європейської Росії (кінець XIX – початок XX ст.)» [2]. Він наголошував, що поміщицьке землеволодіння в своїй більшості залишалося станово-дворянським, «зберігаючи свою напівкріпацьку природу» [2, 47]. Автор зазначав, що від початку XX ст. до 1914 р. поміщицьке капіталістичне господарство не тільки відновило свої позиції, з яких воно тимчасово відійшло в кінці XIX ст., а й просулося вперед. [2, 182]. Поміщики перебудовували своє господарство, стаючи власниками цінних паперів, промислових закладів тощо, перебудовуючи сільське господарство [2, 288].

На початку 1980-х рр. А. Анфімов видав монографію, що була присвячена селянському господарству Європейської Росії межі XIX–XX ст. – «Селянське господарство Європейської Росії. 1881–1904 рр.». У ній радянський дослідник зауважив про «помилковість тези про повсюдне переважання напівкріпацьких відносин у російському селі» [1, 7]. Це твердження було пов'язано з адміністративним та ідеологічним тиском на А. Анфімова, якого було звільнено з посади завідувача сектору історії Росії періоду капіталізму. Історика піддали критиці (зокрема у 1974 р. вийшла розгромна рецензія на його статтю «До питання про характер аграрного ладу Європейської Росії на початку XX ст.», що була опублікована за 15 років до того) як прихильника «нового напрямку». Цю групу дослідників звинувачували у відступі від найважливіших положень марксистсько-ленінської концепції передумов та рушійних сил революції в Росії, у зменшенні рівня економічного розвитку дореволюційної Росії, у доводах про панування в аграрному устрої країни докапіталістичних відносин [10, 114]. Отже, А. Анфімов був змушений відмовитися від позицій, які були висловлені ним щодо рівня розвитку капіталізму в сільському господарстві Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. [15]. У висновках своїх робіт радянський історик доводив, що сільське господарство опинилося в кризі, яку могла вирішити лише революція, таким чином він підводив це питання до проблеми визрівання передумов «Великої Жовтневої соціалістичної революції».

Л. Мінарик розглядала економічну характеристику великих земельних власників в Росії наприкінці XIX – на початку XX ст. [20]. Дослідниця зазначала, що процес руйнування старого дворянсько-станового землеволодіння проходив менш інтенсивно, ніж в цілому в країні. На початок XX ст. майже вся площа великого землеволодіння була в руках вищого титулованого дворянства [20, 20], а в період з кінця XIX ст. до початку Першої світової війни великі поміщики втратили за підрахунками Л. Мінарик 3 % площі, тобто процес втрати

землі більш інтенсивно проходив в групах менш великих дворян [20, 36]. Дослідниця наголошувала на тому, що і в зазначений час землеволодіння та землекористування носили напівкріпацький характер [20, 141–142].

Розглядаючи дворянське землеволодіння Європейської Росії за матеріалами земельних переписів 1877 і 1905 рр., дослідниця Н. Проскуракова, зазначала, що напівкріпосницьке за своїм характером поміщицьке землеволодіння трансформувалося, піддаючись впливу капіталізму. Цей вплив був різним, про що свідчить зміна ступеня концентрації різних типів дворянського землеволодіння в певних районах Європейської Росії [21, 25].

П. Теличук у своїй роботі «Економічні основи аграрної революції в Україні» зазначав, що частина поміщиків, які були нездатні пристосовуватися до нових умов, розорювалась і ліквідовувала своє господарство [29, 75]. Найбільш капіталістична перебудова поміщицького господарства відбувалась там, де були значні пережитки кріпосництва [29, 78]. Він дійшов до поширеного в радянський період висновку, що величезне переважання безземельного і малоземельного селянства, гальмування розвитку сільського господарства, політичне безправ'я та економічне гноблення селян «висували питання про необхідність ліквідації поміщицького землеволодіння», таким чином, на початку ХХ ст. були створені «об'єктивні умови для перемоги буржуазно-демократичної і соціалістичної революцій» [29, 183].

Аналізуючи «Матеріали зі статистики руху землеволодіння в Росії», В. Лігуєв наголошував, що «дворянська форма земельної власності» в пореформений період пристосовувалася до товарного виробництва в аграрній сфері, що створювало протиріччя в розвитку єдиного безстанового земельного ринку, гальмування його створення, яке можна було подолати, лише знищивши дворянське землеволодіння шляхом революції [19, 17].

На початку 1980-х рр. І. Ковальченко разом зі своїми учнями Б. Литваком та Н. Селунською видали монографію «Соціально-економічний устрій поміщицького господарства Європейської Росії» [13]. Вони наголошували на обмеженості джерельної бази та необхідності пошуку методів, які б дозволили подолати цю обмеженість. Саме це дослідники ставили собі за мету у цій роботі. Важливе завдання вони вбачали у виявленні та залученні первинних масових джерел про поміщицьке господарство, адже завдяки ним можна «розкрити всю багатоманітність та специфіку буржуазної еволюції поміщицького господарства та вплив на неї різноманітних умов та тенденцій його розвитку» [13, 221].

Джерелознавчий характер мали роботи Н. Єлисеєвої та Н. Селунської, які аналізували матеріали, пов'язані з Дворянським банком для вивчення проблем поміщицького господарства кінця XIX – початку XX ст. [8; 23].

Одним з важливих аспектів вивчення дворянства були його взаємовідносини із самодержавством. Цій проблемі присвячена низка наукових праць. Так, російський історик Ю. Соловйов видав три монографії, які розкривають це питання в період з кінця XIX ст. до 1914 р. (остання з них виходить за межі нашого дослідження) [24; 25; 26]. Він наголошував, що задум влади відродити старі порядки, консервативний устрій та привілейоване положення дворянства та зміцнити тим самим самодержавство був провальним, адже він відштовхувався від неправильної оцінки становища країни [26, 184]. Дворянство, на думку автора, «конфліктувало» із самодержавством через намагання організуватися та бути самостійними, тобто влада бачила у вищому суспільному стані не тільки свою опору, але й конкурента [26, 193]. Проте, як дворянство, так і самодержавство були приречені на загибель, і їм було не місце в новій епосі [26, 377].

Проблема селянської реформи продовжувала залишатися актуальною і в зазначений період. Дослідниця Л. Захарова у монографії «Самодержавство та скасування кріпосного права в Росії 1856–1861 рр.» зазначала, що, окрім селянського питання, в державі поставало й політичне питання, у якому йшлося про роль монархії та дворянства, які були між собою пов'язані [11, 231]. Реформа була компромісом, проте мала в собі переваги для поміщицького господарства [11, 233].

Досліджувала кризу «верхів» на основі 370 проєктів та записок поміщиків періоду підготовки селянської реформи Н. Баграмян [4]. Вона наголошувала, що у поміщиків не було в той час єдиної думки стосовно кризи та шляхів виходу з неї, а це, звісно, позначилося на змісті урядової програми [4, 13]. Поміщики під впливом обставин, що склалися, а не «гуманних визвольних ідей» почали вимагати проведення реформ [4, 19].

Окремо слід відзначити роботу А. Кореліна «Дворянство в пореформеній Росії. 1861–1904 рр. Склад, чисельність, корпоративна організація» [14]. На основі великої кількості архівних джерел дослідник вивчає безпосередньо дворянство, його склад та чисельність, роль та місце у державі. Він зазначав, що дворянство, втративши після селянської реформи станові привілеї, змогло зберегти панівні позиції, у цьому йому допомагало самодержавство, адже воно намагалось будь-яким способом полегшити перехід до капіталістичного ладу цього стану, максимально залишаючи консервативний устрій життя в країні [14, 285]. А. Корелін наголошував на тому, що дворянство було одним з сутте-

вих факторів у «назріванні загальної революційної кризи», яку, безперечно, змогла подолати лише «Велика Жовтнева соціалістична революція» [14, 290].

Вивчення історії класової боротьби посідало чільне місце в радянській історіографії. Дослідження не були присвячені дворянству, цей суспільний стан лише згадувався у зазначених роботах, але він зображувався досить типово та, можна навіть сказати, класично для радянських дослідників. Вивчаючи аграрні відносини в селі, становище селянства та класову боротьбу, історики малювали образ поміщика-пригнобчувача, грабіжника, жорсткого експлуататора тощо [7; 9; 17; 27; 28]. Вищезгаданий А. Анфімов показує поміщика винятково негативно. Він зазначав, що, незважаючи на відмінності між селянами, вони мали спільного ворога – поміщиків і самодержавство [3, 206].

Таким чином, радянська історіографія другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., порівнюючи з попереднім періодом, характеризується зростанням кількості праць, що присвячені дворянству, ширшим спектром проблем. Дослідники були заручниками ідеологічних установок, партійно-методологічної дисципліни в історичних дослідженнях. Стереотипи та шаблони у зображенні дворянства продовжували залишатися і в зазначений час. Поміщицька тематика була обмежена проблемами землеволодіння, відносин із самодержавством та класовою боротьбою. Позитивною рисою можна відзначити багатий фактологічний матеріал, залучення більшої кількості нових джерел. Проте більшість доробків радянських істориків зводилася до вивчення історії та становища дворянства як до передумови «Великої Жовтневої соціалістичної революції». Перспективи вивчення зазначеної проблеми пов'язані з розширенням кола авторів, які досліджували дворянство в радянський період.

Abstract

The article analyzes the works of the Soviet period researchers of late 1960s – early 1980s related to the topics of nobles. The author analyzes works that cover the issues of feudal landownership, the nobles' relations with the peasantry and the absolutist government. Particularly, the author characterizes the topics related to the thematics of nobility. It is shown that Soviet historiography was filled with guidelines on ideology, constant intrusions of the ruling party into the matters of history as a discipline. The researchers were forced to work in the boundaries framed by Marxist-Leninist concepts and theories. The article reveals that, according to the reviewed authors, all activities of the nobility during the post-reform period in the Russian Empire were connected to the crisis of absolute monarchy, which could only be resolved by a revolution. The reviewed works were based on a great mass of archived sources, the historians tried to search for new sources and

expand the methodology. The results of the research can be used in the development of research on historiography, the history of Ukraine in the second half of the 19th – the early 20th century, the history of Russia in the second half of the 19th – the early 20th century, the teaching of special courses on the specified topic.

Key words: nobility, landlords, Soviet historiography.

Аннотація

В статті проаналізовані наробки дослідників радянського періоду другої половини 1960-х – першої половини 1980-х рр., присвячених дворянству. Автор аналізує роботи, освітлюючі проблеми поміщицького землеволодіння, відносин дворян з самодержавієм і крістьянством. Определены направления, в которых фигурировала дворянская тематика. Показано, что советская историография была насыщена идеологическими установками, постоянным вмешательством партии в историческую науку. Исследователи были вынуждены работать в рамках марксистско-ленинских концепций и теорий. Выявлено, что вся деятельность пореформенного дворянства, по мнению авторов, сводилась к кризису самодержавия, которую могла решить только революция. Исследования базировались на значительном массиве архивных источников, историки пытались расширить базу источников и методологию. Результаты исследовательской работы могут быть использованы при создании исследований по историографии, истории Украины второй половины XIX – начала XX вв., истории России второй половины XIX – начала XX вв., преподавании спецкурсов по выбранной теме.

Ключевые слова: дворянство, помещики, советская историография.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Анфимов А. М. Крестьянское хозяйство Европейской России 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1980. – 239 с.
2. Анфимов А. М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (к. XIX – н. XX в.) / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1969. – 394 с.
3. Анфимов А. М. Экономическое положение и классовая борьба крестьян Европейской России 1881–1904 / А. М. Анфимов. – М.: Наука, 1984. – 232 с.
4. Баграмян Н. С. Кризис «верхов» в период подготовки реформы 1861 г. (по проектам и запискам помещиков): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. С. Баграмян. – М., 1964. – 19 с.
5. Барвінок О. В. Дворяни Подільської губернії в органах державного управління та станового самоврядування регіону (1793–1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Барвінок. – Миколаїв, 2014. – 19 с.

6. Башли М. І. Провінційне дворянство Херсонської та Бессарабської губерній (1861–1907 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / М. І. Башли. – Переяслав-Хмельницький, 2015. – 22 с.

7. Дружинин Н. М. Русская деревня на переломе. 1861–1880 / Н. М. Дружинин. – М.: Наука, 1978. – 287 с.

8. Елисеєва Н. В. Статистические публикации Дворянского банка как источник для изучения помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX в.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. В. Елисеєва. – М., 1984. – 16 с.

9. Жданков А. В. Аграрный кризис конца XIX века в Европейской России: автореферат дис. ... канд. ист. наук / А. В. Жданков. – Л., 1977. – 20 с.

10. Заболотный Е. Б. К вопросу о месте «нового направления» в отечественной историографии / Е. Б. Заболотный, В. Д. Камынин // Проблемы истории России. – Екатеринбург: Волот, 1996. – Вып. 1: От традиционного к индустриальному обществу. – С. 112–115.

11. Захарова Л. Г. Самодержавие и отмена крепостного права в России 1856–1861 / Л. Г. Захарова. – М.: Изд-во Московского университета, 1984. – 254 с.

12. Иванов Л. М. Распределение землевладения на Украине накануне революции 1905–1907 гг. / Л. М. Иванов // Исторические записки. – Т. 60. – М., 1957. – С. 187–214.

13. Ковальченко И. Д. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма / И. Д. Ковальченко, Н. Б. Селунская, Б. М. Литваков. – М., 1982. – 264 с.

14. Корелин А. П. Дворянство в пореформенной России 1861–1904 гг.: состав, численность, корпоративная организация / А. П. Корелин. – М.: Наука, 1979. – 304 с.

15. Корелин А. П. Памяти Андрея Матвеевича Анфимова / А. П. Корелин, И. Н. Слепнёв // Россия сельская. XIX – начало XX века. – М.: РОССПЭН, 2004. – URL: iriran.ru/files/AnfimovAM.doc

16. Кочергін І. О. Катеринославське дворянство в умовах трансформації соціальних відносин (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / І. О. Кочергін. – Дніпро, 2016. – 449 с.

17. Лещенко М. Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60–90-і роки XIX ст.) / М. Н. Лещенко. – К.: Наук. думка, 1970. – 304 с.

18. Литвинова Т. Ф. «Поміщицька правда». Дворянство Лівобережної України та селянське питання наприкінці XVIII – у першій половині XIX століття (ідеологічний аспект): монографія / Т. Ф. Литвинова. – Дніпропетровськ: «ЛІРА», 2011. – 732 с.

19. Литувев В. Н. Движение дворянского землевладения в Европейской России эпохи капитализма: опыт количественного анализа материалов по статистике движения землевладения в России: автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. Н. Литувев. – М., 1983. – 18 с.

20. Минарик Л. П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX в. Землевладение, землепользование, система хозяйства / Л. П. Минарик. – М.: «Советская Россия», 1971. – 143 с.

21. Проскуракова Н. А. Дворянское землевладение Европейской России по материалам земельных переписей 1877 и 1905 гг.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. А. Проскуракова. – М.: Изд-во МГУ, 1973. – 28 с.

22. Проць Н. В. Дворянство Харківської губернії другої половини XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Н. В. Проць. – Харків, 2015. – 277 с.

23. Селунская Н. Б. Методы изучения социальной структуры помещичьего хозяйства России конца XIX – начала XX века (по описаниям Дворянского земельного банка): автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. Б. Селунская. – М.: Изд. МГУ, 1974. – 21 с.

24. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1902–1907 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1981. – 256 с.

25. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в 1907–1914 гг. / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1990. – 325 с.

26. Соловьев Ю. Б. Самодержавие и дворянство в конце XIX века / Ю. Б. Соловьев. – Л.: Наука, 1973. – 383 с.

27. Спицький В. Є. Назрівання революційної кризи на Україні в 1901–1904 рр. / В. Є. Спицький. – К.: Вища школа, 1978. – 125 с.

28. Сыроватская Н. А. Борьба крестьян Правобережной Украины против феодально-крепостнического гнета в конце XVIII – первой четверти XIX ст.: автореф. дис. ... канд. ист. наук / Н. А. Сыроватская. – К., 1966. – 21 с.

29. Теличук П. П. Економічні основи аграрної революції на Україні / П. П. Теличук. – К., 1973. – 189 с.

References

1. Anfimov, A. M. (1980). *Krestianskoe khoziaistvo Evropeiskoi Rossii 1881–1904* [A peasant farming of European Russia 1881–1904]. Moscow: Nauka.

2. Anfimov, A. M. (1969). *Krupnoe pomeshchiche khoziaistvo Evropeiskoi Rossii (k. XIX – n. XX v.)* [A large landlord farming of European Russia (in the end of the 19th – in the beginning of the 20th century)]. Moscow: Nauka

3. Anfimov, A. M. (1984). *Ekonomicheskoe polozhenie i klassovaia borba krestian Evropeiskoi Rossii 1881–1904* [*The economic situation and the class struggle of the peasants of European Russia 1881–1904*]. Moscow: Nauka.

4. Bagramian, N. S. (1964). Krizis “verkhov” v period podgotovki reformy 1861 g. (po proektam i zapiskam pomeshchikov) [*The crisis of the “heads” during the preparation of the reform of 1861 (on the drafts and notes of the landlords)*]. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

5. Barvinok, O. V. (2014). Dvoriany Podilskoi hubernii v orhanakh derzhavnogo upravlinnia ta stanovoho samovriaduvannia rehionu (1793–1917 rr.) [*Nobles of Podillya Province in State Administration And Class Self-Government Authorities of the Region (1793–1917)*]. (Abstract of PhD thesis), Mykolaiv.

6. Bashly, M. I. (2015). Provintsiine dvorianstvo Khersonskoi ta Bessarabskoi hubernii (1861–1907 rr.) [*Provincial nobility and Kherson provinces of Bessarabia (1861–1907)*]. (Abstract of PhD thesis), Pereyaslav-Khmelnitsky.

7. Druzhinin, N. M. (1978). Russkaia derevnia na perelome. 1861–1880 [*The Russian country at the turn*]. Moscow: Nauka.

8. Eliseeva, N. V. (1984). Statisticheskie publikatsii Dvorianskogo banka kak istochnik dlia izucheniiia pomeshchichego khoziaistva Rossii kontca XIX – nachala XX v. [*Statistical publications of the Noble Bank as a source for the study of the landlord farming of Russia at the end of the 19th and beginning of the 20th century*]. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

9. Zhdankov, A. V. (1977). Agrarnyi krizis kontca XIX veka v Evropeiskoi Rossii [*The agrarian crisis of the late 19th century in European Russia*]. (Abstract of PhD thesis), Leningrad.

10. Zabolotnyi, E. B. & Kamynin, V. D. (1996). K voprosu o meste «novogo napravleniia» v otechestvennoi istoriografii [*On the issue of the position of the «new direction» in the native historiography*]. Problemy istorii Rossii, 1, 112–115.

11. Zakharova, L. G. (1984). Samoderzhavie i otmena krepostnogo prava v Rossii 1856–1861 [*An autocracy and the abolition of serfdom in Russia 1856–1861*]. Moscow: Izdatelstvo MGU.

12. Ivanov, L. M. (1957). Raspredelenie zemlevladieniia na Ukraine nakanune revoliutcii 1905–1907 gg. [*Distribution of landownership in Ukraine on the eve of the revolution of 1905–1907*]. Istoricheskie zapiski, 60, 187–214.

13. Kovalchenko, I. D., Selunskaiia, N. B. & Litvakov, B. M. (1982). Sotcialno-ekonomicheskii stroi pomeshchichego khoziaistva Evropeiskoi Rossii v epokhu kapitalizma [*The socio-economic system of the landlord farming of European Russia in the era of capitalism*]. Moscow.

14. Korelin, A. P. (1979). Dvorianstvo v poreformennoi Rossii 1861–1904 gg.: sostav, chislennost, korporativnaia organizatsiia [The nobility in the post-reform Russia 1861–1904.: The composition, abundance, corporate organization]. Moscow: Nauka.

15. Korelin, A. P. & Slepnev N. I. (2004). Pamiati Andreia Matveevicha Anfimova [In memory of Andrei Matveevich Anfimov]. URL: iriran.ru/files/AnfimovAM.doc

16. Kocherhin, I. O. (2016). Katerynoslavske dvorianstvo v umovakh transformatsii sotsialnykh vidnosyn (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Katerynoslav nobility under transformation of social relations (second half of 19th – early 20th century)]. (Doctoral dissertation), Dnipro.

17. Leshchenko, M. N. (1970). Klasova borotba v ukrainskomu seli v epokhu domonopolistychnoho kapitalizmu (60–90-i roky XIX st.) [The class struggle in the Ukrainian country in the era of before-monopoly capitalism (1860–1890)]. Kyiv: Naukova dumka.

18. Lytvynova, T. F. (2011). «Pomishchytska Pravda». Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy ta selianske pytannia naprykintsi XVIII – u pershii polovyni XIX stolittia (ideolohichniy aspekt) [The “Landlord truth”. The nobility of Left-Bank Ukraine and the peasant question at the end of the 18th – the first half of the 19th century (ideological aspect)]. Dnipropetrovsk: “Lira”.

19. Lituev, V. N. (1983). Dvizhenie dvorianskogo zemlevladiiia v Evropeiskoi Rossii epokhi kapitalizma: opyt kolichestvennogo analiza materialov po statistike dvizheniia zemlevladiiia v Rossii [The movement of noble landownership in European Russia during the era of capitalism: the experience of quantitative analysis of materials on statistics of the movement of landownership in Russia]. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

20. Minarik, L. P. (1971). Ekonomicheskaiia kharakteristika krupneishikh zemelnykh sobstvennikov Rossii kontca XIX – nachala XX v. Zemlevladienie, zemlepolzovanie, sistema khoziaistva [An economic characteristics of the largest landowners in Russia at the end of the 19th – in the beginning of the 20th century. Landownership, land use, farming system]. Moscow: “Sovetskaiia Rossiia”.

21. Proskuriakova, N. A. (1973). Dvorianskoe zemlevladienie Evropeiskoi Rossii po materialam zemelnykh perepisei 1877 i 1905 gg. [The noble landowning of European Russia on the basis of land census materials of 1877 and 1905]. Moscow: Izdatelstvo MGU.

22. Prots, N. V. (2015). Dvorianstvo Kharkivskoi hubernii druhoi polovyny XIX – pochatku XX st [Kharkov province nobility of the late 19th – early 20th century]. (Abstract of PhD thesis), Kharkiv.

23. Selunskaja, N. B. (1974). *Metody izucheniia sotcialnoi struktury pomeshchichiego khoziaistva Rossii. kontca XIX – nachala XX veka (po opisaniiam Dvorianского zemelnogo banka) [The methods of studying the social structure of the landlord farming in Russia in the end of the 19th – early 20th century (according to the descriptions of the Noble Land Bank)]*. (Abstract of PhD thesis), Moscow.

24. Solovev, Iu. B. (1981). *Samoderzhavie i dvorianstvo v 1902–1907 gg. [Autocracy and the nobility in 1902–1907]*. Leningrad: Nauka.

25. Solovev, Iu. B. (1990). *Samoderzhavie i dvorianstvo v 1907–1914 gg. [Autocracy and the nobility in 1907–1914]*. Leningrad: Nauka.

26. Solovev, Iu. B. (1973). *Samoderzhavie i dvorianstvo v kontce XIX veka [Autocracy and the nobility in the end of the 19th century]*. Leningrad: Nauka.

27. Spytskyi, V. Ye. (1978). *Nazrivannia revoliutsiinoi kryzy na Ukraini v 1901–1904 rr. [The maturing of the revolutionary crisis in Ukraine in 1901–1904]*. Kyiv: Vyshcha shkola.

28. Syrovatskaia, N. A. (1966). *Borba krestian Pravoberezhnoi Ukrainy protiv feodalno-krepostnicheskogo gneta v kontce XVIII – pervoi chetverti XIX st. [The struggle of the peasants of Right-Bank Ukraine against feudal serf oppression at the end of the 18th – the first quarter of the 19th century]*. Kyiv.

29. Telychuk, P. P. (1973). *Ekonomichni osnovy ahrarnoi revoliutsii na Ukraini [Economic fundamentals of the agrarian revolution in Ukraine]*. Kyiv.

УДК 930(477)

ПОЛЬСЬКЕ ЗЕМЛЕВОЛОДІННЯ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ У ПРАЦЯХ ДАНІЕЛЯ БОВУА

Стоберська Надія

У статті висвітлено погляди Даніеля Бовуа на проблему польського землеволодіння в Правобережній Україні. Історик неупереджено дослідив суспільні відносини у трикутнику польська шляхта–російський царат–українське селянство, показавши антагонізм між ними. Д. Бовуа закликав по-новому дивитися на історію українсько-польських відносин та усвідомити дійсну правду, уникаючи штампів про братерство поляків з українцями. Показано, що Бовуа написав тристоронню історію замість українських істориків.

Ключові слова: польське землеволодіння, поміщицтво, Правобережна Україна, Російська імперія, Польща.

Поміщицьке землеволодіння на території України формувалося протягом тривалого часу, насиченого історичними подіями. На Правобережжі у XIX – на початку XX ст. з огляду на специфічні історичні умови домінувало польське та російське землеволодіння. Перше мало тривалу біографію в цьому регіоні, через що вирізнялося економічною потужністю. Незважаючи на прагнення царського уряду обмежити економічну потужність поляків, вона втримувалася до початку XX ст. На сьогоднішній день тема польського землеволодіння має досить широку історіографію, але залишається цілий ряд аспектів, що заслуговують на пильнішу увагу.

Серед сучасних дослідників польського землеволодіння в правобережних губерніях вирізняється французький дослідник Данієль Бовуа. З його працями першими познайомилися польські вчені. Зокрема, Т. Ептештейн у своїх працях відзначив внесок Д. Бовуа в дослідження історії уральсько-польських взаємин, але і критикував за неповну обізнаність в окремих землях. І. Фицик привернув увагу до поляків, які виступили проти імперської влади, в той час як євреї не мали своєї думки, а українці вважалися частиною Російської імперії, перетворившись виключно у селянський стан [14]. Н. Яковенко займалася підготовкою до друку праць Бовуа в Україні та написала до них передмову, в якій подана загальна характеристика «української трилогії» [17]. Т. Марусик оцінив праці Д. Бовуа як такі, що руйнують міфи [10; 11]. С. Васильченко висвітлив причини виникнення міфів у свідомості польського та українського народів [5]. О. Карліна зауважує, що Д. Бовуа зруйнував одразу два історіографічні міфи – про патріархальну ідилію кресів, як бачилося з польського боку, і про гуманну місію російської адміністрації, що, нібито, обороняла українського селянина від поляка-поміщика, яка проповідувалася в радянській історіографії [8; 9]. Я. Дашкевич зауважив: «Праці Д. Бовуа мають стати шансом – і викликом – також для української історіографії, щоб вона якнайповніше висвітлила українську грань кривавого трикутника: українці, поляки, росіяни в Україні XIX–XX ст., і зробила це в ширшому територіальному аспекті – для цілої України, всіх її земель в минулому і сучасному» [7]. Дослідники І. Вушко, О. Чекан зазначали, що праці французького історика взаємопов'язані, і тому було б важко зрозуміти, якщо читати їх роздільно [6; 15]. Отже, праці Д. Бовуа здобули загальну позитивну оцінку українських науковців, проте нас цікавить позиціонування польського землеволодіння – важливого елементу гострого трикутника соціальної напруженості в правобережній Україні.

Метою статті є аналіз праць французького історика Д. Бовуа, в полі зору якого перебуває боротьба за українські землі в ХІХ – на початку ХХ ст. Джерелами розвідки виступили три його праці, які він назвав «малою українською трилогією» – «Битва за землю в Україні. 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах», «Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр.», «Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831–1863)».

Після приєднання Правобережної України до Російської імперії росіяни прагнули витіснити поляків, які володіли більшою частиною земель. Саме на Правобережній Україні найбагатші маєтки належали землевласникам польського походження, тому російська влада розпочала активну політику ослаблення польського впливу, спиралася, передусім, на ревізію шляхетських титулів і масове обмеження права належати до шляхетського стану в імперії [1]. Інші піддавалися декласації та виселенню в північні райони Росії. Д. Бовуа наголосив, що польські повстанці розраховували на підтримку з боку українців. Незважаючи на привабливі обіцянки, більшість українців не підтримали повстання. Автор показав, що польські землевласники жорстоко ставилися до українських селян, зокрема через їхню невідтримку повстання. Саме тоді російський уряд зрозумів, що потрібно виступити у ролі захисників українських селян. Російська влада намагалася обмежити повноваження землевласників у рамках т. зв. антипольської боротьби.

Польське повстання 1863 р. мало б призвести до нових репресій щодо польського населення. Дослідник згадує генерал-губернатора М. Анненкова, який не відчував потреби у репресіях, через що відставка чиновника була очевидною [1]. П. Валуєв вважав, що з польських землевласників можна було б зробити опору для російського трону, про що він, зокрема, зауважив: «Я боюся проти вартих осуду заходів стосовно поляків, що їх інші хотіли б бачити втіленими». Але ж ця боротьба розвивалася лише в його уяві. Віленський генерал-губернатор М. Муравйов писав листи царю з пропозиціями щодо виселення поляків, П. Валуєв, навпаки, доводив царю про безглуздість усунення поляків з адміністративних органів і землеволодінь. «Неможливо виселити 850 тис. поляків з Росії, – пише він, маючи на увазі всі західні губернії, – неможливо примусити всіх уродженців цих теренів служити, наприклад, на берегах Волги, а уродженців Волги – на заході» [4, 32–35].

Французький історик, спираючись на різноманітні джерела, детально простежив політику «обрусення Юго-Западного края». Так, у січні 1864 р. було прийнято рішення про спеціальний податок у розмірі 10 % річного прибутку землеволодіння [1]. Дещо пізніше цей податок зменшили до 5 %. Таке рішення

мало на меті банкрутство польських маєтків, після чого можна було б придбати землю росіянам. 5 березня 1864 р. було прийнято нове положення, в якому йшлося про усунення з польських землеволодінь «орендарів, економістів та управителів, незалежно від того, поляки вони чи євреї» [13]. А також було проголошено «Указ про звільнення, привілеї і фінансові позики, визнані при купівлі державних чи приватних маєтностей у західних губерніях». Було надано право неоподаткованого гуральництва, оголошені позики зі строком виплати протягом 37 років та негайне погашення боргів, що обтяжують маєтки [18]. М. Анненков не вірив у те, що можна швидко знищити перевагу поляків над росіянами, тому виступав за русифікацію через релігію та освіту.

Наступник М. Аннекова київський генерал-губернатор О. Безак, який розпочав виправляти промахи свого попередника, висунув програму, в якій наголошує на необхідності «паралізувати вплив численного вищого класу поляків, шляхти і духовенства». Вимагалось примусити поляків продавати свої маєтки, землевласників, «бо на кінець усієї цієї акції можна було розраховувати щонайбільше на 150 конфіскованих маєтків» [1]. Щоб отримати такий результат, необхідно було б розорити польських землевласників та отримати гарантії, що всі маєтки не продаватимуться неросіянам. Про це доповів генерал-губернатор Олександр II у спеціальній записці.

10 грудня 1865 р. було видано указ «Про заборону купувати нові землі особам польської національності...» [13, 40, 45]. Документ слугував основним бар'єром до збільшення земельних володінь поляків. Всі розорені маєтки потрапляли до рук росіян. Указ став основним інструментом русифікації. Було налагоджено стягнення 10 % податку та створено на Правобережній Україні оперативні комітети для перевірки прибутків маєтків. Польські землевласники були прикуті до стіни і навіть не наважувалися протестувати, лише кілька заможних могло відреагувати. Деякі поміщики навіть змушені були не визнавати себе поляками. Але, як показав Д. Бовуа, статки заможних залишилися незмінними, хоча існували польські маєтки, які виявляли ознаки нестабільності. Загалом було конфісковано не більше сотні маєтків.

Д. Бовуа показував гонитву за землею, як за великою здобиччю, в якій використовували несправедливі заходи та з великою жадібністю. Створювалися списки поляків, депортованих у Сибір, на Далеку Північ та у внутрішні області Росії. Перший такий проект – депортації шляхти у південні степи – запропонував Платон Зубов [2; 80]. Всі маєтки депортованих були описані та конфісковувалися. П. Валуєв вважав, що заслання до Сибіру прирівнювалося смерті, тому полякам дозволялося повертатися, щоб можна було б продати маєток і знову відбудути на заслання.

Польська аристократія, щоб не втратити свої землі та маєтки, пов'язували свою службу з Російською імперією. До таких імен належать: Франшек Браницький, Северин Жевуцький та Потоцький. Д. Бовуа пише: «Щасний Потоцький, власник пишного палацу в Тульчині, чий портрет у лагах! – пензля Лампі зберігається в Луврі, зумів ціною допомоги Катерині II при поділах Речі Посполитої і далі панувати у своїх незмірних маєтностях – 312 містах і селах, і завершити в 1805 р. найгарніший у Центрально-Східній Європі парк, названий Софіївкою на честь його третьої дружини Софії де Вігте» [2].

Не оминули заходи і щодо росіян, на яких заводили справи та підтвердження їхньої приналежності до титулу дворянства. Таке підтвердження давало право брати участь у публічному аукціоні щодо продажу польських земель та маєтків. Але російські дворяни не звикли жити традиціями села. Адже для них залишається ідеалом для проведення приємного часу місто, тоді як село залишалось лише джерелом прибутку.

Виникла і фінансова перешкода, яка гальмувала процес купівлі російськими дворянами польських земель. Російські чиновники сподівалися покращити свої занепалі статки за рахунок фінансової допомоги держави. Передбачалося створення спеціального банку з капіталом у 5 млн на підтримку покупцям з Росії. Держава повинна була покривати половину вартості маєтку. Банк не досяг навіть мінімуму, і невдовзі його було ліквідовано. Відбувався повільний розподіл землі через великі борги та податки.

Одночасно відбувалися репресії, що охопили Вільно та Варшаву. Всі заходи, які здійснювалися урядом, не подобалися П. Валуєву. Він хотів емігрувати, щоб не бути причетним до цих заходів. Він писав у своєму щоденнику: «Якби поляки знали, як ми боїмося! Якби Європа знала, які ми безстрашні на словах і які слабодухі в справах!». П. Валуєв писав про безрезультативність дій уряду, що прагнув без клопоту домогтися русифікації поляків своїми заходами: «Підкоряюсь волі царя, вповні усвідомлюючи неможливість її здійснення. Немає нікого, крім мене, хто б дивився на справу під загальнонародським кутом зору... Ось уже чотири роки тривала вівісекція Західного краю. Ніякого результату не досягнуто». [1].

Частина поляків заради збереження своїх маєтків поступалися російським урядовцям. Часто відбувалися службові зловживання та корупція чиновників, намагаючись зберегти за собою хоч якісь землі. Але, лише поодиноким вдалося твердо встояти на ногах. В 1865 р. було прийнято указ, за яким продавалися маєтки за борги та з власної волі. Росіяни спонукали поляків залишати свої землі, на що отримували у відповідь опір. Була звинувачена волинським генералом Чертковим спілка Романа Сангушка головним ініціатором повстання.

Сангушко звернувся до старого генерал-губернатора, підкреслюючи що він ображений обшуком маєтку. 11 листопада він писав, що увесь час, «доки тривало повстання, я сидів у кабінеті, керуючись своїми фабриками й полями в якнайспокійнішій обстановці, намагаючись засвідчити цим свою вірність і лояльність намірів». Оскільки слідство завдавало значних фінансових збитків, то «я вирішив уклінно звернутися до Вашого Превосходительства, справедливого й мудрого керівника нашого краю, і віддати себе під Вашу опіку і захист закону». На що Анненков відповів, що за теперішніх обставин обшук не вважається за образу [1]. Але на цьому Чертков не зупинився. Він далі шукав докази причетності Сангушка у повстанні та надсилав листи генерал-губернатору Безаку. Але пізніше справу було закрито.

Поляки, які не мали титулів і зуміли уникнути конфіскації, продовжували шукати виходів для того, щоб зберегти свої маєтки. Зокрема, віддавали під заставу ліси купцям з правом вирубки на 10 років. До 1869 р. не існувало банків для поляків, і тому бідні позичали кошти в багатіїв під відсоток, передавалися в оренду маєтки або віддавалися під заставу. Все це призвело до великих боргів, і тому продажу маєтків було не уникнути. Землю намагалися продавати неросіянам, оминаючи закон. А щоб не сплачувати за спадкову землю, використовували передсмертне дарування.

На початку 1867 р. настало відчутне послаблення щодо поляків. У цей час цар підписує «Важболівську декларацію», за якою припинялися переслідування за участь у повстанні та йшлося про зменшення з наступного року польського податку до 5 % [26]. Але полегшення затягнулося ненадовго, оскільки вже в Парижі було вбито коня з царської упряжі. Отримавши листа, Валуєв, не знаючи імені терориста, передбачає, що буде далі: «Якими будуть наслідки на майбутнє, коли схоплений вбивця, особу якого ще не встановили, раптом виявиться поляком!». І дійсно, Березовський народився на Волині. Як наслідок, ми розуміємо, що про припинення переслідувань за участь у повстанні не могло бути й мови. Олександр II заявляє, що не варто відходити від закону 10 грудня 1865 р. [2].

Тож і надалі продовжували засуджувати повстанців та конфіскувати в них землю. Деякі поляки називали себе росіянами, лише для того щоб не втратили свою землю чи маєток. Конфіскацію проводили у поляків-емігрантів, яких судили заочно та відбирали маєток та землю. Усі вироки закінчувалися однаковою фразою: «Визнати винним і назавжди вигнаним з країни, а на випадок добровільного повернення вислати на примусові роботи строком від 5 до 20 років або у переселенські поселення до Сибіру» [2].

Політика експропріації була не прибутковою з політичної точки зору, і тому конфіскація польських земель була призупинена, що викликало протести з боку київського та віленського губернатора. 9 січня 1874 р. було проголошено амністію засудженим. Надавали так звані «відпустки» особам, які були виселені до Росії та Сибіру. Польське населення поверталось додому через різні особисті чи побутові причини.

Отже, російська влада остаточно відмовилася від конфіскації як засобу збагачення російських чиновників в Україні, але росіяни вирішили піти іншим шляхом – економічного примусу. Проте польські землевласники стійко трималися. Як наслідок, серед польських спадкоємців формувался «земельний» патріотизм.

Наприкінці XIX ст. становище польських землевласників Правобережної України було складним. У цей час спостерігалася велика заборгованість на Поділлі, Київщині та Волині. Закладені землі продавали у зв'язку з неплатоспроможністю. Створювалися приватні акціонерні банки під заставу земель. Але польські землевласники передавали землі під заставу в останню чергу. Поляки шукали нових шляхів, зокрема шахрайство, щоб обійти заставу чи продаж землі росіянам. Вони віддавали в оренду маєтки євреям на довгі роки, внаслідок чого польські землевласники уникали і продажу й мали грошовий статок. Нові власники-росіяни не могли обходитися без послуг євреїв, і тому 8 грудня 1867 р. було дозволено тримати євреїв там, де потрібною була їхня допомога, але доступ до землі був заборонений. Ці заходи уповільнювали продаж землі поляками, чого так прагнули росіяни. Саме тому російські чиновники шукали звинувачення проти поляків, які мали справи з євреями. Отже, на початку XIX ст. до рук російських землевласників перейшла невелика частка земель.

Надалі євреїв тісно пов'язують з Правобережною Україною. Всі губернатори у своїх звітах звинувачують у всіх бідах Російської імперії євреїв, в основному в селянському питанні. Олександр III пише: «Бажано вирішити це питання якнайшвидше». Розпочинає діяти антисемітська політика. Євреям було заборонено селитися в селах, оренда помешкань дозволялася лише у містах. Російська влада надалі втрачала контроль над ситуацією. Намір витіснити поляків з їхніх володінь наштовхнувся на дедалі більші порушення закону як з боку поляків, так і росіян.

1884 р. було затверджено указ, за яким потрібно було примусити поляків до продажу землі, розірвавши при цьому застави та оренди. Впродовж року необхідно було ліквідувати через суд маєтки тих власників, які порушували закон, а також планувалося ліквідувати раніше укладені дозволи на купівлю земель. Передбачався також наступ на іноземних колоністів – перевірка че-

ських і німецьких дозволів на купівлю землі. Це дозволило б вважати всі раніше укладені угоди про землю, з поляками, німцями, чехами, євреями та росіянами недійсними. Дійсними вважалися лише ті, які укладали росіяни. Але цей наказ був нереальний. Перевірити велику кількість договорів було неможливо, а наступ на іноземних колоністів тільки ускладнить міжнародні зв'язки. Таким чином, перевірялися тільки куплені землі. Було розіслано зразок дозволу для західних регіонів та зобов'язання покупців не перепродавати землі полякам та євреям, не здавати в оренду. Але наказ таки застосував Дрентельмен у своїх губерніях.

У цей час зростає вплив Коганова, який захищав інтереси росіян, що можуть опинитися в складному становищі, якщо їм заборонити наймати поляків та євреїв. Олександр III підтримав Комітет міністрів. Київський та віленський генерал-губернатори отримували право вирішувати, що вважати махінаціями, будь-яка угода може бути анульована або продовжена генерал-губернатором. Але заборонити взагалі зловживання неможливо, можна було їх приховати. Комісія обмежилася лише функцією контролю, адже зрозуміло, що конфіскація призведе тільки до розорення більшості росіян.

Перед російською владою стояло завдання – зміцнити авторитет дворянства та зберегти їхню спадщину. Отож, було створено Дворянський земельний банк, який тісно пов'язаний з Міністерством фінансів. Було висунуто пропозицію – не надавати позик тим особам, які не мали права купувати землю. Але всі ці заходи проводилися для покращення становища росіян, і ні в якому разі не поляків.

Поляки, які поверталися додому із заслання, зіткнулися з великими труднощами. Неконфісковані маєтки були поділені між спадкоємцями. Було важко знайти роботу через ярлик «колишній повстанець» або ж «колишній засланий на каторгу». Спадкоємці теж були незадоволені поверненням власників маєтків, і тому все робили, щоб відсторонити їх від свого маєтку. Отже, полякам нічого не залишалось, як повертатися назад до Сибіру. І все ж таки перевага щодо володіння землями та маєтками належала полякам. Росіяни теж себе поводили не як завойовники земель, а, навпаки, шукали дружби з польськими землевласниками, виявляли бажання долучитись до їхніх витончених традицій.

Незважаючи на взаємну зневагу поляків та росіян, їх об'єднував у єдине ціле матеріальний інтерес, вони спілкувалися в рамках сільськогосподарських товариств. Велика заборгованість існувала з обох сторін, внаслідок чого вони шукали спільного виходу – одержання кредитів. Що ж до росіян – у них завжди існував інтерес до захоплення приватних земель. Це перетворилося на переконуючу ідею, де використовувалися будь-які заходи чи інтриги. Обмежувалася купівля маєтків поляками.

У 1891 р. було прийнято указ, спрямований проти великих землевласників-поляків, які володіли землями на прусській та австрійській території колишньої Польщі. Згідно із законом, право володіти землею на території Російської імперії одержували тільки її піддані. Саме тому багаті поляки, що зробили собі кар'єру в Австрійській імперії, але мали землі в південно-західних губерніях, поверталися, щоб одержати російське підданство та зберегти свої землі. Далі був проведений наступ на польську спадщину. Було заборонено полякам інше спадкування, крім прямого та між подружжям, тому інші спадкоємці зобов'язувалися продати землю протягом двох років. Але ці положення не були прийняті російським урядом. Ігнат'єв не хотів здаватися, і тому в рапорті він пише про неофіційне застосування проекту на обмеження спадщини. Це дало можливість росіянам скупити за три роки стільки, скільки протягом 13 попередніх років. Це вперше свідчило про загальне переважання росіян на Правобережній Україні. Але наміри Миколи II були зовсім іншими, ніж у Ігнат'єва. Цар знизив податок на землю для поляків. Цей спеціальний податок повинні сплачувати не тільки поляки, але й росіяни. Було проголошено державну монополію на продаж алкогольних напоїв, але полякам відшкодовувалися завдані збитки. Це полегшення подарувало надію полякам на політичні зміни. Отже, проект про успадкування прийнятий не був. Натомість був прийнятий закон, який дозволяв найбіднішому та найнижчому прошаркові польської шляхти, селянам та міщанам, купувати з дозволу генерал-губернатора до 60 дес. землі на родину [29]. Вищезгадані закони були прийняті, але це не означало, що їх вправно виконували. Поляки у будь-який спосіб намагалися обійти або зловживати ними.

Отже, на початок ХХ ст. польське землеволодіння зазнало помітних втрат. Але ті маєтки, які не потрапили під тиск російського уряду, перебували в кращому економічному становищі. Хоч кількість землевласників-поляків та їхня земля зменшились, вартість за землю – зросла. Також було зроблено перепис чисельності польських землевласників та земель, якими вони володіють. Але цифри були занижені, з метою показати переважання росіян. Як для поляків, так для росіян земля стала символом влади. Це була дрібна війна багатіїв, в якій страждали найбідніші прошарки суспільства – зокрема українське селянство.

Д. Бовуа простежує русифікаторську політику однієї особи – Бібікова, який здійснював заходи щодо придушення польськості в Україні. Бовуа показав процес вилучення із соціального життя 340 тис. безземельних поляків і їхнє залучення до однодвірців. Потрапити до категорії однодвірців означало втратити особисту свободу, платити податки та позбавитися права користува-

тися шляхетським правосуддям, втратити право навчатися у рідній школі. Автор з'ясовує, що поляк-землевласник ніколи не залишався наодинці з селянами-кріпаками. Тут на арені завжди з'являються росіяни. А український селянин був об'єктом завоювання двох сторін, де росіяни виступали в ролі захисника українського селянина, якого ображав та пригнічував польський землевласник. Але дуже часто поляки та росіяни знаходили спільну мову у придушенні селянських рухів. Під час Кримської війни російська влада підтримала землевласників, де кріпаки сподівалися стати вільними. Це робилося для того, щоб показати економічну залежність від поляків, але власністю – російською. Було заборонено польську мову, польське право, був закритий Київський університет. «Православна церква стає троянським конем царизму у польському питанні». Автор показує, як цар наголошує на тому, що дворянин не повинен сидіти у своєму маєтку та дбати про його процвітання. Він має служити в російській адміністрації. Тож великі землевласники покинули свої маєтки та поступили на службу. Так було фактично завойовано Правобережну Україну, але польський вплив витіснити так і не вдалося царській Росії.

Доля Правобережної України досить зацікавила французького історика Д. Бовуа. Тож без сумніву можна сказати, що праці Д. Бовуа присвячені Україні. Історик досить об'єктивно висвітлив антагонізм між трикутником Росія–Україна–Польща або влада–селяни–шляхта. Він порушив питання відносин між польською шляхтою та українським селянином. Показав трагічну долю українського селянина та зажерливість польських панів, як Російська імперія намагалася послабити вплив поляків на Правобережній Україні. Його українська трилогія стала класичним жанром, на які спираються інші дослідники. Д. Бовуа є незалежним істориком, і тому його думки були нейтральними відносно українського та польського народів. Французький історик детально занурився в історію українського селянства. Праці Д. Бовуа дають змогу українським історикам об'єктивно досліджувати українську сторону трикутника та в подальшому спиратися на його дослідження.

Abstract

The article deals with Beauvois D. views of the problem of the Polish land tenure in Right-Bank Ukraine. The researcher used the principle of historicism in Right-Bank Ukraine. The researcher used the principle of historicism and scientific objectivity. Beauvois D. investigated objectively the public relations inside the triangle between – the Polish shlyakhta, the tsarat and the Ukrainian peasantry. He showed antagonism between them. D. Bovua in his works urged to look in a new way at the history of the Ukrainian–Polish relations and to realize the valid truth

and do not repeat the lie about a brotherhood of Polishes with Ukrainians. Some historians noted that Beauvois D. wrote the tripartite hisstory instead of the Ukrainian historians, i. e. he fulfilled their mission.

Key words: Polish land tenure, landowners, Right-bank Ukraine, Russian empire, Poland.

Аннотація

В статтє отраженєны вєзгляды Даниєля Бовуа на проблему польского землевладения в Правобережной Украине. Исследователь использовал принцип историзма и научной объективности. Д. Бовуа объективно исследовал общественные отношения между треугольником польская шляхта–царизм–украинское крестьянство. Он показал антагонизм между ними. Д. Бовуа в своих трудах призывает по-новому смотреть на историю украинско-польских отношений и осознать действительную правду, а не повторять ложь о братстве поляков с украинцами. Некоторые исследователи отметили, что Д. Бовуа написал трехстороннюю историю вместо украинских историков, то есть выполнил их миссию.

Ключевые слова: польское землевладение, помещики, Правобережная Украина, Русская империя, Польша.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бовуа Д. Битва за землю в Україні: 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Д. Бовуа. – К., 1998. – 334 с.
2. Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793–1830 рр. / Д. Бовуа: пер. з франц. З. Борисюк. – Львів: Кальварія, 2007. – 296 с.
3. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Д. Бовуа. – К.: ІНТЕЛ, 1996. – 106 с.
4. Валуєв П. А. Дневник П. А. Валуєва министра внутренних дел / П. А. Валуєв. – Т. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 422 с.
5. Васильченко С. Родове прокляття України / С. Васильченко // Всесвіт. – 1999. – № 9/10. – С. 175–181.
6. Вушко І. Данієль Бовуа і його польське питання / І. Вушко // Україна модерна. – Ч. 10. – Київ–Львів, 2006. – С. 214–220.
7. Дашкевич Я. Данієль Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин / Я. Дашкевич // Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: Інтел, 1996. – С. 3–48.

8. Карліна О. Даніель Бовуа проти – спокуси красивих історій / О. Карліна // Український гуманітарний огляд. Вип. 13. – К.: Критика, 2008. – С. 84–94.
9. Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію / О. Карліна // Український гуманітарний огляд. Вип. 1. – К.: Критика, 1999. – С. 63–68.
10. Маруськ Т. Борьба за землю в Украине: французский взгляд / Т. Маруськ // Зеркало недели. – 1998. – 20 июня.
11. Марусик Т. Паризький Дон Кіхот Даніель Бовуа, який захищає українську історію перед французькою історіографією / Т. Марусик // Вечірній Київ. – 1998. – 12 травня.
12. Полное собрание законов (ПСЗ). – Т. XL. – Отд. II. – № 42759. – СПб.: Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1865.
13. Самбук С. М. Политика царизма в Белоруссии во второй половине XIX в. – Минск: Наука и техника, 1980. – 224 с.
14. Фицик І. Д. Французька візія етносоціальної історії Правобережної України XIX століття / І. Д. Фицик // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2014. – Вип. XXXVIII. – С. 57–61.
15. Чекан О. У трикутнику Східної Європи (опубліковано в журналі Український тиждень за 27 липня 2011 року) / О. Чекан. – URL: www.tyzhden.ua/Society/26400 27
16. Яковенко Н. Від видавців // Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Н. Яковенко: пер. на укр. З. Борисюк. – К.: Критика, 1998. – С. 4–8.
17. Яковенко Н. Від редактора / Н. Яковенко: пер. з франц. З. Борисюк // Бовуа Д. Російська влада і польська шляхта в Україні. 1793–1830 рр. – Львів: Кальварія, 2007. – С. 7–10.

References

1. Beauvois, D. (1998). *Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914 rr.: Poliaky v sotsio- etnichnykh konfl iktakh [Fight for the earth in Ukraine: 1863–1914: Poles in the sotsio-ethnic conflicts]*. Kyiv.
2. Beauvois, D. (2007). *Bovua Daniel. Rosiiska vlada ta polska shliakhta v Ukraini 1793–1830 rr. [Pouvoir russe et noblesse polonaise en Ukraine 1793–1830]*. Lviv: Kalvaria.
3. Beauvois, D. (1996). *Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukrainskymy masamy (1831–1863) [Shlyakhtich, serf and auditor. The Polish shlyakhta between a tsarism and the Ukrainian masses]*. Kyiv: INTEL.

4. Valuiev, P. A. (1961). Dnevnyk P. A. Valueva mynystra vnutrennykh del [*Valuyev's diary of the Minister of Internal Affairs*]. Moskva: Isd-vo AN SSSR.

5. Vasylenko, S. (1999). Rodove prokliattia Ukrainy [*Patrimonial damnation of Ukraine*]. Vsesvit, 1999, 9/10.

6. Vushko, I. (2006). Daniel Bovua i yoho polske pytannia [*Daniel Bovua and his Polish question*]. Ukraina moderna, 10.

7. Dashkevych, Ya. (1996). Daniel Bovua ta vyvchennia istorii polsko-ukrainskykh vidnosyn [*Daniel Bovua and studying of history of the Polish-Ukrainian relations*]. Beauvois, D. (1996). Shliakhtych, kripak i revizor. Polska shliakhta mizh tsaryzmozom ta ukrainskymy masamy (1831–1863). Kyiv.

8. Karlina, O. (2008) Daniel Bovua proty – spokusy krasvyvykh istorii [*Daniel Bovua against - spokusa of beautiful stories*]. Ukrainskiy humanitarniy oglyad, Vip. 13.

9. Karlina, O. (1999). Kinets mifovi pro Ukrainu-Arkadiu [*The end to the myth about Ukraine Arkady*]. Ukrainskiy humanitarniy oglyad, Vip. 1.

10. Marusyk, T. (1998). Borba za zemliu v Ukraini: frantsuzskiy vzghliad [*Fight for the earth in Ukraine: French look*]. Zerkalo nedeli.

11. Marusyk, T. (1998). Paryzkyi Don Kikhot Daniel Bovua, yakyi zakhyshchaie ukrainsku istoriiu pered frantsuzkoiu istoriohrafieiu [*The Parisian Don Quixote Daniel Bovua who protects the Ukrainian history before the French historiography*]. Vechinyy Kyiv.

12. Polnoe sobranie zakonov (PSZ) (1865). [*Complete collection of laws*]. SPb.

13. Sambuk, S. M. (1980). Polytyka tsaryzma v Belorussyyi vo vtoroi polovyni XIX [*Policy of a tsarism in Belarus in the second half of XIX of century*]. Mynsk.

14. Fytsky, I. D. (2014). Frantsuzka vizia etnosotsialnoi istorii Pravoberezhnoi Ukrainy XIX stolittia [*French image of ethnosocial history of Right-bank Ukraine of the 19th century*]. Naukova pratsi istorichnogo fakultetu Zaporizkogo universitetu, XXXVIII.

15. Chekan, O. U (2011). trykutnyku Skhidnoi Yevropy [*In a triangle of Eastern Europe*]. URL: www.tyzhden.ua/Society/26400 27

16. Iakovenko, N. (1998). Bovua D. Bytva za zemliu v Ukraini 1863–1914: Poliaky v sotsio-etnichnykh konfliktakh [*Fight for the earth in Ukraine: 1863–1914: Poles in the sotsio-ethnic conflicts*]. Kyiv: Kritika.

17. Iakovenko, N. (2007). Bovua D. Rosiiska vlada i polska shliakhta v Ukraini. 1793–1830 rr. [*The Russian authorities and the Polish shlyakhta in Ukraine. 1793–1830*]. Lviv: Kalvaria.

УДК 94(477) «1921/1929»

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ НАСЕЛЕННЯ УСРР У 1920-Х РР.

Прилипка Руслан

У статті аналізуються опубліковані та неопубліковані джерела, доступні сучасним історикам, які дають змогу комплексно дослідити проблему соціального захисту населення УСРР у період нової економічної політики. Ви-світлено інформативні можливості широкого кола архівних документів, статистичних матеріалів щодо системи заходів радянської держави, спрямованих на соціальне забезпечення робітників і службовців у разі настання основних соціальних ризиків: безробіття, хвороби, часткової чи повної втрати працездатності. Висвітлено різноплановість документів про діяльність наркоматів соціального забезпечення визначеного періоду. Проаналізовано матеріали Української загальнопланової комісії. В статті виокремлено матеріали офіційної статистики Головного управління соціального страхування.

Ключові слова: джерела, населення, соціальний захист, наркомати, статистика, соціальна політика, УСРР.

Невід'ємною складовою розбудови незалежної Української держави є створення досконалої системи соціального захисту населення як одного з основних показників цивілізаційного рівня розвитку країни та суспільного добробуту населення. Реформування цієї системи в сучасних умовах ринкових трансформацій нерозривно пов'язане з пошуком нових моделей соціального захисту, здатних зберегти певні стандарти рівня та якості життя населення у разі настання соціальних ризиків. Визначення раціональних шляхів побудови ефективної системи соціального захисту населення в Україні, на наш погляд, є неможливим без звернення до історичного досвіду реалізації соціальної політики. Важливим для розуміння сучасних форм та методів організації соціального захисту є період 20-х рр. ХХ ст., коли радянська держава переживала подібний досвід регулювання соціальних процесів в умовах ринкової економіки.

Впродовж останніх років проблема соціального захисту населення УСРР 1920-х рр. частково розглядалася в контексті досліджень радянської соціальної політики та практики повсякдення такими авторами, як О. М. Мовчан, О. А. Мельничук, В. Г. Шарпаний [8; 7; 23]. Метою означеної статті є аналіз системи джерел, які дають змогу розкрити зміст та рівень соціального захисту населення УСРР у 1920-х рр.

Вивчення проблеми соціального захисту робітників та службовців у 20-х рр. ХХ ст. вимагає опрацювання широкої джерельної бази, що включає в себе як опубліковані, так і неопубліковані джерела. Звісно, за важливістю, новизною та текстовим наповненням на першому місці є архівні матеріали, представлені фондами радянських і партійних органів, союзних і республіканських наркоматів і структурних підрозділів, на які покладалися функції соціального захисту населення у досліджуваний період. Різні за важливістю, значенням і ступенем достовірності, вони відображають цілісну картину діяльності радянських соціальних інститутів і дозволяють більш об'єктивно оцінити її ефективність.

Найбільше за обсягом фактичного матеріалу зібрання архівних документів про діяльність органів соціального захисту населення міститься у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Оскільки з утвердженням радянської влади соціальний захист і соціальні послуги населенню акумулювалися в Наркоматі соціального забезпечення, джерелознавчий аналіз слід розпочати з характеристики фондів цієї установи. Так, фонд № 348 містить матеріали, розміщені за хронологічним принципом, починаючи з 1919 р. до 1933 р.

Усі відкладені архівні матеріали можна умовно поділити на декілька груп. Найбільш важливими для розуміння змісту радянського соціального захисту є директивно-інструктивні матеріали законодавчих та виконавчих органів, наркомату соціального забезпечення та його відділів на місцях, визначені в законах, декретах, постановах, положеннях, наказах, інструкціях, розпорядженнях. Так, у справах знаходяться документи про передачу Наркоматами УСРР до відання Наркомсоцзабезу справ про призначення пенсій громадянам урядами гетьмана Скоропадського та УНР, а також започаткування радянської системи соціального забезпечення в УСРР.

Іншу групу складають документи про роботу структурних підрозділів Наркомсоцзабезу УСРР. Так, архівні матеріали про налагодження роботи пенсійного відділу відкладені у справах фонду. Подальша робота наркомату у сфері пенсійного забезпечення представлена проектами декретів, угодами між Україною та Росією про переведення пенсій, документами про нормування розмірів пенсій та визначення прожиткового мінімуму для непрацездатних верств населення, матеріалами роботи касаційних комісій із призначення пенсій, документами про роботу головного управління установ для інвалідів.

Інформативно насиченими є систематизовані звітні матеріали про діяльність наркомату соціального забезпечення у певні періоди, зосереджені у справах 1119, 1121, 1913. Цінну аналітичну інформацію містять: викладена на 86 аркушах доповідна записка НК РСІ УСРР про результати обстеження си-

стеми соціального забезпечення за період з жовтня 1923 р. по грудень 1925 р. (Спр. 1466) та документи про перевірку роботи Наркомсоцзабезу УСРР цією ж контролюючою інстанцією в 1926 р. (Спр. 1580).

Зважаючи на те, що в рамках наркомату соціального забезпечення відбувалося становлення системи соцстраху, у фонді цієї установи збереглися матеріали про діяльність Управління соціального страхування у 1922 р. (Спр. 572, 573). Крім того, у фондах НКСЗ міститься вся інформація про спільну діяльність наркомату соціального забезпечення та наркомату праці з обслуговування осіб, що перебували в інвалідних установах собезу. Різноманітність документів вказаного фонду дозволяє сформулювати достатньо чітке уявлення про зародження та основні напрями радянської державної політики у сфері соціального захисту населення на початковому етапі. Окрім риторики, матеріали фонду містять конкретну інформацію про роботу відділів соціального забезпечення із захисту непрацездатних верств населення.

З переходом до НЕПу основною організаційно-правовою формою соціального захисту робітників і службовців виступає соціальне страхування, саме тому матеріали про практичну діяльність органів соціального захисту широко представлені у фонді Головного управління соціального страхування (Ф. 2851 ЦДАВО України), вміщені в межах хронологічного періоду 1922–1933 рр.

Формуванню концептуального визначення місця та ролі страхових інститутів у системі соціального захисту сприяло, передусім, вивчення змісту директивних вказівок партійних, радянських, господарських органів загальносоюзного та республіканського масштабу, а також відомчого листування між вказаними установами. В документах йшлося про встановлення, відміну чи пільговий режим страхових тарифів, стан і контроль їх сплати, заходи із ліквідації забо ргованостей сплати страхових внесків державними, а, особливо, приватними підприємствами, забезпечення робітників страховими допомогами. Пенсійне забезпечення промислових робітників було предметом листування з Всеукраїнським центральним виконавчим комітетом. Листування ГУСС УСРР із профспілковими органами частіше стосувалося питань охорони праці, забезпечення пенсіями інвалідів праці. Основний зміст і напрями державної політики у сфері соціального захисту та місце в ній органів соцстраху можна простежити за стенографічними звітами з'їздів і нарад за участю страхових працівників.

Практика діяльності страхових органів із забезпечення застрахованих допомогами та пенсіями міститься в щорічних звітах Головного управління та губернських відділів соціального страхування УСРР. Такі звіти, як правило, відбивали реальний стан обсягу соціального захисту, на відміну від уже скоригованих матеріалів, поданих в матеріалах партійних чи радянських органів.

Об'єктивність цих даних можна простежити і за матеріалами перевірок страхових органів з боку народного комісаріату праці, наркомату робітничо-селянської інспекції, комісій партійних органів.

Статистика соціального захисту робітників і службовців за різними напрямками відбита у щорічних зведених таблицях ГУСС УСРР, поміщені матеріали в яких стосувалися тимчасової непрацездатності пенсійного забезпечення, захисту у сфері охорони здоров'я.

Зважаючи на те, що Головне управління соціального страхування, починаючи з 15 лютого 1923 р., було структурним підрозділом наркомату праці УСРР, фонд вказаної установи (Ф. 2623) не може залишатися поза увагою дослідників. Матеріали, що стосуються соціального захисту, мають значно вищий аналітичний рівень, є більш систематизованими та відображають загальні принципи соціальної політики держави. Вони містять протоколи та стенограми усіх зібрань за участю партійних, радянських, господарських, профспілкових органів, на яких розглядалися питання соціального захисту. Поміщені в них матеріали, дискусії відбивають державну лінію розвитку соціального захисту найманих працівників та непрацездатних верств населення. Статистику діяльності страхових органів можна простежити за щорічними звітами НКП УСРР 1923–1933 рр. У звітах відбито становище на ринку праці та боротьбу з безробіттям, результати санаторно-профілактичної роботи, стан дотримання техніки безпеки та травматизму у провідних галузях економіки УСРР, забезпечення у разі тимчасової та постійної втрати працездатності.

Організацією, що представляла інтереси робітників і службовців у сфері праці в 1920-х рр., були профспілки. На них покладалися і завдання у сфері соціального захисту найманих працівників. Зважаючи на це, фонд Всеукраїнської ради професійних спілок (Ф. 2605) є невід'ємною складовою джерельної бази дослідження. В документах фонду представлені матеріали, що стосуються обстеження діяльності органів соціального захисту, медичних та профілактичних установ, виконання бюджету соцстраху. У фонді збереглися матеріали, які відбивають реформування системи соціального захисту робітників і службовців в умовах відновлення військово-комуністичного штурму, а також медико-санітарного та профілактичного обслуговування робітників, працевлаштування пенсіонерів тощо.

Важливі матеріали щодо практики органів соціального захисту можна почерпнути із фонду 337 Української загальнопланової комісії при Українській економічній нараді. Насамперед, дослідників зацікавлять документи економічної секції (1922–1925 рр.) та секції праці (1925–1928 рр.). Змістовна інформація

ція стосується результатів санаторно-курортної допомоги працівникам, діяльності відділів робітничої медицини.

Результати соціального захисту робітників та службовців у сфері охорони здоров'я частково представлені у фонді Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР (Ф. 342). Тематика дослідження відображена, насамперед, в матеріалах відділу робітничої (страхової) медицини. Тут збереглися усі директивно-інструктивні матеріали за 1922–1929 рр., переписка з іншими установами з приводу надання медичної допомоги, звіти про ефективність діяльності лікарняних установ робітничої медицини, результати діяльності лікарсько-контрольних комісій, відомості про надання санаторно-курортної допомоги застрахованим.

Найвищою державною інстанцією, що контролювала діяльність органів та установ соціального захисту, був Всеукраїнський центральний виконавчий комітет робітничих, солдатських та червоноармійських депутатів (ВУЦВК). У фонді цієї установи (Ф. 1) збереглися матеріали листування з Наркоматами праці і соціального забезпечення УРСР про збільшення норм пенсій у містах і селах, про призначення персональних пенсій інвалідам громадянської війни, інвалідам праці, визначення розмірів та тривалості виплати допомог безробітним.

Найважливіші питання, що стосувалися будови та розвитку системи соціального захисту у 1920-х рр., дотримання класової лінії у забезпеченні робітників і службовців, завжди приймалися керівництвом всесоюзних чи республіканських страхових органів. За документами архівного фонду ЦК КП(б)У (Ф. 1) Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України) можна простежити дискусії, що точилися на з'їздах, конференціях і пленумах стосовно форм і методів здійснення соціальної політики (опис 1). Важливою для розуміння причин реформування соціального захисту при переході до НЕПу є стенограма та резолюції VI конференції КП(б)У, зміст резолюцій та рішень Політбюро ЦК КП(б)У. В описі 20, де зосереджені матеріали відділів ЦК, можна віднайти інформацію про соціальний захист радянських і партійних діячів вищих рангів та членів їхніх родин.

Важливою для дослідження причин згорання самодіяльного соціального страхування в умовах взяття курсу на модернізацію промисловості є лист народних комісарів соціального забезпечення УСРР та РСФРР на ім'я Сталіна з проханням передати у відання ввіреної їм установи функцію соціального захисту.

З метою висвітлення організації соціального захисту на місцях бажано залучити також архівні документи обласних державних архівів. Вміщені у фондах означених установ матеріали стосуються діяльності окружних, районних кас соціального страхування, комітетів по боротьбі з безробіттям. Залучення таких матеріалів дасть змогу висвітлити реалізацію соціальної політики

радянської влади на місцях, продемонструвати ефективність соціального захисту на рівні локальних мікроісторій, а також показати ставлення пересічних громадян до соціальної політики держави.

Серед опублікованих джерел наукового дослідження варто виокремити матеріали офіційної статистики. Найбільш розлогими, системними та належним чином впорядкованими є статистичні звіти Головного управління соціального страхування. Такі звіти в УСРР публікувалися у 1924–1928 рр. [17]. Позитивним є те, що такі звіти склалися за єдиною формою, що дає можливість широко застосовувати при аналізі порівняльні методи. В 1927 р. статистичні матеріали за окремими видами страхування були підготовлені наркоматом праці УСРР та Цусстрахом СРСР [5; 20]. Починаючи з 1924 р., свої щорічні звіти та резолюції конференцій публікували окружні каси соціального страхування. Визначення обсягу страхування в промисловості України, його місця та ролі в матеріальному забезпеченні робітників та службовців, частки соціальних допомог в сімейному бюджеті є неможливим без використання матеріалів статистичних щорічників, матеріалів статистики праці та охорони здоров'я.

Система управління соціальним захистом з боку партійних, господарських та профспілкових органів через відповідні директивні матеріали відображена у спеціальних збірниках документів, а також стенографічних звітах радянських, партійних та профспілкових з'їздів [1]. Незважаючи на політичне забарвлення, окремі відомості про соціально-побутове забезпечення робітників можна знайти у збірниках документів і матеріалів, що вийшли друком у 60–80-х рр. XX ст. [9].

Організація та регулювання основ соціального захисту населення в УСРР здійснювалася за допомогою значної кількості нормативних актів як союзного, так і республіканського значення. Більшою мірою це підзаконні нормативні акти, які у виняткових випадках видавалися за спільним рішенням РНК та ВУЦВК, частіше – наркоматами праці та соціального забезпечення. Найбільш важливі документи публікувалися в офіційних виданнях: «Собрание законов СССР», «Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Собрание законов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины», «Збірник законів і розпоряджень робітничо-селянського уряду України». Нормативні акти відомчого характеру, як правило, вміщувалися до фахових періодичних видань народних комісаріатів («Вестник социального обеспечения», «Вопросы страхования», «Бюллетень ГУСС») або профспілок («Вісті», «Вестник профдвижения Украины»). Урядові документи у сфері соціального захисту 1917–1920 рр. можна зустріти у хронологічних збірниках поточного законодавства [3].

Активний розвиток соціального страхування упродовж 1920-х рр. спонукав до проведення кодифікації страхового законодавства та видачі відповідних збірок у 1923, 1926, 1929 рр. З метою уніфікації законодавства в межах СРСР Центральне управління соціального страхування теж формувало подібні зібрання. Інколи об'єднання нормативних актів здійснювалося за окремими видами страхування. Дуже часто нормативні акти друкувалися окремими брошурами, слугуючи практичними посібниками для страхових працівників. Для більш широкого загалу страхувальників та застрахованих страхові каси на місцях видавали інструкції.

Пропагуючи соціальне страхування як форму соціального захисту, представники зарубіжного бюро НКП СРСР активно вивчали зарубіжне законодавство для запозичення кращих надбань. У виданнях проводився порівняльний аналіз радянського та зарубіжного законодавства, що дозволяє виокремити особливості соціального захисту в радянській державі [4]. Вивчення нормативних документів дає змогу визначити зміст та основні напрями розвитку радянської системи соціального захисту, з'ясувати основні його форми, здійснити порівняльний аналіз теорії та практики діяльності органів соцстраху. Важливими для дослідження виявилися додатки, які містили інформацію про перелік професійних захворювань, смуги територіального поділу за нормами обслуговування, пільгові категорії робітників, що мали першочергове право на забезпечення.

Важливим джерелом для дослідження теорії та практики соціального захисту є періодична преса 1920-х рр. Серед усіх періодичних видань, в першу чергу, слід виокремити відомчі видання наркоматів праці та соціального забезпечення. Окрім офіційних документів, статей партійних і господарських працівників, матеріалів статистики, вони містили повідомлення про практичну діяльність органів соціального захисту по регіонах, на конкретних підприємствах, установах, організаціях.

Так, багато цінної інформації про роботу органів соціального страхування містить журнал «Вопросы страхования», який упродовж 1920-х рр. щотижнево видавався в ролі офіційного органу ЦУСС в Москві. Окрім загальносоюзного матеріалу, журнал містив спеціальну рубрику, в якій, через власних кореспондентів при кожній окружній касі, демонструвалася практична робота страхових органів. Відомчим періодичним виданням Наркомату соціального забезпечення був «Вісник соціального забезпечення», що видавався з 1921 р. У ньому більше уваги зверталось на забезпечення контингенту власного наркомату, зокрема пенсіонерів та осіб, що знаходилися в інвалідних установах.

Серед інших видань, що виходили в рамках республіканського наркомату праці досліджуваного періоду слід назвати журнали «Питання праці на Україні», «Вестник народного комиссариата труда на Украине», «Бюллетень управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнаркомехе УССР», «Известия управления уполномоченного Наркомтруда РСФСР при Совнаркомехе УССР», «Вісті народного комісаріату праці УСРР». Про соціальний захист робітників та службовців йшлося і в періодичних виданнях профспілок: «Вісті Всеукраїнської ради професійних спілок», «Вестник профдвижения Украины». Окремі матеріали з теми дослідження можна знайти в союзних періодичних виданнях: «Вестник труда», «Вопросы труда», «Гигиена труда» тощо.

У цілому аналіз джерельної бази досліджуваної проблеми засвідчує її репрезентативний характер. Опрацювання всього комплексу джерел дасть змогу об'єктивно висвітлити теорію та практику соціального захисту робітників і службовців. Водночас слід критично ставитися до матеріалів офіційної статистики, основним завданням яких було підтвердження тези про постійне зростання матеріального добробуту робітничого класу. Важливе значення для аналізу місця соціального захисту у повсякденному житті робітників і службовців відіграють матеріали періодичної преси.

Зазначена тема в перспективі може досліджуватись у контексті соціального страхування радянських робітників і службовців за кордоном, оскільки в ці роки діяло наукове бюро, яке вивчало досвід запровадження системи соціального захисту в зарубіжних країнах.

Abstract

The article analyses a group of published and unpublished sources available to modern historians, that allow you to fully investigate the problem of social protection of population of the UKRAINIAN SSR in the period of the new economic policy. On the basis of a wide range of archival documents, statistical materials and achievements of historiography calls out a system of measures of the Soviet State, aimed at social security workers and employees in the event of the occurrence of major social risks: unemployment, disease, partial or total loss of working capacity. See Division archival documents on the Group doslidzhuval'nogo. Highlights the versatility of the documents about the activities of people's commissariats of social security a certain period. Analyzed materials of Ukrainian zagal'noplanovoi. The article outlined the materials of the official statistics of the main Department of social insurance.

Keywords: *spring, Spring framework, population, social protection, narkomati, statistics, social policy, the UKRAINIAN SSR.*

Аннотація

В статті аналізуються групи опублікованих і неопублікованих джерел, доступних сучасним історикам, які дають можливість комплексно дослідити проблему соціальної захисту населення УСРР в період нової економічної політики. На основі широкого кола архівних документів, статистичних матеріалів і досягнень історіографії, з позиції сучасної методології вивчена система заходів держави, направлених на соціальне забезпечення робітників і службовців в разі настання основних соціальних ризиків: безробіття, хвороби, частинної або повної втрати працездатності. Відображено розподіл архівних документів на групи досліджуваного періоду. Освітлено різноманітність документів про діяльність наркоматів соціального забезпечення певного періоду. Проаналізовані матеріали Української загальнодержавної комісії. В статті виділені матеріали офіційної статистики Головного управління соціального страхування.

Ключові слова: джерела, джерелознавство, населення, соціальна захист, наркомати, статистика, соціальна політика, УСРР.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ВКП(б) і профсоюзи про соціальне страхування: зб. документів / під заг. ред. Д. Антошкина. – М.: Профиздат, 1934. – 182 с.
2. Волуйський Н. Пенсійне забезпечення в СРСР / Н. Волуйський, Е. Маслова. – М.: Госфиниздат, 1958. – 112 с.
3. Декрети радянської влади. – Т. 1. (25 жовтня 1917 г. – 16 березня 1918 г.). – М., 1957. – 480 с.
4. Ердели Б. В. Законодавство про працю в зарубіжних країнах. Вип. 3. Соціальне страхування. Порівняльний огляд іноземного і радянського законодавства / Б. В. Ердели. – М.: Проблеми праці, 1927. – 45 с.
5. Матеріали про статистику соціального страхування на Україні / під ред. проф. Я. М. Кагана. Вип. I. – Харків: Головне управління соціального страхування на Україні, 1927. – 148 с.
6. Матеріали про статистику соціального страхування на Україні / під ред. І. І. Фреймана і проф. Я. М. Кагана. Вип. II. – Харків: Вид-во «Проблеми праці», 1927. – 205 с.
7. Мельничук О. А. Соціальне страхування в радянській Україні (20–30-ті рр. XX ст.) / О. А. Мельничук. – Вінниця: «Едельвейс і К», 2009. – 372 с.

8. Мовчан О. М. Повсякденне життя робітників УСРР. 1920-ті рр. / О. М. Мовчан. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 312 с.
9. Промышленность и рабочие Донбасса, октябрь 1917 – июнь 1941. Сборник документов и материалов. – Донецк: Донбасс, 1989. – 238 с.
10. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921–1925 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1964. – 593 с.
11. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926–1932 гг.). Сборник документов и материалов. – К.: Политиздат Украины, 1966. – 594 с.
12. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933–1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 1. – К.: Наук. думка, 1977. – 511 с.
13. Промышленность и рабочий класс Украинской ССР. 1933–1941 гг. Сборник документов и материалов. Ч. 2. – К.: Наукова думка, 1977. – 288 с.
14. Промышленность и рабочий класс Харьковщины, октябрь 1917 – июнь 1941. Сборник документов и материалов. – Харьков: Изд-во Харьковского университета, 1986. – 234 с.
15. Соціальне страхування на Україні у 1926–1927 рр. (Статистичні та фінансові матеріали). – Харків: Питання праці, 1928. – 144 с.
16. Соціальне страхування на Україні у 1927–1928 рр. (Статистичні та фінансові матеріали). – Харків: Питання праці, 1929. – 131 с.
17. Социальное страхование в 1924–1925 гг. Материалы к страховой компании. – М.: Вопросы труда, 1925. – 118 с.
18. Социальное страхование на Украине в 1925–1926 гг. – Харьков: Изд. НКТ УССР, 1927. – 123 с.
19. Систематический сборник важнейших декретов 1917–1920. – М.: Б. в., 1920. – 246 с.
20. Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1925–1926 год / под ред. Л. Я. Минца и И. Ф. Энгеля. – М.: Вопросы труда, 1927. – 88 с.
21. Статистические материалы по труду и социальному страхованию за 1926–1927 год / под ред. Л. Я. Минца и И. Ф. Энгеля. – М.: Вопросы труда, 1927. – 48 с.
22. Финансовый отчет и анализ финансового положения социального страхования на Украине за 1-ю половину 1923/24 г. – Харьков: Издание Главного управления социального страхования НКТ УССР, 1924. – 92 с.
23. Шарпаций В. Г. Соціальне забезпечення в УРСР (20–30-ті роки ХХ ст.) / В. Г. Шарпаций. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 268 с.

References

1. VKP(b) i profsoiuzu o sotsyalnom strakhovanuy: Sb. Dokumentov (1934) [*Bolshevik Party and the Unions on social insurance: Compilation of Documents*] / Pod obshch. Red. D. Antoshkina. Moscow: Profyzdat.
2. Voluiskiy N. Pensonnoe obespechenye v SSSR (1958) [*Pension support in the USSR*] / N. Voluiskiy, E. Maslova. Moscow: Hosfynyzdat
3. Dekrety sovetskoï vlasty. T. 1. (25 oktiabria 1917 – 16 marta 1918 h.) (1957) [*The Decrees of Soviet government. Vol. 1. (October 25th, 2017 – March 16th, 1918)*]. M.
4. Erdely, B. V. (1927). Zakonodatelstvo o trude v zarubezhnykh stranakh. Vypusk 3. Sotsyalnoe strakhovanye. Sravnitelnyi obzor inostrannogo i sovetskogo zakonodatelstva [*Law on working in countries abroad. Vol. 3. Social insurance. A comparative analysis of foreign and Soviet law*]. Moscow: Voprosy truda.
5. Materyaly po statystyke sotsyalnogo strakhovanyia na Ukrainy (1927). Pod red. prof. E. M. Kahana. Vyp. I. [*Materials on the statistics of social insurance in Ukraine. Ed.-in-chief Prof. E. M. Kahan. Vol. I*]. Kharkov: Yzdanye Hlavnogo upravlenyia sotsyalnogo strakhovanyia na Ukrainy.
6. Materyaly po statystyke sotsyalnogo strakhovanyia na Ukrainy (1927). Red. I. I. Freimana y prof. E. M. Kahana. Vyp. II. [*Materials on the statistics of social insurance in Ukraine. Ed.-in-chief I. I. Freiman and Prof. E. M. Kahan. Vol. II*]. Kharkov: Izdatelstvo «Voprosy truda».
7. Melnychuk, O. A. (2009). Sotsialne strakhuvannia v radianskii Ukraini (20–30-ti XX) [*Social insurance in Soviet Ukraine (1920–1930s)*]. Vynnytsia: «Edelveis i K».
8. Movchan, O. M. (2010). Povsiakdenne zhyttia robotnykiv USRR. 1920-ti rr. [*Everyday life for the workers of USSR. 1920s*]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy.
9. Promyshlennost i rabochie Donbassa, oktiabr 1917 – yiun 1941. Sbornyk dokumentov i materyalov (1989) [*Industry and the workers of Donbass, October 1917 – June 1941. Compilation of documents and other materials*]. Donetsk: Donbass.
10. Promyshlennost i rabochiy klass Ukrainskoi SSR v peryod vosstanovlenyia narodnogo khoziaistva (1921–1925 gg.). Sbornyk dokumentov i materyalov (1964) [*Industry and the working class of the Ukrainian SSR during the period of restoration of the national economy (1921–1925). Compilation of documents and other materials*]. Kyiv: Politizdat Ukrainy.
11. Promyshlennost i rabochiy klass Ukrainskoi SSR v peryod postroenyia fundamenta sotsyalystycheskoi ekonomiki (1926–1932 gg.). Sbornyk dokumentov i

materyalov (1966) [*Industry and the working class of the Ukrainian SSR during the period of building up the fundament of Socialist economy (1926–1932). Compilation of documents and other materials*]. Kyiv: Politizdat Ukrainy.

12. Promyshlennost i rabochiy klass Ukraynskoï SSR. 1933–1941 gg. Sbornyk dokumentov i materyalov. Ch. 1 (1977) [*Industry and the working class of the Ukrainian SSR. 1933–1941. Compilation of documents and other materials. Vol. 1*]. Kyiv: Naukova dumka.

13. Promyshlennost i rabochiy klass Ukraynskoï SSR. 1933–1941 gg. Sbornyk dokumentov i materyalov. Ch. 2 (1977) [*Industry and the working class of the Ukrainian SSR. 1933–1941. Compilation of documents and other materials. Vol. 2*]. Kyiv: Naukova dumka.

14. Promyshlennost i rabochiy klass Kharkovshchyny, oktiabr 1917 – yuin 1941. Sbornyk dokumentov y materyalov (1986) [*Industry and the working class of Kharkov Region, October 1917 – June 1941. Compilation of documents and other materials*]. Kharkov: Yzd-vo Kharkovskoho unyversyteta.

15. Sotsialne strakhuvannia na Ukraini u 1926–1927 rr. (Statystychni ta finansovi materialy) (1928) [*Social insurance in Ukraine in 1926–1927 (Statistical and financial materials)*]. Kharkiv: Pytannia pratsi.

16. Sotsialne strakhuvannia na Ukraini u 1927–1928 rr. (Statystychni ta finansovi materialy) (1929) [*Social insurance in Ukraine in 1927–1928 (Statistical and financial materials)*]. Kharkiv: Pytannia pratsi.

17. Sotsyalnoe strakhovanye v 1924–1925. Materyaly k strakhovoi kompanyy (1925) [*Social insurance in 1924–1925. Materials of an insurance company*]. Moscow: Voprosy truda.

18. Sotsyalnoe strakhovanye na Ukrayne v 1925–1926 (1927) [*Social insurance in Ukraine in 1925–1926*]. Kharkov: Yzd. NKT USSR.

19. Systematycheskyi sbornyk vazhneishykh dekretov 1917–1920 (1920) [*A systematic compilation of the most important decrees of 1917–1920*]. Moscow: B. v.

20. Statisticheskie materialy po trudu i sotsyalnomu strakhovanyiu za 1925–1926 god. Pod red. L. Ya. Mintsy i I. F. Engelia (1927) [*Statistical materials on the jobs and social insurance of 1925–1926. Ed.-in-chief L. Ya. Mints and I. F. Engel*]. Moscow: Voprosy truda.

21. Statisticheskie materialy po trudu i sotsyalnomu strakhovanyiu za 1926–1927 god. Pod red. L. Ya. Mintsy i I. F. Engelia (1927) [*Statistical materials on the jobs and social insurance of 1926–1927. Ed.-in-chief L. Ya. Mints and I. F. Engel*]. Moscow: Voprosy truda.

22. Fynansovoi otchet i analiz fynansovoho polozhenyia sotsyalnoho strakhovanyia na Ukrayne za 1 polovynu 1923/24 g. [*A financial report and analysis on the*

financial situation of social insurance in Ukraine in the first half of 1923/1924 year]. Kharkov: Yzdanye Hlavnoho upravleniia sotsyalnoho strakhovaniia NKT USSR, 1924.

23. Sharpatyi, V. H. (2006). *Sotsialne zabezpechennia v URSR (20 – 30-ti roky XX st.) [Social support in the UkrSSR (1920–1930th)]*. Kyiv: Nika-Tsentr.

УДК 94(477):341.485]”1933-1952”

THE FIRST TWO DECADES OF RESEARCH FAMINE IN UKRAINE: PECULIARITIES OF SOURCES AND HISTORIOGRAPHY

Gudz Viktor

The communist authority concealed the fact of the artificial famine of 1932–1933 and banned its investigation until the collapse of the Soviet Union. Because the truth about this terrible event first extended studied only in the countries of the «free world». The aim of the presented paper – study to analyze the features of the Holodomor in Ukraine in the first twenty years after the tragedy. Subject reviewed on the basis of the whole complex of historical sources available, taking into account the latest achievements of world historical science. The features of the formation of scientific discourse on the history of the famine of 1932–1933 in the first historiographic stage clarified and its chronological limits exacted. The process increment amount of historical sources and the development of scientific knowledge on the history of hunger observed. We concluded that the source base on the history of famine during this period was limited chiefly memories of eyewitnesses of the disaster Ukrainian village and abroad periodicals materials. However, in the first twenty years of studying the history of the Great Famine, were thorough analytical work that laid the conceptual basis for further research topics. Emphasized that the vast array of publications on topics in 1933–1952 requires further analysis of sources and historiographical reflection.

Keywords: *historiography stage, Holodomor in Ukraine, source, scientific publications.*

The Holodomor (Ukrainian: Голодомор) was a man-made famine in Soviet Ukraine in 1932 and 1933 that killed an officially estimated 7 million people (other estimates range as low as 5 million). It was part of the wider Soviet famine of 1932–33, which affected the major grain-producing areas of the country but in Ukraine it

had its own characteristics. According to Odesa Maksym Gorky State Scientific Library together with the Institute of the History of Ukraine and Australian Foundation of Ukrainian studies, that published a bibliography rating of proceedings of the famine in 1932–1933, according to the similar guide, edited in Uzhhorod in 2004, as well as according to Professor Yaroslav Kalakura's estimations, during 1932–2007 over 13 000 documental collections, collective and individual monographs, dissertations, scientific and newspaper articles, materials of international, all-Ukrainian and regional scientific conferences, school appliances, publicistic works, eyewitnesses' memoirs and articles of Ukrainian studies have been published in Ukraine and in the world. Among them about 5 000 proceedings are scientific or of popular science character. Some more proceedings were published in 2007–2009, when on the Ukrainian President's initiative a wide campaign in renewing a historical memory of the greatest millennial national tragedy was developed.

Thus, none of the events of world history has, of lately three decades, caused such an attentive interest as the famine of 1932–1933 in Ukraine – or Famishment – according to James Mace. This case dictates a necessity of historiographic interpretation of the famishment problem as a historical phenomenon, that is a complex analysis of scientific achievements and present-day state of its investigation in the whole and some separate issues including a beginning of a scientific research of this catastrophe.

The first ground attempts of systematization and analysis of home and foreign proceedings on this subject were made by such famous historians as J. Mace [35], V. Saveliev [21], V. Marochko [13], Y. Kalakura [7]. General historiographic tendencies in historical science, some directions and results of these important subject researches are traced in them, but these articles as well as the proceedings, written by L. Grynevych [33], V. Guds [5], V. Kalinichenko and Y. Yatsenko [8], K. Nazarova [14], P. Yashchuk [27] and other historians, do not exhaust the scope and depth of the problems, dictated by the present-day social and scientific reality. This is also admitted by Heorhiy Kasianov [9], an author of a special monograph on the subject, who, however, as well as most other researches, pays attention to achievements and losses of modern historiography.

Taking into consideration the integral function and professional tasks of historiography, we make it our aim in this published work to analyse proceedings on the history of famishment in Ukraine on the first historiographic stage for more complete finding out a genesis and development of the subject research, researchers' achievements of further scientific investigations.

In Yaroslav Kalakura's opinion, the principal criteria of historiographic periodization are an emergence of high-quality new approaches to investigating causes

and scales or their new interpretation and evaluation, weighty enrichment of source basis, application of more perfect research methods and creation of generalizes works on this base [7]. Taking into account these criteria in acquiring some knowledge of the famishment in 1932–1933 as the greatest crime concerning humanity, three periods, each of them, besides common features, has its peculiarities, are at least traced.

The first historiographic stage, in our opinion, includes the 1933–1952. Its peculiarity consisted in the fact that, in spite of all the attempts of the Stalin regime to hide the crime, the world community learnt about it and blamed its Communist organizers and ideologists and the destroying system constructed by them. It is symbolic that the initial and final boundaries of this period coincide with some significant political events in world and Ukrainian history: the completion of mass and violent collectivization of agriculture, stopping of Ukrainization policy and committing suicide by some of its prominent leaders, beginning of mass repressions among the Ukrainian intellectuals, establishing of the one-person regime of Stalin in the USSR and of Hitler in Germany, formation of the League of Nations. On the other hand, just in 1953, the year of the 20th anniversary of the tragedy, Y. Stalin, the main steersman of the famishment, and L. Beria, one of the leaders of the repressive regime, passed away. The 20th congress of the CPSU (1956) blamed the personality cult of Stalin and declared some of his crimes, making easier the access for some Soviet archives, and Ukrainian scientific centres crossed over the ocean from Europe at that time. The mentioned factors favoured the increase in the high-quality researches on the subject matter in the e following historiographic periods.

According to V. L. Saveliev's impartial statement, the priority in carrying out scientific problems of the famine in 1932–1933 in Ukraine belongs to representatives of foreign historiography [21, 25]. At the same time, the first historical sources about the artificial famishment were numerous evidences of eyewitnesses who managed to cross over the Zbruch.

On the eve of the league of nations sitting in 1933 and some months after that periodicals in Halychyna, in the countries of central and Western Europe actively informed the population and politicians about the famine in Ukraine. The newspapers «Dilo», «Svoboda», «Tryzub», «Meta», «Novyi Chas», «Hurtoimosia» published about 150 articles at that time [11, 125]. In them for the first time the circumstances of the catastrophe of the Ukrainian village, the problem of escaping peasants, finding themselves in Poland, Roumania, Bulgaria, Austria, the resistance movement of Ukrainian peasants, cases of cannibalism were witnessed, recognition of the famine by Stalin was proved by facts, Postyshev's role in the arrangement of the famine was pointed out, the political reasons of the tragedy were determined [25].

In the anonymous article with the expressive title «The Ukrainian nation is being destroyed. Let us defend ourselves!» published in «Nova Zoria», a Lviv newspaper, we read: «The eastern side of the Zbruch looks like a real war line behind which our nation is being destroyed to the root» [15]. Just in 1933, according to the titles and contents of the articles, written by O. Shulgyn, S. Rusova, O. Naryzhnyi and other emigrants, evidences of the famine losses of about 10 million victims as well as interpretations of its artificial origin and Bilshovyk policy of genocide appeared [3, 94–103].

Besides mass media and diplomatic channels, the reports on the famine in Ukraine came to the West through Ukrainian emigrants who received letters from their relatives. Some appeals were published in the mentioned collections of diplomatic documents and in separate proceedings of Ukrainian Catholics' messages to state institutions of the West [35]. In the message of the Ukrainian National Council in Canada to R. Macdonald, the Prime-Minister of Great Britain, there are lines characteristic of the famine does not lie in a poor harvest, it consists in brutal policy of Moscow leaders, who taking into consideration that the crop must be exported and the budget must be balanced, take ruthlessly the last crumbs from peasants ...» [6, 77].

On the 27th of September, 1933 O. Y. Shulgyn, a representative of the Ukrainian People's Republic and a historian, addressed to Mr. Water, the head of the 14th Assembly of the league of nations, demanding the establishing of an international committee in investigating the famishment results and temporary stop of exporting bread from the USSR. «Hundreds of thousands, millions of men, women and children cruelly suffer from this disaster and die in large numbers, – stressed O. Shulgyn. – Our rich country is threatened with genocide, because every village becomes empty or dies, since it is left by peasants who have come out to earn their bread» [26, 209]. Just then the representatives of the Ukrainian Public Committee of Ukraine's Salvation (UPCUS) obtained the consideration of the famishment issue at the closed sitting of the League of the Nations. Nevertheless, through the Great Powers position the matter was confined to hearings and passed to the International Red Cross. In M. Rudnytska's opinion, a representative of the UPCUS, «the Ukrainian community, living beyond the Moscow power, lost the battle for the truth of the Great Famine then» [20, 32].

The first portent of the scientific comprehension of the drama event by Ukrainian emigrants became S. Korbut's brochure «Ukraine in fire» (1936), in which on the basis of documental evidences, the famine geography was enlightened, and its ordered character was simply spoken of [11].

But, as V. Marochko stresses, in the plane of scientific and ideological comprehension Ukrainian political emigration during the 1932–1933 famishment was less active than the fifties Ukrainian history science in the Diaspora had mainly been filled with the problems of the Hetmanness period, the Revolution and liberation movement, but the social and economic history problems, the collectivization and famine problems through the lack of historical sources were unconsidered as a rule.

Meanwhile, the world knew about the 1932–1933 famishment due to its witnesses as well as journalist, diplomats, political and public figures of the western countries. Mass media news had still appeared there by 1933. The newspapers «Manchester Guardian», «New York Times», «New York Herald Tribune», «Daily Telegraph», «Figaro», «New Züricher Zeitung», «Stampa» and others systematically informed about the unprecedented in history famine in Ukraine and Kuban from their correspondents in Moscow, their proper officials and Ukrainian political emigration appeals.

Thus, Evald Ammende, the general Secretary of the League of Nations Nationalities Congress, the Honorary Secretary of Interconfessional and International Committee in aiding the starving regions of Russia, informed the public of the difficult state of hungry people in Ukraine in «The Times», a conservative London newspaper [28]. In 1935 his book about the famine in Ukraine was published. It was reprinted in English in 1936 [29]. It made a positive influence on the further studies of the catastrophic situation, having been formed in the Ukrainian village in 1933.

M. Muggeridge, a famous reporter of «Manchester Gardian» in his article and book, using the evidences of the famine eyewitnesses, told his readers the truth about the hard times in Ukraine and northern Caucasus, for which he lost his post of a Moscow correspondent [37]. In the same journal were published honest message about famine by famous British (Welsh) journalist G. Jones [34]. Gareth Jones, who was also a personal assistant to former Prime Minister David Lloyd George, the first among foreign journalists publicly denounced Stalin's policy organization of the hunger in Ukrainian villages. Some information on the famine in Ukraine and its results are represented in the works written by S. Wells and V. Gantt. The authors remark the artificial character of the famine.

Correspondents S. Bertillan and P. Berand in July-August, 1933, wrote about the famine in Ukraine on the pages of French central newspapers [30]. In 1933 only in English-language, French-language and German-language newspapers of Europe over 60 articles about the famine in the USSR were published in all.

Arthur Koestler, after his visits of starving Ukraine, told about the genocide, seen by him, and, making a protest against Soviet Communists' actions, left the Communist Party [22].

One of the most weighty evaluations of the large-scale disaster of that time belongs to William Chamberlin, a Moscow reporter of English newspapers. Mr. Chamberlin exposed his impressions of the visits of Ukraine and Northern Caucasus in 1933 in his special book. The author told about the obstacles for journalists who wished to visit the famine zone enclosing, to his mind, the areas with the population of about 60 million inhabitants. He thinks that tragedy was of artificial character and evaluates the number of people, died of hunger, in no less than 3–4 million [31].

Some foreign journalists like, for example, W. Duranty («New York Times») did not officially admit the pact of the famine. Yet, in the private conversation with the directors of the great Britain Embassy Mr. Duranty stated that the population of Ukraine because of the famine reduced by 4–5 million, and the total number of the famine victims was about 10 million [40, 310].

Sergio Gradenigo, an Italian royal consul, who was in Ukraine for a long time, considered the famine purposeful genocide of the Ukrainian people. «The Ukrainian problem should probably be closed down within some months with the sacrifice from 10 to 15 million persons», this diplomat suppose [4, 38]. He gives a lot of horrible details of difficult life conditions of the urban population, of the terror unleashed against the peasantry, of their attitude towards the authorities. The American F. Tavdul, Mykola Skrypnyk's old friend, after visiting Ukraine, in the newspaper «New York American» gives the number of the people, died of hunger, in Ukraine and in Northern Caucasus (according to V. Balytskyi's and M. Skrypnyk's assessment): over 8 million inhabitants [38].

The postwar foreign famine historiography was enriched by Pac klen's «A White Book» published in Munich in 1948, where a file of official Soviet documents and evidences of the eyewitnesses, who managed to escape from the USSR, is used. In this work, the imperialistic character of the Moscow Centre policy on national republics was reasonably exposed, planning the starvation of millions of Ukrainian peasants by the Communist authorities was proved [17]. Besides the new books written by W. Chamberlin and A. Koestler [32], the postwar foreign famine historiography was enlarged by the works mainly written by emigrants from Ukraine. Memoirs of eyewitnesses of the tragedy and scientific works, based on them, were issued. Among them there are some English-language editions – «The Black Deeds of the Kremlin: A White Book», a two-volume book edited by S. Pidgainy, the eyewitness O. Woropay's evidence «The Ninth Circle», a collection devoted to the 55th anniversary of the tragedy whose title interprets the Communist Famishment as a genocide, as well as an author research by F. Pigido-Pravoberezhny [39]. A number of special proceedings on the famine and repressions in the thirties were published in Ukrainian, where the artificial character of the famishment is mentioned [24].

Thus, I. Rozhin and V. Rozhin, the authors of the article in the Canadian periodical «Novi Dny», stressed: «The cause of the famine was, the factor that is still unparalleled in history, the power itself» [19, 10].

In the first postwar years emigrants promulgated new details of the famine eyewitnesses, especially about horrors of famishing in some regions of Ukrainian SSR and Kuban in 1932–1933, about the facts of cannibalism and corpse-eating among the maddening peasantry, about the Communist power’s mockery of dying Ukrainian villages and Cossack settlements [1].

In the published works there are some data which confirm the selective character of the famishment, aimed at Ukrainian enclaves beyond the administrative borders of the republic. K. Omelianovych, an eyewitness of the events, wrote: «Throughout Starobilsk District, from Rubizhne to Milove, from Urazove to Luhansk, like all over Ukraine, there were dead bodies instead of the former working people» [16]. O. Case specified that in 1932–1933 «in Starobilsk District almost all the villages died to a man expect those where migrants from the Moscow State lived, namely Astrakhanka, Vorobiovka, Kazanka and others» [10]. On the whole, according to the reports of fugitives from Ukraine, an impression is made that Moscow attempted through genocide to replace Ukrainian populousness by Russian population. The migration committee in Moscow settled Russians on a mass scale in died out villages in Kharkiv, Poltava, Dnipropetrovsk, Donetsk, Luhansk regions and other areas.

However, according to the evidences of eyewitnesses of the events, people, sometimes driven into despair, rose against detestable plunderers. Those, who survived, in spite of the terror of the authorities, met the migrants in hospitably. V. Petrivskyi recalls, that in Kharkiv Region Ukrainians derailed trains with new owners (near Merefа), burnt farmsteads, littered wells and here and there, like in Yakymivka District, forced them to return to Russia [18].

Besides publicistic materials and evidences of eyewitnesses of the famine, that exposed horrible facts of this genocide, hidden in every possible way in the USSR and kept silent in the world, foreign historiography, in the first place, of the emigrant group, was enriched with analytical and generalized works of scientific character in the postwar years. Their authors focused their thoughts on studying the causes, character and results of the tragedy.

Thus, in September, 1951 Pavlo Maliar was one of the first in Europe who proved his arguments of considering and preparing the Ukrainian genocide by the Kremlin. His article was published in the periodical «Ukrainski Visti», issued in Neu Ulm [12]. He pointed out to the point-blank overrated grain-collection plan for Ukraine; to the introduction of the punishment for collecting cars of wheat, even

after gathering the harvest. According to the «Law on five spikes», to the armed guard of grain storehouses, moreover, as never before, with dogs; to taking away even baked bread from people in 1932–1933; to absence of the famine in Russian ethnographic areas, etc. The researcher's conclusion is categorical: «The famine, an overall terror and total people-killing in Ukraine, was just organized in order to destroy the Ukrainian nation and to nip the Ukrainian strength in the bud» [12].

A significant contribution to the elaboration of Dmytro Solovei, a Ukrainian Canadian and native of Poltava Region. At first, in 1952 in his book “Following the paths to Golgotha” he introduced numerous reminiscences of the famine witnesses in Ukrainian SSR to scientific circulation [22]. One of the first serious scientific historic and historiographic researches of the tragedy of Ukraine in 1932–1933, carried out over the ocean, was his work «Golgotha of Ukraine», the 15th and the 16th chapters of which are devoted to the events of the famine and confiscation of rich farmers' property. It was published in Canada on the 20th anniversary of the famine. The author came to a conclusion that «... the famine of 1932–1933 was planned prepared and carried out in perfectly satisfactory natural conditions and the main purpose of its realization (like the savage methods of confiscating rich farmers' property before) was terror and revenge to the disobedient Ukrainian people ...» [23, 179–180].

D. Solovei's book summed up the achievements of the first stage in investigating the subject matter and, according to the level of scientific analysis and general conclusions which determined a nationally directed character of the famine in Ukraine, commenced the next historiographic period.

Firstly, the initial chronological stage in researching the Ukrainian famishment problem, covering 1933–1952, can be distinguished. This stage is stipulated for specific political conditions of the activity of Ukrainian scholars in emigration and western journalists who visited the USSR and for the initial level of historiographic comprehension of the problem. Just on this stage the source and historiographic basis in researching the famine (1932–1933), kept silent in the Soviet Union, is laid.

Secondly, the peculiarity of this stage consists in the fact that the public chiefly obtains reminiscences of some witnesses of the famine – fugitives from Great Ukraine – and published works in periodicals, written by the reporters who visited the USSR during the famine. Consequently, the published works about the famine on this stage are mainly notable for their polemic character and politization that is explained by their authorship (they are often witnesses of the events), by chronological proximity of the tragedy, by lack of documental sources owing to inaccessibility to Soviet archives. Furthermore, publicistic works of anti-Soviet (anti-Russian) trend were after available group needs (on the base of which a new topos of

identity was being formed) rather than they tried to determine the objective truth. The formation of new identity was in progress being based on the idea of primordial struggle of Ukrainian people for keeping their originality, typical of M. Hrushevsky's school. The status of the main enemy, attached to the Soviet power, was kept under observation in parallel with it.

Thirdly, historic themes of the famine were chiefly developed within the framework of publicistic discourse of Ukrainian diaspora. At this period no deep analytical works on the subject were published by western historiography were, in particular, concentration on history of the USSR, prejudice against «Ukrainian nationalism», etc. The denial of the famine by the Soviet Union and the policy of ignoring the tragedy by the governments of leading western countries, interested in the USSR as an ally in the struggle against nazism and fascism, worried to death.

Concerning meaningful filling, the famine in 1932–1933 was recognized as a crime of the Soviet power, but there were no attempts to interpret it as an act of genocide. A similar situation was also observed in national historiography, which, in the conditions of ignoring the famishment, was doing the first stage of its formation in the forties and the fifties. Vasyl Marochko stressed that the famine in 1932–1933 was presented in the general historic context and was not considered a genocide phenomenon in solid monographic researches by M. Fedan, N. Polonska-Vasylenko and M. Prokop [13].

Just on this background various victual plots, symbolizing destroying the Ukrainian nationalism constituents, began to develop. The conclusions on the artificial and directed character of the 1932–1933 famishment in Ukraine in the course of the imperial national policy of the Communist party (R. Packlen, P. Maliar) and as revenge to the peasantry for collectivization resistance (D. Solovey) became the principal achievement of the subject researchers at the initial stage of its studying. Some researchers, for the first time, drew attention to the peculiarity of the party's food policy in Ukraine and in Kuban in comparison with other regions of the USSR, which gave them the reason to assert the genocide against Ukrainian population (P. Maliar, R. Omelianovych, O. Case).

Finally, the political climate change after Stalin's death, gradual enlargement of the source base and some scientific achievements at the first stage of the subject studies caused the appearance of a new quality of scientific analysis and synthesis in comprehending the events in 1932–1933 for the following years.

Thus milestone in 1953 – the year of the 20th anniversary of the Holodomor – was largely a landmark in the study of events in the Ukrainian village during Soviet «great change» and spread of the truth about the political causes and terrible consequences of hunger. The source base on the history of the great Soviet famine

greatly increased access to scientific – primarily due to the two-volume edition of "Dirty deed Kremlin White Paper" (R. Packlen) – and works by O. Woropay, S. Pidgainy, M. Verbytsky etc. Second, the number of papers published in professional scholars of the «free world» (K. Manning, J. Steward, R. Packlen) in which subjects famine of 1932–1933 in Ukraine began to turn scientific fact.

Third, the study appeared with a scientific nature, where, along with description of the facts of the Holodomor, carried out an analysis of its causes and nature (P. Maliar, D. Solovey, I. Dubynets, V. Kravchenko, K. Manning) demographic effects (S. Sosnovy, V. Hryshko, D. Solovey), biological and psychological factors (I. Rozhin and V. Rozhin, M. Mischenko, F. Pihido-Pravoberezhnyy) of children (S. Pidgainy, F. Pihido-Pravoberezhny, D. Solovey), Ukraine and circumstances blockade silence hungry horrors (S. Pidgainy, D. Solovey, D. Shaldiy, M. Didenko) determining the perpetrators of terror by famine (V. Mudry, S. Pidgainy, F. Pihido-Pravoberezhny, I. Maystrenko) and others.

Thus, although in 1953 the number of publications on the famine in comparison with 1933, when there was an avalanche of correspondence and the testimony of witnesses, decreased in four of their range (43 publications) exceed the performance of any other year in the previous 20th anniversary, and General – celebrated on the order of a higher level of study.

Until 1973 interest in the topic of the Great Famine in the qualitative and quantitative dimensions do not exceed the level of 1953, which also suggests the period of the 20th anniversary of the tragedy characteristic of the new phase of the researching subject. We consider that the vast array of publications on topics in 1933–1952 requires further analysis of sources and historiographical reflection.

Анотація

Комуністична влада замовчувала факт штучного голоду 1932–1933 рр. і забороняла його дослідження аж до розпаду Радянського Союзу. Отже, правда про цю жахливу подію спершу поширювалася та вивчалася тільки у «вільному світі». Мета представленої статті – проаналізувати особливості дослідження історії Голодомору в Україні у перше двадцятиріччя після цієї трагедії. Тема розглянута на основі всього комплексу доступних історичних джерел із врахуванням новітніх досягнень світової історичної науки. Визначено особливості формування наукового дискурсу з історії голоду 1932–1933 рр. на першому історіографічному етапі та уточнено його хронологічні межі. Простежено процес прироцнення обсягу історичних джерел і розвитку наукових знань з історії голоду. Зроблено висновок про те, що джерельна база з історії Голодомору у вказаний період обмежувалася переважно спогадами очевидців

катастрофи українського села та матеріалами періодичних видань зарубіжних країн. Разом з тим, уже в перше двадцятиріччя вивчення історії Великого голоду з'явилися ґрунтовні аналітичні праці, які заклали концептуальні основи подальшого дослідження теми. Наголошено, що величезний масив публікацій з теми у 1933–1952 рр. потребує подальшого джерелознавчого аналізу та історіографічного осмислення.

Ключові слова: історіографічний етап, Голодомор в Україні, джерела, наукові публікації.

Анотація

Коммунистическая власть замалчивала факт искусственного голода 1932–1933 гг. и запретила его исследования вплоть до распада Советского Союза. Следовательно, правда об этом ужасном событии сначала распространялась и изучалась только в «свободном мире». Цель представленной статьи – проанализировать особенности исследования истории Голодомора в Украине в первое двадцатилетие после этой трагедии. Тема рассмотрена на основе всего комплекса доступных исторических источников с учетом новейших достижений мировой исторической науки. Определены особенности формирования научного дискурса по истории голода 1932–1933 гг. на первом историографическом этапе и уточнены его хронологические рамки. Прослежены процесс прироста объема исторических источников и развития научных знаний по истории голода. Сделан вывод о том, что ключевая база по истории Голодомора в указанный период ограничивалась преимущественно воспоминаниями очевидцев катастрофы украинского села и материалами периодических изданий зарубежных стран. Вместе с тем, уже в первое двадцатилетие изучения истории Великого голода появились глубокие аналитические работы, которые заложили концептуальные основы дальнейшего исследования темы. Отмечено, что огромный массив публикаций по теме в 1933–1952 гг. требует дальнейшего источниковедческого анализа и историографического осмысления.

Ключевые слова: историографический этап, Голодомор в Украине, источники, научные публикации.

SOURCES AND LITERATURE

1. Б. К. 1930–1933 роки на Тарашанщині / Б. К. // Новий шлях. – 1948. – Ч. 64; Литвинский А. Сила правды / А. Литвинский // Новое русское слово. – 1949. – С. 3; Славутич Яр. П'ять людоїдів і сто родин, засланих на Сибір (1933-й рік у межах однієї сільради) / Яр Славутич // Наш вік. – 1949. – Ч. 18–19; Документи про советське народовбивство // Народна воля. – 1950. – Ч. 10.

2. Галій М. Організований голод в Україні 1932–1933 / Микола Галій. – Чикаго; Нью-Йорк, 1968. – 40 с.
3. Голодомор в Україні 1932–1933 рр.: Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів: Вид. М. Коць, 2001. – 656 с.
4. Граденіго С. Звіт Консула Італії в Харкові від 31 серпня 1933 р. // Куліш А. Книга пам'яті українців / А. Ф. Куліш. – Вид. 3, доп. – Харків: Прогрес, 2000. – 59 с.
5. Гудзь В. Причини та характер голоду-геноциду в УРСР 1932–1933 років у зарубіжній історіографії ХХ століття / Віктор Гудзь // *Nad Wisla I Dniem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlosc i terazniejszosc. Seria: Systemy Miedzynarodowe I Globalny Rozwoj / Над Дніпром і Віслою. Україна і Польща в європейському вимірі – минуле і сучасність. Серія: Історія, Міжнародні системи та глобальний розвиток.* – № 2–3. – Київ–Торунь, 2003–2004. – С. 365–380.
6. Золоті ворота. Часопис для українців за кордоном. – К., 1993. – Вип. 4.
7. Калакура Я. Українознавчий погляд на голодомор 1932–1933 років як геноцид українського народу / Ярослав Калакура. – URL: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1209>
8. Калініченко В. Історіографія голодомору 1932–1933 років в Україні / В. Калініченко, С. Яценко // *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків.* – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 15–26.
9. Касьянов Г. *Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х) /* Георгій Касьянов; Ін-т історії України НАН України. – К.: Наш час, 2010. – 271 с.
10. Кейс О. По сторінках російської преси / О. Кейс // *Свобода.* – 1952. – Ч. 47.
11. Корбут С. Україна в огні. На основі документів / С. Корбут. – Львів, 1936. – 32 с.
12. Маляр П. Голод на Україні в 1932–33 рр. / Павло Маляр // *Українські вісті.* – 1951. – Ч. 74.
13. Марочко В. І. Концептуальні підвалини західноєвропейської та російської історіографії голодомору 1932–1933 рр. в Україні / В. І. Марочко // *Український історичний журнал.* – 2003. – № 3. – С. 125–144.
14. Назарова К. В. Концепція Голоду-геноциду як феномен інтелектуальної культури української діаспори (1960–1980-х рр.) / К. В. Назарова // *Історичний збірник Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького.* Вип. 1. – Мелітополь: Вид. МДПУ ім. Б. Хмельницького, 2013. – С. 82–91.

15. Нищать українську націю. Боронімося! // *Нова зоря*. – 1933. – 25 травня.
16. Омелянович К. Справжня мета організації Старобільської округи 1933 р. / К. Омелянович // *Свобода*. – 1951. – Ч. 164.
17. Паклен Р. «Біла книга»: Національна і соціальна політика Советів на службі московського імперіалізму. На основі автентичних урядових советських документів / Р. Паклен. – Мюнхен: Укр. політик, 1948. – 220 с.
18. Петрівський В. Рожеві окуляри й тверда дійсність / Володимир Петрівський // *Свобода*. – 1952. – Ч. 119.
19. Розгін І. Голод в Україні як біологічне і соціальне явище / І. Розгін, В. Розгін // *Нові дні*. – Торонто. – 1953. – Ч. 41, червень.
20. Рудницька М. Боротьба за правду про великий голод / М. Рудницька // *Статті. Листи. Документи*. – Львів: Вид-во «Місіонер», 1998. – 844 с.
21. Савельєв В. Л. Трагедія українського народу у висвітленні зарубіжної історіографії / В. Л. Савельєв // *Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів* / кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. – К.: Політвидав України, 1990. – С. 85–108.
22. Соловей Д. Артур Кестлер про голод на Україні в 1932–1933 рр. // *Дмитро Соловей. Стежками на Голготу*. – Скрантон, 1952. – Ч. I. – С. 52–54.
23. Соловей Д. Голгота України. Московсько-окупаційний терор в УРСР між першою й другою світовою війною / Дмитро Соловей. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 288 с. (Репринт).
24. Сосновий С. Правда про голод на Україні в 1932–33 рр. / С. Сосновий // *Українські вісті*. – 1950. – Ч. 10, 11; Вербицький М. Найбільший злочин Кремля: Створений советською Москвою штучний голод в Україні 1932–33 рр. / М. Вербицький. – Лондон: ДОБРУС, 1952. – 112 с.; Осьмачка Т. План по двору / Тодось Осьмачка. – Торонто, 1951; Правобережний Ф. (Пігідо Ф.). 8,000,000: 1933-й рік на Україні / Ф. Правобережний. – Вінніпег, 1951.
25. Тризуб. – 1933. – Ч. 2–3, 41, 48; *Діло*. – 1932. – 29 грудня; 1933. – 12 лютого, 21 травня, 16 жовтня; *Новий час*. – 1933. – 28 серпня, 19 жовтня.
26. Шульгин О. Без території. Ідеологія та чин Уряду УНР. на чужині / Олександр Шульгин. – Париж, 1934. – 352 с.
27. Яшук П. Маловивчені аспекти геноциду голодомору в Україні / П. Яшук // *Голод-геноцид 1933 року в Україні: історико-політологічний аналіз соціально-демографічних та морально-психологічних наслідків*. – К., Нью-Йорк, 2000. – С. 217–234.
28. Ammende Evald. Famine in Rusia / Evald Ammende // *Times*. – 1933. – 12 June.
29. Ammende E. Muss Russland Hungern? Menschen und Volkerschicksale in der Sowjetunion / E. Ammende. – Wein, 1935.

30. Berand P. La Famine en Ukraine / P. Berand // *Le Temps*. – 1933. – 22 Juill; Bertillon Suzanne. L'effroyable Detresse des Popylations de L'Ukraine / Suzanne Bertillon // *Le Matin*. – 1933. – 29 Aout.

31. Chamberlin William. Russia's Yron Age / William Chamberlin. – Boston: Little, Brown and Co, 1934. – 400 p.; Визвольний шлях. – 1988. – Кн. 10 (487). – С. 1 257.

32. Chamberlin William. The Ukraine. A Submerged Nation / William Chamberlin. – New York, 1944; Koestler Arthur. The Yogi and the Commissar / Arthur Koestler. – New York: The Macmillan company, 1945. – 247 p.

33. Grynevych L. The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development / L. Grynevych // *Harriman Review*. – 2008. – Vol. 16, No. 2. – P. 10–20.

34. Jones Gareth. Famine in Russia / Gareth Jones // *Manchester Guardian*. – 1933. – 30 Mar.; Jones Gareth. The Peasants in Russia: Exhausted Supplies / Gareth Jones // *Manchester Guardian*. – 1933. – 8 May.

35. Krawchuk A. Protesting the Famine: The Statement of the Ukrainian Catholic Bishops in 1933 / A. Krawchuk // *Journal of Ukrainian Studies*. – Winter, 1983.

36. Mace James. The Politics of Famine: American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932–1933 / James Mace // *Holocaust and Genocide Studies*. – 1988, April.

37. Muggeridge Malcolm. The Soviet and the Peasantry: an Observer's Notes. II: Hunger in the Ukraine / Malcolm Muggeridge // *Manchester Guardian*. – 1933. – 27 Mar. – P. 9–10; Muggeridge Malcolm. The Soviet's War on the Peasants / Malcolm Muggeridge // *Fortnightly Review*. – 1933. – Vol. 39. – P. 558–564.

38. *New York American*. – 1935. – 18–19 Aug.

39. Pigido-Pravoberezhny F. The Stalin Famine / F. Pigido-Pravoberezhny. – London, 1953; *The Black Deeds of the Kremlin. A White Book*. (ed. S. Pidgainy). – Toronto. – 1953, 1955; Woropay Olexa. *The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933* / Olexa Woropay. – Cambridge, MA., 1953, 1983; *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction*. – Munich, 1958.

40. United States. Commission on the Ukraine Famine. Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress. – Washington, D. C. Government Printing Office, 1988. – 524 p.

References

1. B. K. (1948). 1930–1933 roky na Tarashchanshchyni [1930–1933 years on *Taraschanshchyni*]. *Novyy shlyakh*, CH. 64; Lytvynskyy A. *Syla pravdy [Power Pravda]* / *Novoe russkoe slovo*; Slavutych Yar. (1949). *P"yat' lyudoyidiv i sto*

rodyn, zaslanykh na Sybir (1933-y rik u mezhakh odniyeyi sil'rady) [*Five hundred cannibals and families exiled to Siberia (1933 year within a village council)*]. Nash vik, 18–19; Dokumenty pro sovyet-s'ke narodovbyvstvo (1950). [*Documents on Soviet murder of people*]. Narodna volya, 10.

2. Haliy, M. (1968). Orhanizovanyy holod v Ukraini 1932–1933 [*Organized famine in Ukraine 1932–1933*]. Chykhah; N'yu-York.

3. Holodomor v Ukraini 1932–1933 rr.: Bibliografichnyy pokazhchyk (2001) [*Holodomor in Ukraine 1932–1933: Bibliographic Index*]. Odesa–L'viv: Vyd. M. Kots'.

4. Hradeniho, S. (2000) Zvit Konsula Italiyi v Kharkovi vid 31 serpnya 1933 r. [*S. Gradenigo report Consul of Italy in Kyiv on August 31, 1933*]. Kulish, A. Knyha pam'yati ukrayintsev, Vyd. 3, dop., Kharkiv: Prosvita.

5. Gudz', V. (2003–2004). Prychyny ta kharakter holodu-henotsydu v URSR 1932–1933 rokov u zarubizhniy istoriografii XX stolittya [*The causes and nature of the famine-genocide in the USSR in 1932–1933 in foreign historiography of the twentieth century*]. Nad Wisla I Dniprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszlosc i terazniejszosc. Seria: Systemy Miedzynarodowe I Globalny Rozwoj / Nad Dniprom I Visloyu. Ukraina i Pol'shcha v yevropeys'komu vymiri – mynule i suchasnist'. Seriya: Istoriya, Mizhnarodni systemy ta hlobal'nyy rozvytok. Kyiv–Torun, 2–3, 365–380.

6. Zoloti vorota. Chasopys dlya ukrayintsev za kordonom (1993) [*Golden Gate. Magazine for Ukrainian abroad*]. K., vyp. 4.

7. Kalakura, Y. (2008). Ukrayinoznavchyy pohlyad na holodomor 1932–1933 rokov yak henotsyd ukrayins'koho narodu [*Ukrainian view on the Holodomor of 1932–1933 as a genocide of the Ukrainian people*]. URL: <http://www.ualogos.kiev.ua/fulltext.html?id=1209>

8. Kalinichenko V. Yatsenko Ye. (2000). Istoriografiya holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini [*Historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine*]. Holod-henotsyd 1933 roku v Ukraini: istoryko-politolozhichnyy analiz sotsial'no-demografichnykh ta moral'no-psykholohichnykh naslidkiv. K.; N'yu-York, 15–26.

9. Kas'yanov, H. (2010). Danse macabre: holod 1932–1933 rokov u politytsi, masoviy svidomosti ta istoriografii (1980-ti – pochatok 2000-kh) [*Danse macabre: the famine of 1932–1933 in politics, mass consciousness and historiography (1980 – early 2000s)*]. In-t istoriyi Ukrainy NAN Ukrainy. K.: Nash chas.

10. Keys O. (1952). Po storinkakh rosiys'koyi presy [For Russian press]. Svoboda, 47.

11. Korbut S. (1936). Ukraina v ohni. Na osnovi dokumentiv [*Ukraine in the fire. Based on the documents*]. L'viv: Desheva knyzhka: Dvotyzhnevyyk, 19–20.

12. Malyar, P. (1951). Holod na Ukraini v 1932–33 rr. [*The famine in Ukraine in 1932–33*]. Ukrayins'ki visti, 74.
13. Marochko, V. I. (2003). Kontseptual'ni pidvalyny zakhidnoyevropeys'koyi ta rosiys'koyi istoriografii holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini [*Conceptual foundations of Western and Russian historiography of the Holodomor of 1932–1933 in Ukraine*] Ukrayins'kyy istorychnyy zhurnal, 3, 125–144.
14. Nazarova, K. V. (2013). Kontseptsiya Holodu-henotsydu yak fenomen intelektual'noyi kul'tury ukrayins'koyi diaspory (1960–1980-kh rr.) [*The concept of the Famine-genocide as a phenomenon of the intellectual culture of the Ukrainian Diaspora (1960-1980's.)*]. Istorychnyy zbirnyk Melitopol's'koho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu imeni Bohdana Khmel'nyts'koho. Melitopol': Vyd. MDPU im. B.Khmel'nyts'koho, 1, 82–91.
15. Nyshchat' ukrayins'ku natsiyu. Boronimosya! (1933). [*The destruction of the Ukrainian nation. Do defense!*]. Nova zorya, 25 travnya.
16. Omelyanovych K. (1951). Spravzhnya meta orh anizatsiyi Starobil's'koyi okruhy 1933 r. [*Real purpose of the organization Starobilsk districts 1933*]. Svoboda, 164.
17. Paklen, R. (1948). «Bila knyha»: Natsional'na i sotsial'na polityka Sovyativ na sluzhbi moskovs'koho imperializmu. Na osnovi avtentychnykh uradyovykh sovyet-s'kykh dokumentiv [*«White Book»: National and social policy of the Soviets in the service of the Moscow imperialism. On the basis of authentic Soviet government documents*]. Myunkhen: Ukr. polityk.
18. Petrivs'kyy, V. (1952). Rozhevi okulyary y tverda diysnist' [*Pink glasses and hard reality*]. Svoboda, 119.
19. Rozhin I., Rozhin V. (1953) Holod v Ukraini yak biolohichne i sotsial'ne yavyshe [*The famine in Ukraine as biological and social phenomenon*]. Novi dni. Toronto, 41, cherven'.
20. Rudnyts'ka, M. (1998). Borot'ba za pravdu pro velykyy holod [*The fight for the truth about the great famine*]. Stati. Lysty. Dokumenty. L'viv: Vyd-vo «Misioner».
21. Savel'yev, V. L. (1990). Trahediya ukrayins'koho narodu u vysvitleni zarubizhnoyi istoriografii [*The tragedy of the Ukrainian people in the covering of foreign historiography*]. Holod 1932–1933 rokiv na Ukraini: ochyma istorykiv, movoyu dokumentiv (ker. kol. uporyad. R. Ya. Pyrih). K.: Polityvdav Ukrainy, 85–108.
22. Solovey, D. (1952). Artur Kestler pro holod na Ukraini v 1932–1933 rr. [*Arthur Koestler about the famine in Ukraine in 1932–1933*]. Stezhkamy na Holohotu. – Skrenton, I, 52–54.

23. Solovey, D. (1993). Holhota Ukrayiny. Moskovs'ko-okupatsiynny teror v URSR mizh pershoyu y druhoyu svitovoyu viynoyu [*Golgotha of Ukraine. Moscow-occupation terror in the USSR between the first and second world war*]. Drohobych: Vidrozhennya. (Reprint 1953).

24. Sosnovyy, S. (1950). Pravda pro holod na Ukrayini v 1932–33 rr. [*Truth about the famine in Ukraine in 1932–33*]. Ukrayins'ki visti, 10, 11; Verbyts'kyy, M. (1952). Naybil'shyy zlochyn Kremlya: Stvorenyy sovyet-s'koyu Moskvoyu shtuchnyy holod v Ukrayini 1932–33 rr. [*The greatest crime of the Kremlin: Moscow created the Soviet man-made famine in Ukraine in 1932–33*]. London: DOBRUS; Os'machka T. (1951). Plan po dvoru [*The plan for the yard*]. Toronto; Pravoberezhnyy, F. (Pihido F.). (1951). [8,000,000: 1933-y rik na Ukrayini 8,000,000: 1933 year in Ukraine]. Vinnipeh.

25. Tryzub. (1933). [*Trident*]. 2–3, 41, 48; Dilo. (1932) [*Matter*]. 29 hrudnya; Dilo. (1933). [*Matter*], 12 lyutoho, 21 travnya, 16 zhovtnya; Novyy chas. (1933) [*New time*]. 28 serpnya, 19 zhovtnya.

26. Shul'hyn, O. (1934). Bez terytoriyi. Ideolohiya ta chyn Uryadu U.N.R. na chuzhyni [*Without territory. Ideology and the work of the Government UPR in exile*]. Paryzh.

27. Yashchuk, P. (2000). Malovyvcheni aspekty henotsydu holodomoru v Ukrayini [*Lesser known aspects of the Holodomor's genocide in Ukraine*]. Holodhenotsyd 1933 roku v Ukrayini: istoryko-politolohichnyy analiz sotsial'no-demohrafichnykh ta moral'no-psykholohichnykh naslidkiv. K.; N'yu-York, 217–234.

28. Ammende, E. (1933). Famine in Russia. Times, 12 June.

29. Ammende, E. (1935). Muss Rusland Hungern? Menschen und Volkerschicksale in der Sowjetunion. Wein.

30. Berand, P. (1933). La Famine en Ukraine. Le Temps, 22 Juill; Bertillon, S. (1933). L'effroyable Detresse des Popylations de L'Ukraine. Le Matin. 29 Aout.

31. Chamberlin, W. (1934). Russia's Yron Age. Boston: Little, Brown and Co.

32. Chamberlin, W. (1944). The Ukraine. A Submerged Nation. New York; Arthur, K. (1945). The Yogi and the Commissar. New York: The Macmillan company.

33. Grynevych, L. (2008). The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. Harriman Review, 16, 2, 10–20.

34. Jones G. (1933). Famine in Russia. Manchester Guardian, 30 Mar.; Jones, G. (1933). The Peasants in Russia: Exhausted Supplies. Manchester Guardian, 8 May.

35. Krawchuk, A. (1983). Protesting the Famine: The Statement of the Ukrainian Catholic Bishops in 1933. Journal of Ukrainian Studies, Winter.

36. Mace J. (1988). The Politics of Famine: American Government and Press Responses to the Ukrainian Famine, 1932–1933. Holocaust and Genocide Studies, April.

37. Muggeridge, M. (1933). The Soviet and the Peasantry: an Observer's Notes. II: Hunger in the Ukraine. *Manchester Guardian*, 27 Mar., 9–10; Muggeridge, M. (1933). The Soviet's War on the Peasants. *Fortnightly Review*, 39, 558–564.

38. *New York American* (1935), 18–19 Aug.

39. Pigo-Pravoberezhny, F. (1953). *The Stalin Famine*. London; *The Black Deeds of the Kremlin. A White Book*. (ed. S. Pidgainy) (1953, 1955). Toronto; Woropay, O. *The Ninth Circle: In Commemoration of the Victims of the Famine of 1933* (1953, 1983). Cambridge, MA; *Genocide in the USSR: Studies in Group Destruction* (1958). Munich.

40. United States. Commission on the Ukraine Famine. *Investigation of the Ukrainian Famine, 1932–1933: Report to Congress* (1988). Washington, D. C. Government Printing Office.

Політологічні студії

УДК 327.39 (477+(4-5)):341.24

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ РЕГУЛЮВАННЯ СУЧАСНИХ ВІДНОСИН МІЖ УКРАЇНОЮ І В4

Зуб Світлана

У статті розглянуто проблему формування та ефективності чинного механізму міжнародно-правового регулювання міжнародних відносин між країнами-членами Вишеградської четвірки та Україною. На думку автора, тільки дієвий механізм міжнародно-правового регулювання міждержавних регіональних відносин створює реальні можливості сформулювати прагматичні оцінки та визначити можливі перспективи сучасного міжрегіонального співробітництва України з цим міжнародним політичним утворенням в умовах, коли держави Вишеградської групи набули статусу членів Європейського Союзу і НАТО. В основі створення та подальшого розвитку міжнародно-правового механізму регулювання відносин між країнами Вишеградської четвірки та Україною є взаємні інтереси учасників цього процесу, що є суттєвою умовою подальшої перспективи розвитку співробітництва прикордонних країн у рамках вищевказаного міждержавного регіонального утворення.

Ключові слова: *Вишеградська четвірка, Україна, міжнародна співпраця, ЄС, транскордонне співробітництво.*

Актуальність дослідження відносин України з країнами Вишеградської групи полягає в тому, що аналіз досвіду країн Вишеградської групи у процесі їхнього наближення до європейських та євроатлантичних структур є важливим елементом у загальній підготовці України до можливого членства із ЄС та НАТО. Для України партнерство з державами Вишеградської групи є природним напрямом розбудови інтеграційної політики. З огляду на подібність історичних передумов, акцесійні приготування держав Вишеградської групи можуть стати цінним емпіричним матеріалом для європейських перспектив України. Актуальність постановки цього питання зумовлена ще й загальною потребою дослідити сучасний стан та перспективи зовнішньої регіональної політики України щодо країн Центральної і Східної Європи (ЦСЄ) у форматі Вишеградської Четвірки (В4) – Республіка Польща (РП), Словацька Республіка (СР), Угорщина та Чеська Республіка (ЧР).

Специфіка діяльності та перспективи розвитку Вишеградської четвірки неодноразово були предметом наукових досліджень як вітчизняних, так і зарубіжних учених. Доволі часто зазначена тема обговорюється на міжнародних форумах, що сприяє не тільки теоретичному осмисленню ролі центрально-європейських країн у сучасній системі міжнародних відносин, а й має важливе практичне значення для впровадження регіональних інтеграційних проєктів, демократизації суспільних процесів та засвоєння механізмів реалізації національних інтересів в умовах глобалізації. Різні аспекти проблематики співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки з Україною вивчали зарубіжні вчені: М. Арах, Т. Аш, П. Бендер, Ф. Глотц, Х.-Д. Якобсен. Діяльність країн Вишеградської групи відображається в науково-теоретичних напрацюваннях багатьох дослідників, а саме: П. Вагнера, Є. Кіш, І. Артїмова, Г. Диниса, А. Кудряченка, М. Лендїел, Я. Логїнова, Г. Месежнікова, С. Мігряєвої, Т. Стражая, В. Пулішової та ін. [1, 2, 6, 7].

Разом із тим, питання механізму міжнародно-правового регулювання міждержавних відносин між Україною та країнами Вишеградської четвірки в науці та на практиці міжнародного права не отримало достатньої уваги. Саме дослідження сучасного статусу міжнародно-правового механізму регіонального співробітництва може дати відповідь про характер та ефективність співробітництва держав Вишеградської четвірки та України, а також перспективи їхнього подальшого розвитку.

Водночас поза увагою вчених залишилися питання про перспективи розвитку країн В4 у зв'язку з новими геополітичними викликами. Власне переосмислення функцій Вишеградської четвірки та виявлення найсприятливіших механізмів співпраці з Україною і є метою запропонованого дослідження.

Особливого значення набуває питання статусу договірної основи співробітництва країн В4 та України. Аналіз міжнародних договірних законодавчих актів, документів, декларацій, матеріалів Європейської Комісії щодо чотирьох країн ЦСС свідчить про наявність певного механізму міжнародно-правового регулювання, функціональне призначення якого в широкому контексті – регулювання міждержавних регіональних відносин і формалізація інтеграційних ініціатив Вишеградської групи з метою поглиблення ідентичності країн Центральної та Східної Європи [4, 5].

Чинний механізм міжнародно-правового регулювання міждержавних відносин між Україною та країнами Вишеградської Четвірки створює можливість віднайти прагматичні оцінки та аргументи щодо сучасного статусу регіонального співробітництва України з міжнародним політичним об'єднанням – Вишеградською групою, ідентифікації спільних інтересів та реальності задекларова-

них цінностей міждержавного співробітництва з Україною в умовах, коли держави В4 стали членами Європейського Союзу і НАТО.

Дослідження проблематики пріоритетів регіонального співробітництва і його ефективності зумовлює аналіз Вишеградської групи в ролі регіонального політичного феномену у взаємозв'язку з системними євроінтеграційними процесами, які відбуваються у регіоні Центральної та Східної Європи, а також через оцінки чинного механізму міжнародно-правового регулювання міждержавних відносин між Україною та країнами В4.

В основі політико-правових характеристик підсистеми міждержавних відносин Вишеградської Четвірки пріоритетними є виклики цивілізаційного порядку, а саме: цінності, пов'язані з національними інтересами кожної окремо суверенної держави, територіальною безпекою, правами та свободами людини, загальним європейським міжнародним правопорядком, які зумовлюють кожну державу відповідно вибудовувати зовнішню політику [2]. На офіційному порталі «About the Visegrad Group», а також спеціалізованих міжнародних Інтернет-видань, наприклад, офіційний веб-сайт «Вишеградська група» (www.visegrsgroup.eu), сформульовані ключові положення щодо основних напрямів діяльності Вишеградської групи, які відбивають зусилля країн регіону Центральної Європи працювати разом у багатьох сферах спільних інтересів у рамках загальних євроінтеграційних процесів, які відбуваються у регіоні Центральної та Східної Європи.

Задекларована офіційна спільна позиція на рівні: Європейський Союз–Вишеградська четвірка, а саме: «Вишеградська група (також відома під назвою «Вишеград четвірка» або просто «В4») відображає зусилля країн регіону Центральної Європи працювати разом у сферах спільних інтересів у рамках загальної європейської інтеграції: Чехія, Угорщина, Польща та Словаччина завжди були частиною єдиної цивілізації, поділяючи культурні та інтелектуальні цінності та загальні основи різних релігійних традицій, які вони бажають зберегти та зміцнювати у подальшому».

Механізм міжнародно-правового регулювання міждержавного співробітництва Вишеградської Четвірки та України обумовлений міжнародними правовідносинами на рівні Європейського Співтовариства, НАТО, а також опосередковано системою транскордонних відносин держав, що мають спільні кордони з Угорщиною, Польщею, Словаччиною, в першу чергу з Україною.

Механізм міжнародно-правового регулювання (МПР) міждержавного співробітництва Вишеградської Четвірки включає сукупність міжнародно-правових засобів та методів впливу на міждержавні правовідносини [2]. Сутність юридичних особливостей МПР відносин Вишеградської четвірки обумовлена

наявністю наступних елементів: а) двосторонніх і багатосторонніх угод, договорів, конвенцій, метою, яких є регулювання регіональних міждержавних відносин; б) політичної волі учасників Вишеградської четвірки; в) балансу взаємних інтересів учасників політичного об'єднання; г) невід'ємної складової МПР є підсистема індивідуальних і колективних заходів країн-учасниць і міждержавних статутних механізмів – міждержавних органів та організацій; д) міждержавних організаційно-правових та інституційних механізмів, які виступають юридичною основою для впровадження політичних домовленостей.

Формальною підставою для проголошення цього міжнародного регіонального утворення стала підписана президентами Угорщини, Польщі та ЧСФР 15 лютого 1991 р. у Вишеграді (УНР) Декларація про співробітництво [8]. У процесі реалізації регіональних пріоритетів у сфері політичного, економічного та культурного співробітництва Вишеградської Групи був підписаний Договір про вільну торгівлю (ЦЕССТ) та створений Міжнародний вишеградський фонд [4].

З міжнародно-правової точки зору Вишеградська група не відповідає канонам класичного міжнародного права стосовно юридичного статусу останньої в ролі міжнародної організації. Де-юре відсутня міжнародна угода (статут) між державами про створення міжнародної організації, яка б нормативно визначала це утворення як міжнародної юридичної особи, тобто її міжнародно-правовий статус, властиві суб'єктивні міжнародні права та міжнародні зобов'язання, міжнародну правоздатність, здатність брати участь у міжнародній нормотворчій діяльності, права на привілеї та імунітети, право посольства, а також міжнародно-правову відповідальність. Наведені юридичні характеристики у міжнародно-правовому відношенні логічно обумовлюють статус Вишеградської групи в ролі регіональної міжнародно-політичної організації країн Центральної Європи – Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії, яка не є актором (суб'єктом) міжнародного публічного права.

Оцінки зарубіжних дослідників, експертів, політичних діячів щодо мети та завдань Вишеградської групи в принципі співпадають. Наприклад, Збігнев Бжезінські на прес-конференції 2 квітня 1995 р. у Американському Центрі у Софії заявив про те, що «чотири Вишеградські країни – Польща, Чехія, Словаччина та Угорщина – набудуть членства ЄС та НАТО. Ви повинні запитати у себе: «Чому?». Відповідь обумовлена тим, що, подібно до Західної Європи, ці країни геніально готові для стабільного регіонального співробітництва» [7]. Сформульована оцінка претендує скоріше на політичну, ніж на доказову міжнародно-правову позицію. Але в цьому випадку це є тільки авторською оцінкою. Макроекономічні інтереси, традиційні регіональні транскордонні еконо-

мічні, торгові, транспортні, гуманітарні зв'язки обумовлюють відповідні корективи щодо формування національних інтересів. Це може бути в основі глибинних причин утворення та функціонування міждержавного утворення Вишеградської групи.

Перспективні напрямки формування механізмів інтеграції України до європейської спільноти пролягають через необхідність формалізації регіонального співробітництва у тому числі у рамках «Вишеград Плюс». На реалізацію положень Вишеградської Декларації 2004 р. були прийняті «Основні напрямки майбутніх сфер Вишеградського співробітництва», серед яких прикордонне або транскордонне співробітництво є одним із пріоритетних напрямків [9].

Саме реалізація транскордонного співробітництва Угорщини, Польщі та Словаччини як представників Вишеградської четвірки та України є одним із найбільш привабливих і перспективних напрямків регіонального інтеграційного розвитку. Основним аргументом на користь цього твердження є наявність чинних міжнародних договорів. У зв'язку з цим реалізація регіонального та транскордонного співробітництва Вишеградської четвірки та України, яка здійснюється на конвенційній основі уже практично сформованих міжнародно-правових механізмів у рамках Європейської Рамкової Конвенції про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями (Madrid, May 1, 1980) [3].

У Додатку до Рамкової Конвенції пропонуються моделі угод/договорів про транскордонне співробітництво, які пристосовані до потреб регіональних і місцевих властей. У наявності є п'ять моделей міждержавних угод та шість моделей угод консультативного характеру, в яких зазначається різний ступінь централізації і відмінності в адміністративних структурах країн-учасниць транскордонного співробітництва.

Аналіз чинних двосторонніх і багатосторонніх угод, договорів свідчить про те, що на прикладі сегментів транскордонного економічного та торгового співробітництва, як основи міждержавного регіонального співробітництва, можливо умовно сформулювати гіпотезу про те, що саме чинний міжнародний юридичний статус Вишеградської четвірки в ролі міжнародного політичного утворення та відповідний міжнародно-правовий механізм регулювання міждержавних відносин обумовлює прагматичні можливості щодо реального змісту, об'єму співробітництва та можливі перспективи у форматі Україна–Вишеградська четвірка. В основі цієї тези – де-юре статус держав Вишеградської четвірки в ролі суб'єктів права ЄС, а саме: міжнародні права та зобов'язання в першу чергу членів ЄС зумовлюють об'єм міжнародних прав та міжнародних зобов'язань щодо відносин з Україною. Міжнародні права та міжнародні зобо-

в'язання держав Польща, Угорщина, Словаччина, Чехія в ролі суб'єктів права ЄС та НАТО і визначають системний утворюючий алгоритм та обмежену компетенцію вказаних держав-членів у рамках Вишеградської четвірки щодо України. Свідченням цієї гіпотези є міжнародно-правовий аналіз чинних нормативних положень, які містяться у Вишеградській Декларації 2004 р. про те, що учасники зібрання – прем'єр-міністри четвірки – заявляють з повним задоволенням того, що ключові цілі, визначені у Вишеградській Декларації 1991 р. досягнуті і учасники декларують готовність продовжувати розвиток співробітництва країн Вишеградської групи в ролі країн-членів Європейського Союзу і НАТО [2].

Зважаючи на проведений аналіз, можна з упевненістю визнати, що країни Вишеградської четвірки розвинули доволі гнучкі та різноманітні зовнішні стосунки й співробітництво з Україною. Для України партнерство із державами Вишеградської групи є природним напрямом розбудови інтеграційної політики. З огляду на подібність історичних передумов, досвід держав Вишеградської групи може стати цінним емпіричним матеріалом для європейських перспектив України [1]. Важливо, що інтерес у багатоплановій співпраці між нашими державами є обопільним. Водночас для реалізації поставлених завдань потрібна узгодженість позицій як нашої держави, так і країн-членів Вишеградської четвірки. Зокрема, для українського суспільства і політикуму є корисним досвід налагодження діалогу між її різними соціальними групами та політичними акторами щодо європейської інтеграції, що вдалося здійснити центральноєвропейським країнам.

Отже, сьогодні, слід розробити державну програму, яка має передбачати повноцінні міжнародно-правові, політичні, економічні, культурні та інші відносини України з країнами Вишеградської групи.

Подальше дослідження міжнародно-правового механізму регулювання сучасних відносин між Україною і В4 може дати відповідь про характер та ефективність співробітництва нашої держави з цією організацією, а також перспективи їхнього розвитку в майбутньому.

Abstract

The article deals with the problem of formation and efficiency of existing mechanisms of international legal regulation of international relations between the member countries of the Visegrad Four and Ukraine. The author argues that the only effective mechanism of international legal regulation of interstate regional relations creates real opportunities to formulate pragmatic assessment and identify possible prospects of modern Ukraine interregional cooperation with this interna-

tional political formation in circumstances where the states of the Visegrad Group acquired the status of members of the European Union and NATO. In the core of this law, the subordinate rozvitku of the international legal system reguljuvannya vidnosin mizh kraïnami Visegradaska chetvirki ta Ukrainoyu e vzaimni interesu uchashnikiv tsiogo protsiu, scho e suttvevoiu pomol'shoi prosppektov rozvitku spiv-robitnitstva prikordonnikh kraïn at the territory of the vischevzachennogo mizhhol-davnogo regionalnogo utovorennya.

Keywords: *Visegrad Four, Ukraine, international cooperation, EU, cross-border cooperation.*

Аннотация

В статье рассмотрена проблема формирования и эффективности действующего механизма международно-правового регулирования международных отношений между странами-членами Вышеградской четверки и Украины. По мнению автора, только действующий механизм международно-правового регулирования межгосударственных региональных отношений создает реальные возможности сформулировать прагматические оценки и определить возможные перспективы современного межрегионального сотрудничества Украины с данным международным политическим объединением в условиях, когда государства Вышеградской группы получили статус членов Европейского Союза и НАТО. В основе создания и дальнейшего развития международно-правового механизма регулирования отношений между государствами Вышеградской четверки и Украиной находятся взаимные интересы участников этого процесса, что является существенным условием перспектив развития сотрудничества приграничных государств в рамках вышеуказанного межгосударственного регионального образования.

Ключевые слова: *Вышеградская четверка, Украина, международное сотрудничество, ЕС, трансграничное сотрудничество.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Артьомов І. В. Регіональна політика країн Вишеградської четвірки: досвід для України / І. В. Артьомов // Український історичний збірник. – 2014. – Вип. 17. – С. 226–235.
2. Динис Г. Г. Сучасний статус та перспективи відносин між Україною та Вишеградською четвіркою: механізм міжнародно-правового регулювання / Г. Г. Динис. – URL: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/2540>

3. Європейська Рамкова Конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або владами / Версія українською мовою. – Братислава. – 1999. – С. 123.

4. Central European Free Trade Agreement. – URL: <http://www.worldtrade-law.net/fta/agreements/cefta.pdf>

5. Draft Protocol No. 3 to the European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities concerning euroregional co-operation groupings (ECGs). Doc. 11951.15 June 2009 Report Committee on the Environment, Agriculture and Local and Regional Affairs. – URL: http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc09/EDOC_11951.pdf

6. Ibolya Mile. The Central European Free Trade Agreement (CEFTA): A Step Towards EU Membership or Genuine Cooperation? – URL: http://www.apf-press.com/book2/pdf_files/12.pdf

7. Press Conference of Zbigniew Brzezicki, 2 April, 1995, American Center in Sofia, Bulgaria. – URL: <http://www.visegradgroup.eu/main.php?folderID=1082&articleID=3829&ctag=articlelist&iid>

8. Visegrad Declaration 1991. Declaration on cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in striving for European. – URL: <http://www.visegradgroup.eu/main.php>

9. Visegrad Declaration 2004. Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union (12 May 2004). – URL: <http://www.visegradgroup.eu/main>

References

1. Artomov, I. V. (2014). Rehionalna polityka krain Vyshehradskoi chetvirky: dosvid dlya Ukrainy [*Regional policy of the Visegrad Four countries: experience for Ukraine*]. Ukrainskyy istorychnyy zbirnyk, 226–235.

2. Dynys, H. H. Suchasniy status ta perspektivi vldnosin mIzh UkraYinoyu ta Vishegradskoyu chetvirkoYu: mehanIzm mlzhnarodno-pravovogo regulyuvannya [*Current status and prospects of relations between Ukraine and the Visegrad Four: mechanism of international and legal regulation*]. URL: <http://www.uzhnu.edu.ua/uk/infocentre/get/2540>

3. Evropeyska Ramkova KonventsIya pro transkordonne spivrobitnytstvo mizh terytorialnymy obschynamy abo vladamy (1999) [*European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities*]. Bratislava.

4. Central European Free Trade Agreement. URL: <http://www.worldtrade-law.net/fta/agreements/cefta.pdf>

5. Draft Protocol No. 3 to the European Outline Convention on Transfrontier Co-operation between Territorial Communities or Authorities concerning euroregional co-operation groupings (ECGs) (2009) Report Committee on the Environment, Agriculture and Local and Regional Affairs. URL: http://assembly.coe.int/Documents/WorkingDocs/Doc09/EDOC_11951.pdf

6. Ibolya, Mile. The Central European Free Trade Agreement (CEFTA): A Step Towards EU Membership or Genuine Cooperation? URL: http://www.apf-press.com/book2/pdf_files/12.pdf

7. Press Conference of Zbigniew Brzezinski (1995) American Center in Sofia, Bulgaria. URL: <http://www.visegradgroup.eu/main.php?folderID=1082&articleID=3829&ctag=articlelist&iid>

8. Visegrad Declaration (1991). Declaration on cooperation between the Czech and Slovak Federal Republic, the Republic of Poland and the Republic of Hungary in striving for European. URL: <http://www.visegradgroup.eu/main.php>

9. Visegrad Declaration (2004). Declaration of Prime Ministers of the Czech Republic, the Republic of Hungary, the Republic of Poland and the Slovak Republic on cooperation of the Visegrad Group countries after their accession to the European Union. URL: <http://www.visegradgroup.eu/main>

УДК 93+94:327(438)(477):316

POLISH-UKRAINIAN RELATIONS AND THE ISSUE OF HISTORICAL GRIEVANCES IN THE SOCIETIES OF TWO COUNTRIES

Kyrylo Mieliekiestsev

The article depicts the difference between the official format of the relations between Ukraine and the Republic of Poland with how said relations are perceived by the politically active parts of society in both countries. Analyzing both media trends and political events, the articles shows the existing signs of a conflict, still rising in its earliest stages, in the context of Polish-Ukrainian relations, which has not yet been resolved. The research suggests that there is an issue of rising nationalism-oriented anger in the societies of both Ukraine and the Republic of Poland and that so far there is no solution to the conflict coming from either the society or

the political elite that all sides could agree on; although the Ukrainian authorities' initiative of an official apology have received praise from the Polish side. The practical recommendations of this research concern not only politicians and other decision-makers, but the historians of Ukraine and Poland too: the author muses that the historians could not only build local nationalism, but acknowledge how certain deeds of the local groups were perceived by the neighbors. Otherwise, the two nations will continue seeing each other, on some level, as "the Other", even while the official format of international relations is about unity on the path of European Integration.

Key words: *historical retrospective, country studies, foreign policy, nationalism, identity politics, international relations,*

Relevance of the article in the year 2017 would seem self-evident, yet there's a plethora of particularly important points related to the topic that need to be discussed beforehand. As Ukraine faces a time of troubles in the matters both political and economical, not to mention the ongoing military conflict that affects the whole country, it's quite important to review all of its contacts with the neighboring nations and look at how the international relations, both bilateral and multi-lateral, affect Ukraine's standing in regards to the aforementioned major issues. It is incredibly important to analyze the positions of said neighbors in regards to Ukraine, whether they have any demands or aspirations of their own, something that either coincides, supersedes or supports Ukrainian interests. In a number of my previous articles I've outlined how Poland was to be Ukraine's natural ally on the path of European Integration, and had, indeed, acted in this role ever since the Orange Revolution of 2004 brought the countries' positions over European aspirations closely. I've also noted that the Republic of Poland would, naturally, also pursue interests of their own in that matter, leading to a few moments of crises in the relations, most notably the year of "historical review" in 2009 [9].

Previously, I presumed strategic pragmatism was gradually "replaced by" the problems of "common historical memory" as the "main topic" of relations, merely because the Polish side felt no longer obligated to ignore those issues and thus risk losing support of their own voters, as I tried to explain the changes in Polish international policy through them being relevant to the changes of its internal political matters. Although said changes played their part, the full truth was much more sinister from the Ukrainian viewpoint. As it turned out almost a decade later, the shift in Polish-Ukrainian relations in 2009 was not only a matter of the two countries changing their foreign policy interests, but a case of the Russian Federation expanding its influence in Polish foreign policy. Such an explanation would seem

outrageous for the Poles prior to the year 2017, when the Polish Foreign Minister, Witold Waszczykowski declassified a document from the year 2008, known officially as “Theses on the Polish policy towards Russia and Ukraine”, March 4th, 2008. Waszczykowski commented on the contents, mentioning that, only four people had access to the document in 2008, among them Radosław Sikorski, who was at that time the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Poland, and usually tried to show himself as the ally of Ukraine in the EU. The document itself comes after Donald Tusk’s two visits to Moscow and Kyiv at the start of 2008. During the official visit of Donald Tusk in Kyiv, despite his declarations of commitment to further Polish-Ukrainian strategic partnership, the public opinion in both Ukraine and Poland had little to no confidence about the success of such partnership in the context of his previous visit to Moscow in January 2008 with similar statements. Even then, during the negotiations of the Polish Prime Minister in Moscow, Leonid Kravchuk and Aleksander Kwasniewski criticized his actions as “unfair” towards Ukraine [7, 69].

I discussed said document in more detail and looked at the retrospective of Polish-Ukrainian relations during the final years of Viktor Yushchenko’s presidency (with the declassified theses in mind) in a recent article for the Scientific and theoretical almanac «Grani» [3, 103–108]. For the topic at hand it establishes relevancy and the need for reevaluation of Polish-Ukrainian relations, free of unburdened optimism.

Finally, there is also the matter of popular opinion among the Poles and the Ukrainians, and how it affects official political matters. Even a lone man can affect the intricate web of politics, and bring the unresolved ethnic grievances back to the negotiations table, as a recent attack on the Polish Consulate in Lutsk has shown. While the Ukrainian officials probed for terrorist threat and declared unconditional support of the Polish side against the “hooligans”, the Republic of Poland has suspended all of its consulates in Ukraine “until the proper security can be provided” [10; 11].

Materials and methods. The primary sources for the research are documents related to the international cooperation between the countries. Among those one could name both country-specific documents created for internal use (like the aforementioned classified theses) and the actual bilateral treaties between Ukraine and the Republic of Poland and non-classified documents relevant to both internal and external affairs. Works on the topic come from both Polish and authors. Additionally, information from multiple news media is also convenient for the research, as it allows to show how the society at large views Polish-Ukrainian relations, and also brings “facts on the ground” to contrast the context of state diplomacy.

Along with the “native” Polish and Ukrainian perspectives, there have also been works from nations far abroad, such as a series of country studies from Stephen R. Burant. For the researchers of Polish-Ukrainian issues, his works like *International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbours. Lithuania, Belarus, Ukraine*, as well as *Poland, Ukraine, and the Idea of Strategic Partnership*, are of high interest, as they do well to show the Polish perspective on dealing with the Republic’s neighbors, Ukraine included, showing the continuity in Polish interests and its use of international influence [13].

The analysis of literature, both native and foreign, suggest that the clash of the Poles and the Ukrainians in the ideological sphere is understood by a number of researchers, but the reasoning for such a clash is seen as the introduction of pure populism into political discourse. Ukrainian researchers specifically are noted to view the issue as “unneeded reliance on history”, generally seeing it as something negative, something that removes the focus from the things that really matter in the international relations (usually concentrating on their economical element) [2]. Polish researchers, as well as politicians, however, consider such issues quite important and relevant to the ascent of both the Poles and the Ukrainians into the “European society”, as well as the adoption of European values as they perceive them [6].

Aspects of the topic that could benefit from further research would be the cultural and societal sides of the Polish-Ukrainian relations. As we dwell on the works of historians and political science researchers, or the treaties and memorandums declaring unquestioned support and “strategic partnership”, we often forget the human side to history – often a cynical, simplistic and detached, yet an important side nevertheless: when the actions of a single rocket launcher-armed hooligan are enough to throw the diplomatic network of two countries into panic and disarray, one can easily see the importance of the “little man”. And whether the gunman acted out of some beliefs, or in desire for the provocation of a conflict, not everyone agreed with the professional problem-solving attitude of Ukrainian officials, picking up sides and grievances instead. Therefore, it’s a historian’s duty to not ignore the “facts on the ground” and look at the popular perspective for the “high political” events. Showing the contrast between official political discourse and how the society reacted to it is this article’s goal and subject.

Results and discussion. Through the overview of literature on history and political science, author POV articles as published in the media outlets, and of course direct sources such as documents related to international cooperation and reports on the current events, we can determine such results of the study as:

1. There is an issue of rising nationalism-oriented anger in the societies of both Ukraine and the Republic of Poland.

2. In the scope of that, the contemporary Polish-Ukrainian relations include a conflict with at least four sides: the governments of Ukraine and Poland, and the parts of their respective societies invested in the historical Polish-Ukrainian grievances.

3. There is no solution coming from either the society or the political elite that all sides could agree on; although the Ukrainian authorities' initiative of an official apology might resonate well with the Polish.

Discussion of the first point, the rise of "angry nationalism" is already underway throughout the world's media outlets, with both political journalists and historians investigating the process and its related problems, both past and current.

Peter Dickinson, publisher of *Business Ukraine* magazine and *Lviv Today* notes on the plethora of youth-drive nationalist protests of the year 2016 in Poland, saying that the Polish system includes "...a right-wing government that feeds nationalist sentiment is that the support is coming a lot from the youth" (*sic*), yet said nationalism also leads to protests against "the loss of sovereignty to EU", "globalization" and other anger-worthy buzz-words as soon as the government shows weakness or signs of corruption; as such, the Polish government tries to turn the process against the EU authorities rather than themselves, which culminated after the European Commission issued an official warning to Warsaw when the Polish government weakened the Constitutional Court through controversial legal reforms. Nevertheless, while noting the rise of nationalism, Mr. Dickinson says that "the Ukrainians never felt more welcome in Poland", and when questioned on the Volhynian Tragedy debacle with Poland recognizing it as an act of genocide in 2016 notes that the Ukrainians "shouldn't take it as an affront to them directly necessarily" and that "It's certainly bad timing from a Ukrainian point of view and from a general united Europe against Russian aggression point of view". Peter Dickinson asks to look at the other side of the coin, with Polish and Ukrainian parliaments recently both issuing a joint resolution recognizing the Soviet Union and Nazi Germany as the initiators and responsible actors for sparking World War II, and generally asks for a hopeful perspective on the Polish-Ukrainian relations, noting President Poroshenko's initiative: "Poroshenko was in Poland for the Warsaw Summit and he went to memorials to the Volyn Massacres and paid his respects in a very respectful manner. I think this was an important gesture" [12].

However, not all perspectives on the brewing conflict are as optimistic. In his article for *Foreign Policy* Ian Bateson calls the conflict "a gift for Putin" and describes the core of misunderstanding in the troubles of nation-building in Ukraine, noting: "Ukraine has been in desperate search of heroes to inspire the country. At least one of those national inspirations is now threatening a critical, but increasingly fragile, international relationship when Ukraine can least afford it. The Ukrainian

hero is Stepan Bandera, and the relationship in question is Ukraine's partnership with Poland" [16].

This opinion is echoed in the other *Foreign Policy*-published article of Adam Zamoyski is a British historian and author of *Poland: A History*. Commenting on the newly elected Polish government Mr. Zamoyski writes that it had "given Polish nationalism a bad name. "Nationalistic" has joined the epithets used by Western commentators to describe the Law and Justice party, alongside "xenophobic" and "populist." It's easy to understand why the term has been applied. But it's important to understand that the Polish government, in trying to pose as the defender of Polish sovereignty, has abused and distorted Polish nationalism." He noted the abuse of the aforementioned "angry nationalism" in government's interests, turning many young people invested in the past and future of the Polish nation against its own European neighbors. Like Mr. Bateson, Adam Zamoyski calls it a part of a Moscow-orchestrated scenario, and further comments on it that the very slogans of mission, martyrdom, and sovereignty come from Poland's postwar Communist past, also designed in Moscow, yet managed fit the Nationalist mission as much as a Communist one, as they worked on masses of "people who find the idea of the secular, liberal Western world too challenging and seek comfort in a sort of provincialism that wraps itself in religious and patriotic slogans" [14].

Interestingly, whereas before such caution at the face of Russian influence would be denounced as "manipulating the facts to favor an anti-Russian narrative", after the 2017 revelation of the "Theses on the Polish policy towards Russia and Ukraine" it does not seem so farfetched. And although the commentators criticize the newly elected Polish government for encouraging "the wrong kind of nationalism", it should be noted that the very same government revealed the Theses and attacked their abandonment of Ukraine.

Of course, we can't forget that it wasn't simply Polish nationalism that was criticized for "mucking up the waters", but the Ukrainian one as well, particularly that of Stepan Bandera and his rise to the hero status in today's Ukraine. Yaroslav Kaczyński, formerly a long-time ally of the "pro-European forces" in Ukraine's political system declared: "I plainly told President Poroshenko that they won't make it to Europe with Bandera. It's absolutely clear to me. We've already shown great patience, but everything has its limits" [8].

Jacek Kluczkowski, a Polish diplomat and an ambassador to Ukraine in 2010 said this to a UNIAN interviewer regarding Stepan Bandera's "Hero of Ukraine" status: "It is certainly untrue that Bandera was a German collaborator and thus should not be condemned for collaboration. But are Bandera's slogans adequate for a modern democratic state?! Could such a very controversial figure be a modern

example for the people that aspire to continue on the path of European integration?! Therefore, we were concerned about this award. [...] You see, we in Europe created the European Union as a community of values. I would not want the people who opposed democracy and civil society to be a part of our heritage” [5]

Discussing the second point, one might shy away from the word “conflict”. Although usually historians and political science researchers think of an armed confrontation, a diplomatic crisis or a trade blockade when they write the words “international conflict”; but from the conflictological point of view that would be too specific. Conflict science would decry such an event as the culmination of a conflict, but its beginnings are not so apparent. For example, the Russian-Ukrainian conflict culminated with the occupation of Crimea and the subsequent war in Ukraine, but the beginnings of the conflict were seeded earlier, in Ukraine’s nation-building that made it unified and ready to fight for its sovereignty, and in Russia’s propaganda campaign against said nation-building, without which there would be no ideological justification for the invasion before Russia’s own citizens, no rile-up to make them willing to fight. Similarly, the rise of ethnic grievances in the nationalisms of Ukraine and Poland, would be the beginning of a conflict – with luck, its culmination could be negated, with the conflict ending before it could have reached the active stage. Recognizing that the prerequisites for said “active stage” exist already is quite important for the decision-makers, as a full-blown conflict could easily destroy the optimistic strategic partnership perspective.

As for the sides, the distinction between government and society is quite important, as the messages spread by official decision-makers and popular opinion-makers do exist in the Polish-Ukrainian context, along with different desires for the conflict’s resolution. One could argue that additional sides could be added on the societal front, particularly those supporting the governmental neutrality towards the historical issues, as well as those without a defined position. However, because of the nature of conflicts, through their inaction these actors would support the governmental side of the conflict, though in the event of the conflict “heating up” the undecided could also pick other sides.

On the third point, despite President Petro Poroshenko’s decision to finally address the Polish-Ukrainian issues regarding shared history in 2014 and 2016 (which even included a public apology before the Polish people), both anti-Ukrainian and pro-Ukrainian voices in Poland are growing ever stronger. Radical talking point on both sides demand the opponent to take full responsibility for the Volhynian Tragedy and denounce a part of their own historical heritage associated with it. by 2009, the economic and strategic pragmatism was gradually “replaced by” the problems “common historical memory” as the “main topic” of relations, since the

Polish side felt no longer obligated to ignore those issues and thus risk losing support of their own voters. Now that we have access to previously classified documents, we can also note that the political conflict was not simply a result of Poland's "policy of strength" regarding its new position in the EU, but also a part of the new foreign policy doctrine, intending to increase Polish influence in Russia at the expense of Ukraine. The fact that such a shift happened during the later years of Viktor Yushchenko's presidency highlights the fact that even his personal friend President Kaczyński considered Yushchenko's platform of a pro-Western Ukraine a "lost cause" at that time, and saw the promise of economical partnership in Russia as that of more value than the ideological one in Ukraine – especially when there was plenty of ground to build a case on the ideological difference between Poland and Ukraine, particularly regarding shared history. With the end of Viktor Yushchenko's presidency approaching, Poland starts to depart from the idea of "common history" and the forgiveness of "sins of our ancestors" from both sides, and instead starts (on official level) the condemnation of the actions of the Organization of Ukrainian Nationalists (who, on the other hand, were repeatedly characterized as heroes by the President of Ukraine – it is the context of the whole situation that caused a political resonance). On July 15, 2009 Polish Sejm adopted a resolution accusing the OUN and the UPA "in the massacres that have the characteristic of ethnic cleansing and the signs of genocide". In addition, the resolution says that the parliament "honors the memory of the fighters of the Home Army, Self-Defense of East Lands and Peasants' Battalions who rose to wage dramatic struggle in defense of the Polish civilian population and remembers with pain victims among the Ukrainian civilian population" [15].

As was suggested in *Gazeta Wyborcza*: "Although Kaczyński made some significant gestures toward Ukraine, now he is primarily thinking about the next year's elections. And his electorate believes that the conflict between two peoples during the war was only Ukrainians' fault" [1].

Yushchenko was succeeded by Viktor Yanukovich, who had, during his presidential campaign, declared preference for more economy-related treaties, instead of the historical-cultural dialogue, completely satisfied the Polish leadership, which perfectly understood Polish electorate's rejection of the reconciliation (as presented by the Ukrainian side) regarding the Volhynian massacres of 1943, and also its unwillingness to recognize any of AK's responsibility for similar crimes against the Ukrainians. Seeing Yanukovich as a target for easy manipulation in this regard, the Polish side was prepared to see their woes regarding history finally made official in Ukraine as well. In the words of Bronislaw Komorowski during his visit to Kyiv, "in many controversial issues of Polish-Ukrainian relations it's easier to commu-

nicate with Ukrainians originating from Eastern Ukraine, rather than with the Western Ukrainians, who still have negative emotions about the Polish-Ukrainian past” [4].

However, Petro Poroshenko’s initiative was mostly applauded by the Polish side and the liberal audience in Ukraine, including the aforementioned authors, but cost him support from radicalized politicians in the homeland, such as Oleg Liashko, who called his apology “disgraceful”.

Conclusion and recommendations. With the advance of nation-building in Ukraine and a revival of the “culture of remembrance” in Poland, the patriotic spirit in the societies of two countries has arisen stronger than ever. Young, politically active people came up with questions not only towards their own governments, but to those of neighboring countries, fervently believing themselves to be in the right. While the politicians exploited such feelings for political gain (establishing a “more independent” Poland in the European Union, gathering support for the elections, showing to the electorate how the parties keep their promises etc.) an uneasy situation has also arisen in the Polish-Ukrainian relations, with nationalistically-minded and politically active people refusing the idea of “forgive and forget”, demanding satisfaction from the opposing side, and thus sabotaging the intricate process of relations-building and European Integration for both countries, extremely important at the time when the ideas of European unity and Ukrainian independence as whole were challenged by the rising influence of the Russian Federation. As a result, the governments now have to walk upon a line between nationalism (needed to appease the politically active parts of population and opposition politicians) and pluralism (needed to keep the official relations strong and developed at the face of geopolitical concerns).

The recommendations would be for the Ukrainian government to continue their method of praising Ukraine and Ukrainian heroes in Ukraine, while paying respects to the grievances of Ukraine’s partners, particularly the Polish, when abroad. Said method plays well with the Polish expectations, while the societal-electoral concerns in the homeland can be resolved via other means. The only part hard to predict is how the Polish side will keep their own nationalistic groups in check, enough for the satisfaction of both sides. Additionally, perhaps the writing of history in both countries would benefit from a more unbiased look, showcasing that both the Polish and the Ukrainians were sure of their heroism and hating each other for ethnic crimes at certain point of history, instead of merely praising our own heroes, AK for Poland and UPA for Ukraine, respectively.

Анотація

У статті показана різниця між офіційним форматом відносин між Україною і Республікою Польща й тим, як ці відносини сприймаються політично активними частинами суспільства в обох країнах. Аналізуючи як тенденції в ЗМІ, так і конкретні політичні події, автор відображає ознаки існуючого конфлікту, який все ще знаходиться на ранніх етапах, у контексті польсько-українських відносин, причому, рішення конфлікту поки що не знайдено. Дослідження показує, що в суспільствах як України, так і Польщі постає питання про наростання «гнівного націоналізму», і що все ще немає такого проекту рішення конфлікту в суспільстві чи серед політичної еліти, який був би прийнятним для всіх сторін; хоча офіційні вибачення української влади отримали схвалення польської сторони. Практичні рекомендації цього дослідження стосуються не тільки політиків та інших осіб, від яких залежить прийняття рішень, але й істориків України і Польщі. Автор розмірковує про те, що історики могли б не тільки концентруватися на підтримці націоналізму всередині країни, а й визнавати у своїх роботах, що певні вчинки місцевих груп сприймалися сусідами по-іншому. В іншому випадку обидві нації будуть продовжувати бачити один одного як «інших» на певному рівні, навіть якщо офіційний формат міжнародних відносин двох країн – це єдність на шляху європейської інтеграції.

Ключові слова: історична ретроспектива, країнознавство, зовнішня політика, націоналізм, політика ідентичності, міжнародні відносини.

Аннотация

В статье показана разница между официальным форматом отношений между Украиной и Республикой Польша с тем, как эти отношения воспринимаются политически активными частями общества в обеих странах. Анализируя как тенденции в СМИ, так и конкретные политические события, автор отображает признаки существующего конфликта, все еще находящегося на самых ранних этапах, в контексте польско-украинских отношений, решение которого пока ещё не найдено. Исследование показывает, что в обществах как Украины, так и Республики Польша встает вопрос о нарастании «гневного национализма», и что до сих пор нет такого проекта решения конфликта ни у общества, ни у политической элиты, который был бы приемлем для всех сторон; хотя официальные извинения украинских властей получили одобрение польской стороны. Практические рекомендации этого исследования касаются не только политиков и других лиц, от которых зависит принятие решений, но и историков Украины и Польши. Автор размышляет о том, что историки могли бы не только концентрироваться на поддержке

внутреннего национализма, но и признавать в своих работах, что определенные поступки местных групп воспринимались соседями по-другому. В противном случае обе нации продолжают видеть друг друга как «других» на каком-то уровне, даже если официальный формат международных отношений двух стран – это единство на пути европейской интеграции.

Ключевые слова: *историческая ретроспектива, страноведение, внешняя политика, национализм, политика идентичности, международные отношения.*

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Качинський відмовився вшанувати вбитих українців? // Українська правда. – 2009. – URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2009/09/6/4170686/>

2. Киридон А. Українсько-польські відносини: «нова ера» співпраці. // Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / гол. ред. Л. М. Алексієвць. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. – Вип. 5: у 2-х Ч.: Україна–Європа–Світ: історико-політичні та гуманітарні аспекти розвитку / Міжнародний збірник наукових праць на пошану проф. М. М. Алексієвця. – Ч. 2. – 336 с.

3. Мелекесцев К. І. In the context of declassified theses of 2008: another look on contemporary polish-ukrainian relations / К. І. Мелекесцев // Науково-теоретичний альманах «Грані». – 2017. – Т. 20. – № 1 (141). – С. 103–108.

4. Полякам легше домовитися про історію з Януковичем, ніж Ющенком // Історична правда. – 2012. – URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/09/25/94801/>

5. Посол Польщі: українсько-польські відносини матимуть інший відтінок / UNIAN.UA / УНІАН Інформаційне Агентство (2010. March 24). – URL: <http://www.unian.ua/politics/339318-posol-polschi-ukrajinsko-polski-vidnosini-matimut-inshiy-vidtinok.html>

6. Chojnowski A. Ukraina. Instytut historyczny Uniwersytetu Warszawskiego / A. Chojnowski, J. Bruski. – Warszawa: Wydawnictwo TRIO. – 2006. – P. 281.

7. Draus J. Polish-Ukrainian relations after independence / J. Draus // New Ukraine. A Journal of History and Politics. – 2011. – № 10. – URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2011_5_2/Articles/13_Kyrydon.pdf

8. Kaczyński: Ukraina z Bandera do Europy nie wejdzie / Bibula Information Service / Bibula (2017. February 2). – URL: http://www.bibula.com/?p=93645&utm_source=rss&utm_medium=rss

9. Mieliekiestsev K. I. The year 2009 as the critical point in the history of contemporary Polish-Ukrainian relations / К. І. Мієлієкієстєв // Травневі студії: історія, політологія, міжнародні відносини. Збірник тез. – 2016. – № 1. – С. 119–122.

10. Polish consulate in Ukraine attacked with grenade launcher / POLITICO SPRL / POLITICO (2017. March 29). – URL: <http://www.politico.eu/article/polish-consulate-in-ukraine-attacked-with-grenade-launcher/>

11. Polish consulates in Ukraine temporarily closed: foreign ministry / Polskie Radio S. A / Radio Poland (2017. March 29). – URL: <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/300242,Polish-consulates-in-Ukraine-temporarily-closed-foreign-ministry>

12. Polish Nationalism Is Rising – But Ukrainians Have Never Felt More Welcome / Hromaske.ua / Hromaske International (2016. November 16). – URL: https://en.hromadske.ua/posts/history_ukraine_poland_partnership

13. Stephen R. Burant. International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbours. Lithuania, Belarus, Ukraine. Europe-Asia Studies. – Vol. 45. – No. 3. – 1993. – P. 395–418.

14. The Problem With Poland’s New Nationalism / Foreign Policy / Foreign Policy (2016. January 27). – URL: <http://foreignpolicy.com/2016/01/27/the-problem-with-polands-new-nationalism/>

15. Ukraine and Poland: Time to Shed Myths. No future can be built without respect for history from both sides / Ukrainian week (2011, July 12). – URL: <http://ukrainianweek.com/Politics/26298>

16. Ukraine and Poland's History Wars Are a Gift For Putin / Foreign Policy / Foreign Policy (2017. January 24). – URL: <http://foreignpolicy.com/2017/01/24/ukraine-and-polands-history-wars-are-a-gift-for-putin/>

References

1. Kachynskiyi vidmovyvsia vshanovuvaty vbytykh ukrainsiv? (2009) [*Kaczynski refused to honor the slaughtered Ukrainians?*]. *Ukrainska pravda*, September 6. URL: <http://www.prawda.com.ua/news/2009/09/6/4170686/>.

2. Kyrydon, A. (2011). Ukrainsko-polski vidnosyny: “nova era” spivpratsi [*Ukrainian-Polish relations: “the new era” of cooperation*] // *Ukraina–Ievropa–Svit. Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats. Serii: Istorii, mizhnarodni vidnosyny* / Hol. red. L. M. Aleksiiyets. – Ternopil: Vyd-vo TNPU im. V. Hnatiuka, Vyp. 5. U 2 ch.: *Ukraina–Ievropa–Svit: istoryko-politychni ta humanitarni aspekty rozvytku* / *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats na poshanu prof. M. M. Aleksiiyetsia*, Ch. 2. URL: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/ues/2011_5_2/Articles/13_Kyrydon.pdf.

3. Mieliekiestsev, K. (2017). In the context of declassified theses of 2008: another look on contemporary Polish-Ukrainian relations. *Scientific and theoretical almanac «Grani»* 20; 1(141), 103–108. doi:10.15421/171717 (in English).

4. Polyakam legshe domovyty`sya pro istoriyu z Yanukovychem, nizh Yushhenkom (2012) [*It's easier for the Poles to make a deal on history with Yanu-*

kovych, rather than Yushchenko] / Istorichna pravda, September? 25. URL: <http://www.istpravda.com.ua/short/2012/09/25/94801/>

5. Posol Polshchi: Ukrainsko-polski vidnosyny matymut inshyi vidtinok. [*Ambassador of Poland: Ukrainian-Polish relations will have a different side to them*] / UNIAN.UA / UNIAN Informaciyne agenstvo (2010. March 24). URL: <http://www.unian.ua/politics/339318-posol-polschi-ukrajinsko-polski-vidnosini-matymut-inshiy-vidtinok.html>

6. Chojnowski, A. Bruski, J. (2006) Ukraina [*Ukraine*]. Instytut historyczny Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa : Wydawnictwo TRIO, 2006, 281. (in Polish).

7. Draus, J. (2011). Polish-Ukrainian relations after independence. *New Ukraine. A Journal of History and Politics*, no 10, p. 69. (in English).

8. Kaczyński: Ukraina z Banderą do Europy nie wejdzie [*Kaczyński: Ukraine won't enter Europe together with Bandera*] / Bibula Information Service / Bibula (2017. February 2). Available at: http://www.bibula.com/?p=93645&utm_source=rss&utm_medium=rss

9. Mieliekiestsev, K. (2016). The year 2009 as the critical point in the history of contemporary Polish-Ukrainian relations. *Proceedings of the Travnevi studiyi: istoriya, politologiya, mizhnarodni vidnosy`ny`. Zbirnyk tez (Ukraine, Vinnytsia, May 20th, 2016)*. Vinnytsia: Donetsk National University, pp. 119–122. (in English).

10. Polish consulate in Ukraine attacked with grenade launcher / POLITICO SPRL / POLITICO (2017. March 29). URL: <http://www.politico.eu/article/polish-consulate-in-ukraine-attacked-with-grenade-launcher/>.

11. Polish consulates in Ukraine temporarily closed: foreign ministry / Polskie Radio S. A / Radio Poland (2017. March 29). URL: <http://www.thenews.pl/1/10/Artykul/300242,Polish-consulates-in-Ukraine-temporarily-closed-foreign-ministry>.

12. Polish Nationalism Is Rising – But Ukrainians Have Never Felt More Welcome / Hromaske.ua / Hromaske International (2016. November 16). URL: https://en.hromadske.ua/posts/history_ukraine_poland_partnership.

13. Stephen R. Burant. *International Relations in a Regional Context: Poland and Its Eastern Neighbours. Lithuania, Belarus, Ukraine* (1993). *Europe-Asia Studies*, 45, 3, 395–418.

14. The Problem With Poland's New Nationalism / Foreign Policy / Foreign Policy (2016. January 27). URL: <http://foreignpolicy.com/2016/01/27/the-problem-with-polands-new-nationalism/>

15. Ukraine and Poland: Time to Shed Myths. No future can be built without respect for history from both sides (2011) / Ukrainian week, July 12. URL: <http://ukrainianweek.com/Politics/26298>.

16. Ukraine and Poland's History Wars Are a Gift For Putin (2017) / Foreign Policy / Foreign Policy, January 24. URL: <http://foreignpolicy.com/2017/01/24/ukraine-and-polands-history-wars-are-a-gift-for-putin/>

УДК 929.7(477)«18/19»

УКРАЇНСЬКІ ІМІГРАНТИ В ІСПАНІЇ: ОСНОВНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ТА ВИКЛИКИ НА ШЛЯХУ ДО ІНТЕГРАЦІЇ У ПРИЙМАЮЧЕ СУСПІЛЬСТВО

Мачітідзе Іванна

Стаття має на меті проаналізувати характерні риси української спільноти в Іспанії, серед яких, зокрема, початок імміграції, чисельність української спільноти, час прибуття, вікові категорії, спосіб розселення, вид працевлаштування. На сьогодні момент українська імміграція до Іспанії має переважно трудовий характер, і попри посилення наслідків економічної кризи та намагання уряду зменшити кількість іммігрантів шляхом виплати компенсацій усім охочим повернутися додому, українці все ж не поспішають залишити Іспанію. Неостанню роль у цьому відіграє незадовільне економічне становище в Україні і нездатність держави запропонувати емігрантам, які хочуть повернутися на батьківщину, достойні умови роботи.

Ключові слова: *українська спільнота, трудова імміграція, Іспанія, показники інтеграції.*

«Для всіх бажаних просто не вистачає місця» – такими словами Алісія Санчез-Камачо, голова Народної партії Каталонії, висловила настрої як пересічних іспанських громадян, так і правлячих кіл країни [2]. Дійсно, за останні понад два десятиліття Іспанія перетворилася на справжній «едем» для шукаючих кращої долі з усіх кінців світу, і в цьому випадку українці не стали винятком. Протягом останніх трьох–чотирьох років, коли потік іммігрантів до країни нарешті почав знижуватися, українська спільнота іммігрантів тільки збільшується. Очевидно, їх не лякають ані економічна криза, ані підвищення рівня безробіття до критичних 20 %, ані погіршення ставлення до іммігрантів, особливо, що стосується жінок.

У цьому контексті є недивним, що питання адаптації такої армії іммігрантів, і ще важливіше, забезпечення для них пристойних умов інтеграції спону-

кає науковців до пошуків оптимального рішення. Серед найбільш авторитетних дослідників слід виділити Соню Арбачі, Хорхе Малхейроса і Наталю Рібас-Матеос з серією праць про стан умов проживання, розселення, соціального забезпечення іммігрантів Іспанії [1; 7]. Необхідно також відзначити роботу Кармен Гонсалес Енрікез під назвою «Spain. European Immigration», яка комплексно розглядає становище іммігрантів в Іспанії та проливає світло на основні проблеми, з якими стикається країна на шляху пошуку балансу між посиленням контролю за кордонами, подоланням економічної кризи і заповненням робочих місць, від яких відмовляються іспанці [3]. Цій же проблемі присвячене дослідження Яна Шибеля Ніссена та Кресіди Томпсон, а також Деметріуса Пападеметріу [8; 11]. Зрештою, хотілося б особливо виділити Кармен Маріну Лопез Піно з глибоким аналізом ситуації на ринку праці Іспанії та можливостях працевлаштування для іммігрантів [12]. Попри достатню кількість наукових праць про становище окремих спільнот іммігрантів та імміграційну ситуацію в цілому, на їхньому фоні помітний брак цілісних досліджень, які б зосереджували увагу саме на українцях. Саме тому автор ставить за мету якнайповніше висвітлити в цій статті становлення української спільноти Іспанії протягом останніх двох десятиліть і проблеми на цьому шляху.

Для повного розуміння контексту, в якому розпочалася українська імміграція до Іспанії, розглянемо умови періоду, коли країна пройшла через вкрай швидко трансформацію з традиційної країни еміграції у країну імміграції. Хвиля масової еміграції з Іспанії припала на кінець XIX ст. і продовжувалася до кінця 70-х рр. XX ст. Більшість емігрантів, які виїхали з країни у період з 80-х рр. XIX ст. до Першої світової війни, обрали місцем проживання країни Латинської Америки завдяки міцним зв'язкам, які склалися протягом сторіч, і мовній спорідненості. Проте, розпад міжнародних ринків праці та наслідки громадянської війни в Іспанії 1936–1939 рр. стали основною причиною зменшення кількості емігрантів у період між двома світовими війнами. Лише наприкінці 1940-х рр. масова еміграція в Латинську Америку відновилася, проте ця хвиля різко змінила напрям у бік європейських країн, таких як Німеччина, Франція, Швейцарія – заможних і географічно ближчих за далеку Латинську Америку. Відтоді іспанська еміграція почала поступово зменшуватися аж до початку 1990-х рр., коли вона зійшла нанівець, а вплив іммігрантів з інших країн став початком перетворення Іспанії на одну з найпривабливіших країн в Європі для імміграції завдяки зростанню рівня життя в самій країні, приєднанню до Європейського Союзу та нафтовій кризі у традиційних для іспанців країнах призначення [1, 230].

Еволюцію імміграції до Іспанії можна поділити на три етапи. До середини 80-х рр. XX ст. питому частку іммігрантів складали пенсіонери із заможних європейських країн, які, приїхавши на запрошення, працювати в мультинаціональних корпораціях і великих компаніях і досягши пенсійного віку, вирішили залишитися жити в Іспанії через сприятливі кліматичні умови, великий вибір рекреаційних курортів та місць для відпочинку [4, 139]. Іншими словами, імміграція до Іспанії в цей період була вмотивована не економічною чи політичною нестабільністю на батьківщині, а перш за все, комфортними умовами для проживання. На цей же період припадає початок політичної еміграції з Латинської Америки, яка пізніше перетворилася на еміграцію з економічних мотивів, характерну для останніх двох етапів імміграції до Іспанії. Проте, частка іноземного населення все ж залишалася достатньо низькою для того, щоб стверджувати про трансформацію в країну імміграції. Тільки протягом другого етапу, з середини 1980-х рр. до кінця XX ст., відбулося різке збільшення як кількості іноземців в Іспанії, так і їхньої гетерогенності. Країни Латинської Америки (Еквадор, Чилі, Перу, Аргентина), Північної Африки (перш за все, Марокко), Східної Європи (Румунія, Болгарія) та меншою мірою Азії стали основними джерелами іммігрантів. Саме в цей час проблема контролю імміграції вперше постала на порядку денному Іспанії – у 1985 р. було прийнято перший Органічний Закон про права та свободи іноземців, хоча це була, швидше, формальність під тиском інших країн-членів у зв'язку зі вступом Іспанії до ЄЕС (ЄС), які побоювалися, що вона перетвориться у браму нелегальної імміграції, котра пізніше досягне і заможних європейських країн [10]. Закон про імміграцію виявився малоєфективним та обмеженим, він обтяжував отримання візи легальним шляхом і продовження дозволу на перебування в Іспанії, до того ж, право на возз'єднання сім'ї та постійний дозвіл на проживання були відсутні.

Протягом третього етапу імміграції до Іспанії, який продовжується з початку XXI ст. дотепер, надшвидкі темпи приросту іноземного населення, нездатність уряду контролювати нелегальну імміграцію, а також відсутність чіткої стратегії інтеграції для вже наявних іммігрантів перетворили імміграцію на впливовий та полемічний фактор економічного, політичного та соціального життя країни. Починаючи з 2004 р., іноземне населення Іспанії щорічно збільшувалося майже на мільйон, що є найдинамічнішим показником серед країн ЄС, досягши у 2010 р. позначки 5 747 734 осіб [17]. Недивно, що саме на цей етап припадає розквіт української імміграції до Іспанії.

Емігранти з України, які виїхали з країни впродовж 1990-х рр., були свого роду піонерами – Іспанія зіткнулася з масою іноземців з далекої і неві-

домої країни, які відрізнялися від іспаномовних іммігрантів Латинської Америки з давніми культурними, лінгвістичними зв'язками, або іммігрантів Північної Африки, котрі обрали Іспанію країною призначення через географічну близькість. Цікаво, що перші українці Іспанії переселилися туди після Другої світової війни як політичні дисиденти в пошуках кращої долі. Проте, вони асимілювалися з місцевим населенням і не мали відчутного впливу на формування сучасної української спільноти. Через те, що в 1990-х рр. для українців не існувало заздалегідь організованих мереж міграції через родичів, знайомих, кадрові агентства чи оголошення про квоти, більша частина з них прибувала до країни по короткострокових туристичних візах і потім лишалася нелегально [5, 331]. Без знання мови або знайомих, які вже мають досвід адаптації до приймаючого суспільства, за умов відсутності програми інтеграції та допомоги новоприбулим іммігрантам отримати інформацію про свої права, шляхи отримання легального статусу, знайти роботу принаймні на перший час, єдиним способом для українців, як і інших іммігрантів, було отримання документів на легальне проживання через кампанії легалізації, які продемонстрували повну відсутність уявлення уряду про масштаб нелегальної імміграції до Іспанії.

У 2000 р. була ініційована кампанія легалізації, внаслідок якої очікувалося забезпечити документами 80–100 тис. осіб, у той час як заяви подали 244 тис. [4, 140]. Черги з іммігрантів, в тому числі й українців, які вишикувалися і чекали, поки їх підберуть для будь-якої роботи, та сидячі протести в церквах за підтримки НУО та профспілок спровокували наступну кампанію легалізації у 2001 р., коли з 339 тис. заяв 158 тис. були прийняті [4, 140]. Кількість заявників шокувала суспільство. Саме в цей час українці кількістю понад 10 тис. осіб вперше з'являються у муніципальних реєстрах і вже 2001 р. ця цифра зросла удвічі [17].

Українська спільнота іммігрантів є дванадцятою за розміром в Іспанії і третьою серед іммігрантів зі Східної Європи, суттєво поступаючись румунам і знаходячись на приблизно однаковому рівні з болгарами. Необхідно відразу зазначити, що всі статистичні дані стосуються як легальних, так і нелегальних іммігрантів. Згідно зі щорічним звітом Національного інституту статистики Іспанії, на 2010 р. українців в Іспанії налічувалося 83 тис. осіб (1,5 % іммігрантів Іспанії) – у 8 разів більше за 2001 р. [17]. Аналіз даних з 2001 по 2010 рр. дозволяє стверджувати про стабільне зростання розміру спільноти українців протягом цього періоду. Проте, таке зростання помилково приписувати винятково щорічному збільшенню притоку українських іммігрантів до Іспанії з метою працевлаштування, навчання тощо. На початку 2000-х рр. більша частина українців перебувала на нелегальному становищі, і лише незначна частина

проживала легально. Внаслідок кампаній легалізації розмір української спільноти в офіційних статистичних звітах суттєво збільшився. Цікаво, що як мас-медіа, так і науковці здебільшого називають українців Іспанії «заробітчанами» через економічний характер імміграції, проте, самі українці вважають це за образу і схильні казати про себе як про діаспору [18]. На думку автора, 10–15 років – невеликий строк, щоб можна було твердити про імміграцію українців в Іспанію як про постійне явище і утворення діаспори на її території.

Західні регіони України є основними донорами іммігрантів як до Іспанії, так і Португалії, Італії та інших країн Південної і Західної Європи – близько 70 % іммігрантів походять зі Львівської, Тернопільської, Івано-Франківської, Хмельницької, Рівненської та Волинської областей. Навряд чи можна здивуватися – Західна Україна завжди вирізнялася давньою та динамічною історією еміграції, яка може бути пояснена поєднанням декількох визначальних факторів. Серед них слід виділити спільне історичне минуле і тісні культурні зв'язки з Польщею, Угорщиною, Словаччиною, релігійну спорідненість із Західною Європою (домінуючу роль Греко-Католицької і Католицької церков). Більше того, Західна Україна завжди була колыскою ідей об'єднаної держави для українців, розділених між Російською і Габсбургською імперіями, та ідей незалежної України за радянських часів. Зрештою, попри багатий культурний спадок, гірша економічна ситуація та вищий рівень безробіття, ніж в інших регіонах України, стали спонукальними чинниками для пошуків кращого життя в далеких країнах.

Аналіз домінуючих вікових груп українських іммігрантів допоможе підтвердити трудовий характер імміграції до Іспанії, завдяки чому можна робити прогнози про постійність чи тимчасовість проживання українців на території країни в майбутньому. Згідно з даними Національного інституту статистики Іспанії, у 2009 р. найпоширенішими серед українців були три вікові категорії приблизно одного розміру, а саме – «16–24 роки», «25–34 роки» і «35–44 роки» з невеликою перевагою другої [17]. Кількість українських іммігрантів віком молодше 16 років демонструє стабільне зростання з 2001 р., що дозволяє зробити припущення про посилення процесу возз'єднання сім'ї не тільки серед традиційних іммігрантів з Латинської Америки, але й для українців. Очевидно, батьки, які вирушили до Іспанії, прийнявши рішення залишитися на достатньо довгий час, а можливо назавжди, намагаються перевезти своїх дітей та інших членів родини. Для порівняння, у 2003 р. з 9 тис. іммігрантів кількість українців віком до 16 років дорівнювала лише 1 200 осіб (на 40 % менше за 2010 р.) з помітною перевагою категорії «25–34 роки» [17]. Отже, у зміні віку українських іммігрантів можна відстежити дві тенденції. По-перше, ста-

більше зростання спостерігається у вікових категоріях «молодше 16 років» та «16–24 роки» з єдиним виключенням 2003 та 2005 рр. в останньому випадку [17]. Водночас, вікова категорія «25–34 роки» все ж переважає, що свідчить про трудовий характер української імміграції. Загалом українці Іспанії з домінуючою віковою групою «25–34 роки» демонструють схожість з іншими іммігрантами на кшталт болгар, румунів, вихідців з Африки, Азії та Латинської Америки [15].

Завдяки детальним статистичним даним про переважаючі вікові групи, ми отримали підтвердження економічного характеру української імміграції. У такий же спосіб тип розселення може слугувати непрямим свідченням домінуючих видів працевлаштування серед українців в Іспанії. В результаті підрахунку щорічного притоку українців з 2001 по 2010 рр. встановлено, що найбільші спільноти українських іммігрантів зосереджені в Мадриді (20 319), Малазі (8 069), Аліканте (6 514), Барселоні (6 345), Валенсії (6 166) та Мурсії (5 761) [16]. Що стосується способу розселення українців в Іспанії, то вони переважно мешкають у великих містах, як і інші іммігранти, через більшу кількість можливостей для працевлаштування, і що найважливіше – змоги швидко знайти некваліфіковану роботу. Водночас українці достатньо рівномірно розосереджені по всій Іспанії – у великих містах, селищах міського типу і селах. Наприклад, згідно з щорічними переписами руху населення в середині країни, у 2009 р. близько 9 299 українців прибуло до Іспанії, з них близько 1/3 (3 256) оселилися в обласних центрах та 1 398 – у містах з населенням вище 100 тис. мешканців [15].

На відміну від українців, вихідці з Латинської Америки (Еквадор, Болівія, Куба, Колумбія) та Азії (Індія, Філіппіни, Індонезія) вирізняються високими рівнями концентрації в обласних центрах, складаючи приблизно половину всіх іммігрантів країни. Достатньо цікавим є той факт, що спосіб розселення українських іммігрантів нагадує спосіб розселення марокканців і сенегальців з майже третиною населення, що проживає в центрах провінцій, і рештою населення, достатньо рівномірно розсіяного по країні. Найбільш вірогідним поясненням цьому фактору може бути зайнятість в однакових секторах ринку праці. Наприклад, спосіб розселення румунів і болгар суттєво відрізняється від українців з великою часткою населення у провінційних центрах та містах з населенням нижче 10 тис. осіб. Враховуючи вищесказане, можна висунути гіпотезу, що українці та вихідці з Африки можуть бути зайняті в однакових секторах ринку праці, як будівельний та промисловий сектори, в той час як болгарі і румуни переважно залучені до сільськогосподарського сектору, і саме тому сконцентровані у сільськогосподарських районах, якими є селища міського типу та села [16].

Згідно з даними щорічних муніципальних реєстрів, відносна кількість чоловіків і жінок з України на території Іспанії з 2001 по 2005 рр. була приблизно однаковою [17]. Проте, починаючи з 2008 р., спостерігається різке зростання кількості жінок (2008 р. – на 8,5 тис. більше за чоловіків, 2009 р. – на 7 тис. більше, 2010 – 6,5 тис. більше). Існує декілька пояснень гендерного розподілу потоків іммігрантів з однієї країни у країни призначення. У «Законах міграції» Равенштайн стверджує, що чоловіки демонструють вищий рівень мобільності за жінок [14, 67]. На його думку, останні в пошуках роботи переважно подорожують на невеликі відстані, на відміну від чоловіків. Проте, судячи зі статистичних даних, теорія Равенштайна не підтверджується у випадку українців, і тому не може пояснити, чому жінки складають більшу частину українських іммігрантів Іспанії, яка знаходиться на протилежному кінці європейського континенту.

Найбільш ефективним поясненням більшої активності українських жінок в Іспанії за чоловіків, особливо в останні декілька років, все ж є ситуація на ринку. Іншими словами, чіткий розподіл у працевлаштуванні між українськими жінками та чоловіками не є результатом «нерівностей у досягненні людського капіталу, які утворюються позаринком праці» [6, 5]. Як показують інтерв'ю з головами іммігрантських асоціацій та дослідниками, українські іммігранти Іспанії, принаймні у перший час, а дуже часто і протягом років, не мають можливості обирати роботу, яка б відповідала освітньому рівню та професійному досвіду, здобутому в Україні. Українські іммігранти здебільшого не мають можливості вільно обирати вид праці навіть у секторах низькокваліфікованої праці, від яких самі іспанці відмовляються: жінки прибирають квартири, працюють сиділками або нянями, збирають фрукти, овочі, в той час як чоловіки зайняті у будівельному секторі, промисловому та тяжких видах сільськогосподарських робіт [16].

Хатня праця, сфера обслуговування та сільське господарство традиційно вважаються жіночими видами праці. Згідно зі статистикою 2010 р. Міністерства праці та імміграції Іспанії, 89 % жінок були зайняті у вищезазначених секторах [16]. Особливою рисою таких професій є повна залежність працівників від свого роботодавця в отриманні та продовженні легального статусу. Це перш за все, стосується хатніх працівників. Легальний статус робітників сільськогосподарства теж є нестабільним через сезонний характер сектору і тимчасовість дозволів на роботу, після закінчення яких, не знайшовши нову, іммігрантам лишається сподіватися на проведення урядом чергової кампанії легалізації, а до цього часу жити без документів на легальне працевлаштування. По-друге, гарантією як успішної і швидкої інтеграції у суспільство прий-

маючої країни, так і ефективних пошуків роботи є знання мови. У вихідців з Латинської Америки є значна перевага в цьому відношенні перед українцями та іншими іммігрантами зі Східної Європи. Звичайно, жінки-іммігранти з Латинської Америки теж працюють у секторі хатньої праці та послуг, проте для українок дуже часто вибір замикається саме на цьому секторі через незнання мови. Для роботи в сфері обслуговування (готелях, ресторанах тощо) володіння мовою є необхідним і саме ці сектори праці є більш «видимими» [9, 298].

У 2009 р. згідно з даними Міністерства Праці та Імміграції Іспанії серед 38 118 українців, зареєстрованих у системі виплат соціального страхування, відсоток жінок і чоловіків був приблизно на однаковому рівні з невеликою перевагою перших у результаті збільшення на 3,4 % з 2005 р. та 122,9 % з року (19 118 порівняно з 19 000 чоловіків) [16]. (Сільське господарство – 2 632, промисловість – 4 309, будівництво – 9 312, сектор послуг – 21 865). Така помітна зміна у частці іммігрантів жіночої статі, швидше за все, може бути пояснена отриманням легального статусу внаслідок проведення кампаній легалізації. Через зазначені вище причини хатню працю і сільське господарство можна класифікувати як «неавтономні» та «невидимі» сектори праці, в той час як будівництво, промисловий сектор і певною мірою сектор обслуговування можуть бути віднесені до більш «автономних» і «видимих» секторів праці, в яких працівники є менш залежними від роботодавців і мають більший доступ до державних установ у випадку втрати документів, контракту тощо, хоча не можна казати про абсолютну «видимість» та «автономність» і в цьому випадку.

Отже, розглянемо зміни та тенденції у зайнятості українських іммігрантів Іспанії за окремими секторами праці в Іспанії з 2004 р. (офіційні статистичні дані про українців доступні лише з цього року). Аналіз тенденцій у працевлаштуванні проведено, виходячи зі статистики 2004–2009 рр. 56 % українських іммігрантів працюють у сфері послуг і сільському господарстві, ця частка залишається відносно стабільною протягом всього періоду аналізу. В цілому не відбувається радикальних змін у відносних пропорціях за секторами зайнятості, тому припущення про концентрацію українських іммігрантів переважно у так званих «невидимих» секторах праці також підтверджується.

Подальшу інформацію про попит на працівників у сільському господарстві та сфері обслуговування можна дізнатися зі статистичних даних про квоти Міністерства Праці та Імміграції для іммігрантів у секторах, де відчувається брак робочої сили. Найбільше вакантних місць, як і передбачалося, було оголошено в сільському господарстві – 18 389 робітників (серед них лише 962 постійні дозволи на проживання), на другому місці – готельний сектор (квота 3 280 з 2 тис. дозволів на постійне проживання), будівельний сектор (2 722

всього і 2 227 дозволів на постійне проживання) і металургія (1 641 всього з 1 616 дозволів на постійне проживання) [16]. Ці цифри демонструють, що найбільш незахищеними є іммігранти, які працюють в сільському господарстві, це не є дивним через сезонний характер такої роботи. Після закінчення дії тимчасового дозволу на проживання більша частина цих іммігрантів швидше за все стануть нелегалами. На відміну від сільського господарства, будівельний сектор є більш стабільним у плані отримання дозволів на постійне проживання, що все ж гарантує більшу захищеність робітників.

Таким чином, розглянувши основні характеристики української спільноти в Іспанії як період початку хвилі імміграції, величина української спільноти, час прибуття, вікові категорії, спосіб розселення і вид працевлаштування, можна дійти висновків, що на сьогодні українська імміграція до Іспанії має переважно трудовий характер і попри посилення наслідків економічної кризи і намагання уряду зменшити кількість іммігрантів шляхом виплати компенсацій всім бажаючим повертатися додому, українці все ж не поспішають залишати Іспанію. Неостанню роль в цьому відіграє незадовільне економічне становище в Україні і нездатність держави запропонувати емігрантам, які хочуть повернутися на батьківщину, достойні умови роботи. Саме тому українцям не залишається нічого іншого, як намагатися утриматися в таких країнах, як Іспанія, проте, робота в незахищених секторах праці, таких як сільське господарство та сфера обслуговування, також не гарантує бажаної стабільності та впевненості в завтрашньому дні, що й спонукає наших співвітчизників на подорож за заслуженим щастям.

Abstract

This paper aims at analyzing the core characteristics of the Ukrainian community in Spain, such as the period of immigration, the size of the Ukrainian community, time of arrival, age categories, pattern of resettlement and type of employment. At the moment, Ukrainian immigration to Spain is mostly labor-intensive and despite the consequences of the economic crisis and government's attempts to reduce the number of immigrants by paying compensation to those intending to return home, Ukrainians are still reluctant to leave Spain. Unsatisfactory economic and social conditions in Ukraine and the inability of the state to offer emigrants who want to return to their homeland, decent working conditions serve as the additional incentive for the immigrants to cope with challenges in Spain.

Keywords: *Ukrainian community, labor migration, indicators of integration.*

Анотація

В статті проаналізовані основні характерні риси українського соціального середовища в Іспанії, такі як період початку імміграції, розмір українського соціального середовища, час прибуття, вікові категорії, способи розселення та форми зайнятості. На даний момент українська імміграція в Іспанію носить переважно трудовий характер, і незважаючи на наслідки економічного кризи та спроби уряду зменшити кількість іммігрантів шляхом виплати компенсацій всім, хто бажає повернутися додому, українці все ще не поспішають покинути Іспанію. Найважливішу роль в цьому грає незадовільне економічне становище в Україні та неможливість держави запропонувати емігрантам, які хочуть повернутися на батьківщину, належні умови роботи.

Ключові слова: українське соціального середовища, трудова імміграція, Іспанія, показники інтеграції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Arbaci S. De-Segregation, Peripheralisation and the Social Exclusion of Immigrants: Southern European Cities in the 1990s / S. Arbaci, J. Malheiros // Journal of Ethnic and Migration Studies. – Vol. 36. – № 2, February 2010. – P. 227–255.
2. Bad new days. Recession is testing Spanish tolerance of high immigration [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.economist.com/node/15464909> (4 лютого 2010 р.).
3. Enriquez C. G. Spain / C. G. Enriquez // Triandafyllidou A., Gropas R. European Immigration: A Sourcebook. – Ashgate, 2007. – P. 321–335.
4. Gonzalez-Enriquez C. Spain, the Cheap Model. Irregularity and Regularisation as Immigration Management Policies / C. Gonzalez-Enriquez // European Journal of Migration and Law. – № 11. – 2001. – P. 139–157.
5. Gonzalez-Enriquez C. The Fight against Illegal Immigration, Smuggling and Trafficking in Human Beings in Spain. Ambiguities and Rhetoric / C. Gonzalez-Enriquez // Guild E., Minderhoud P. Immigration and Criminal Law in the European Union. – Leiden: Martinus Nijhoff Publishers, 2006. – P. 325–345.
6. Hanson S. Gender, Work, and Space / S. Hanson, G. Pratt. – New York, London: Routledge, 1995.
7. Malheiros J. Immigration and Place in Northern Mediterranean Cities: Issues for Debate / J. Malheiros, N. Ribas-Mateos // Fonseca M. L. Immigration and Place in Mediterranean Metropolises. – Lisbon: Luso-American Foundation, 2002. – P. 293–308.

8. Niessen J. Spain / J. Niessen, Y. Schibel, C. Thompson (eds.) // *Current Immigration Debates in Europe: A Publication of the European Migration Dialogue*, September 2005. – URL: www.isp.org.pl/files/9023916790766642001129731818.pdf

9. OECD International Migration Outlook 2007. – OECD, 2007. – 224 p. – URL: www.oecd.org

10. Organic Law on Rights and Freedoms of Foreigners, 5/1985. – URL: www.unhcr.org/refworld/pdfid/3b20e810e.pdf

11. Papademetriou D. Responding to the Southern European States' Encounter with Large-scale Immigration: A New Integration Model / D. Papademetriou // M. L. Fonseca. *Cities in Movement: Migrants and Urban Change*. – Lisbon: Centro de Estudos Geograficos, 2008. – P. 217–225.

12. Pino C. M. L. El Mercado Laboral de la Poblacion Inmigrante en Espana, un Estudio de Caso / C. Pino // *INNOVAR*. – № 23 (January–June, 2004). – P. 126–146. – URL: www.scielo.org.co/pdf/inno/v14n23/v14n23a10.pdf

13. Serra A. Spain / A. Serra (ed.) // Niessen J., Schibel Y., Thompson C. *Current Immigration debates in Europe: A Publication of the European Migration Dialogue*. – CIDOB Foundation, 2005.

14. Silvey R. Geographies of Gender and Migration: Spatializing Social Difference / R. Silvey // *International Migration Review*. – Vol. 40. – № 1, Spring 2006. – P. 67–81.

15. Triandafyllidou A. Immigration Policy Implementation in Italy: Organizational Culture, Identity Processes and Labour Market Control / A. Triandafyllidou // *Journal of Ethnic and Migration Studies*. – Vol. 29. – № 2, March 2003. – P. 257–297.

16. Ministry of Labor and Immigration Policy of Spain. Retrieved from www.mtin.es (28 April, 2015).

17. National Institute of Statistics of Spain. Retrieved from www.ine.es/jaxi/tabla.do (1st of May, 2015).

Відомості про авторів

Бараненко Світлана Михайлівна – аспірант кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Год Борис Васильович – доктор педагогічних, кандидат історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Гудзь Віктор Васильович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького, Заслужений працівник освіти України.

Докашенко Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри вітчизняної та зарубіжної історії Горлівського інституту іноземних мов.

Задунайський Вадим Васильович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри світової історії Нового і Новітнього часу Українського католицького університету (м. Львів).

Зуб Світлана Василівна – аспірант кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій ДВНЗ «Ужгородський національний університет», провідний спеціаліст Навчально-наукового Інституту євроінтеграційних досліджень ДВНЗ «УжНУ».

Коваль Ольга Валеріївна – методист історичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Кузіна Ксенія Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Лаврут Ольга Олександрівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри суспільно-гуманітарних дисциплін та методики їх викладання Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти.

Лобода Дмитро Олександрович – студент історичного факультету Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка.

Ломако Людмила Іллівна – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та управління освітою Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Малярчук Наталя Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Донецького державного університету управління (м. Маріуполь).

Мачілідзе Іванна Юріївна – кандидат політичних наук, ас. професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету м. Тбілісі (Грузія).

Мелєкєсцев Кирило Ігорович – аспірант кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Останчук Олена Геннадіївна – аспірант кафедри історії України історичного факультету Донецького національного університету імені Василя Стуса

Полуденко Сергій Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти Донбаської державної машинобудівної академії.

Петров Олексій Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри документознавства та інформаційної діяльності Державного університету телекомунікацій.

Петрова Інна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри української філології і культури Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Прилипка Руслан Дмитрович – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Пятницькова Ірина Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Салазуб Людмила Іванівна – вчитель історії Іллінівської спеціалізованої школи I–III ступенів Костянтинівської районної ради Донецької області.

Сацький Павло Вікторович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана».

Стоберська Надія Анатоліївна – здобувач кафедри спеціальних галузей історичної науки Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Яковлев Андрій Вікторович – аспірант кафедри історії слов'ян Донецького національного університету імені Василя Стуса.

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

ІСТОРИЧНІ І ПОЛІТОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

ВИДАННЯ ДОНЕЦЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА,
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

№ 1 (60), 2017

Головний редактор: Темірова Н. Р., д-р. іст. наук, проф.

Заступник головного редактора: Гедьо А. В., д-р. іст. наук, проф.

Відповідальний секретар: Кузіна К. В., канд. іст. наук, доц.

Редколегія: Аваліані Е., д-р. іст. наук, проф., ас. професор факультету соціальних наук Міжнародного Чорноморського університету (Грузія); Бут О. М., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри історії України Донецького національного університету імені Василя Стуса; Грідіна І. М., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Маріупольського державного університету; Дудко І. Д., д-р. іст. наук, проф., завідувач кафедри політичної історії ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»; Задунайський В. В., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри світової історії Нового і Новітнього часу Українського католицького університету; Іваницька О. П., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних відносин і зовнішньої політики Донецького національного університету імені Василя Стуса; Литвиненко Р. О., д-р. іст. наук, проф., завідувач кафедри всесвітньої історії Донецького національного університету імені Василя Стуса; Петкевич К., доктор габ., проф., директор Східного інституту Університету ім. Адама Міцкевича в Познані (Польща); Романова І., д-р. іст. наук, проф., професор академічного департаменту історії Європейського гуманітарного університету (Литва); Стяжкіна О. В., д-р. іст. наук, проф., ст. наук. співробітник відділу історії України другої половини ХХ століття Інституту історії України НАН України; Тодоров І. Я., д-р. іст. наук, проф., професор кафедри міжнародних студій та суспільних комунікацій Ужгородського національного університету.

Підписано до друку 6.06.2017 р.

Формат 60 x 84/16. Папір офсетний.

Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 17,21

Тираж 300 прим. Зам. № 39

Донецький національний університет

21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.

Свідцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 1854 від 24.06.2004 р.